

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Slobodanka Dekić

**Politike zagovaranja zakonskog priznanja i društvenog
prihvatanja istopolnih porodica u Srbiji**

Doktorska disertacija

Beograd, 2024.

UNIVERSITY IN BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Slobodanka Dekić

**Politics of lobbying for legal recognition and social
acceptance of same-sex families in Serbia**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2024.

Rezime

Doktorska disertacija bavi se položajem istopolnih porodica u Srbiji, odnosno zagovaranjem njihovog zakonskog priznanja. Do sada, zagovarački proces je vođen prvenstveno od strane lokalnih LGBTQ¹ organizacija. U idealnom smislu, ovaj proces podrazumeva artikulaciju narativnih i političkih praksi u javnom prostoru, zasnovanih na ideji jednakosti u ostvarivanju ljudskih prava LGBTQ osoba. Ipak, ovo istraživanje nudi širu analizu procesa zagovaranja, sa ciljem da ga predstavi u odnosu na: (a) izražene potrebe samih istopolnih porodica; (b) narrative otpora konzervativnih aktera ideji izjednačavanja istopolnih i heteroseksualnih porodica; te (c) aktuelne, pro-natalne, porodične politike u Srbiji. U analizi ovih pitanja, polazim od četiri istraživačke pretpostavke:

1. Istopolne porodice, bez obzira na njihovu zakonsku nevidljivost, jesu deo porodičnih realnosti u Srbiji;
2. Zagovaranje zakonskog priznanja i društvenog prihvatanja istopolnih porodica definisano je prvenstveno dinamikom i aktuelnim stanjem sukoba između „progresivnih“ i „konzervativnih“ politika;
3. Dosadašnji zagovarački naponi insistiraju prvenstveno na paradigmi „ljudskih prava“ i „jednakopravnosti“, koje ističu sličnosti, a ne razlike, između istopolnih porodica i nukleranih, građanskih porodica;
4. Zagovaranje istopolnih porodica ne doprinosi menjanju zvaničnih porodičnih politika u Srbiji, odnosno njihovoj većoj otvorenosti i inkluzivnosti ka porodicama koje pripadaju različitim deprivilegovanim i ranjivim društvenim grupama.

Kada je reč o strukturi rada, u uvodnom poglavlju obrazlažem pojam „istopolne porodice“ i predstavljam nalaze glavnih istraživanja rađenih na tu temu. Načelno, ova istraživanja se mogu podeliti na dve grupe. U prvoj grupi nalaze se istraživanja koja se prvenstveno bave unutrašnjim karakteristikama istopolnih porodica. Njihov tematski ojkvir je veoma širok i uključuje pitanja

¹ U radu koristim akronim LGBTQ, pod kojim se podrazumeva lezbejska, gej, biseksualna, transrodna i queer populacija. Razlog za korišćenje ovog, a ne akronima poput LGBTIQ ili LGBTIQ+ je dvostruk. Kao prvo, lokalne organizacije sa kojima su rađeni intervjui za potrebe ovog istraživanja ne uključuju iskustva interpolnih (I) osoba u svoj rad, niti samu interpolnu populaciju koja je, za sada, u Srbiji potpuno nevidljiva. Drugo, u uzorku istopolnih porodica koji je korišćen u istraživanju, nije bilo sagovornika/ca koji se identifikuju kao “interpolne”. Za više informacija o pitanju inkluzivnosti i interseksionalnosti u radu LGBTQ organizacija, videti u Blagojević, 2011; Lončarević, 2014; Maljković, 2014; Bilić i Kajinić, 2016.

koja se bave različitim oblicima istopolnih porodica i načinima njihovog funkcionisanja u odnosu na nuklearne, heteroseksualne porodice; iskustvima roditeljstva; njihovim položajem unutar šireg sistema srodničkih odnosa, i tome sl. U drugu grupu istraživanja spadaju ona koja se prvenstveno bave karakteristikama i izazovima u dosadašnjem zagovaranju prava istopolnih odnosa. S obzirom na to da je ova tema do sada bila predmet nedovoljnog akademskog interesovanja u Srbiji (Radoman, 2015, 2018; Antonić, 2014; Mršević, 2009) smatram da je davanje šireg uvida u ova istraživanja važno za razumevanje istopolnih porodica i zagovaranja njihovih prava i u Srbiji.

Drugo poglavlje bavi se razmatranjem glavnih karakteristika socijalnog konteksta u kome se kreiraju i artikulišu strategije zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica. U tom smislu, unutar poglavlja razmatram neke od glavnih aktera čije aktivnosti oblikuju scenografiju unutar koje se odvija zagovarački proces. Posebna pažnja u okviru ovog poglavlja biće posvećena aktivnostima LGBTQ organizacija koje su, za sada, glavni zagovarači ovih politika., kao i aktuelnim akterima konzervativnih politika i njihovim narativima o porodici, kao glavnim osporavateljima ovih politika. Konačno, imajući na umu različite ideje o porodici koje ovi različiti akteri artikulišu unutar javnog prostora, nastojaću da situirama ove konstrukte unutar konteksta društva Srbije i i njegovih porodičnih politika u periodu od 2000 -2021. godine.

U trećem poglavlju predstavljeni su metod i uzorak istraživanja koje je obavljeno u dve faze. U četvrtom poglavlju opisani su rezultati istraživanja, odnosno okviri politika zagovaranja istopolnih porodica kroz tri ključna aspekta: a) potrebe i iskustva istopolnih porodica u Srbiji, i njihov odnos prema zagovaračkim naporima lokalnih LGBTQ organizacija; b) način na koji se potrebe i iskustva istopolnih porodica (ne) uključuju u model istopolne porodice koji lokalne organizacije kreiraju i artikulišu kroz svoje zagovaračke aktivnosti; c) odnos politika zagovaranja istopolnih porodica prema konzervativnim narativima o porodici, ali i prema aktuelnim politikama porodice u Srbiji. U zaključnom poglavlju sumirani su nalazi istraživanja, sa fokusom na njihove teorijske, analitičke i praktične implikacije i značaj za dalja proučavanja istopolnih porodica, ali i porodice uopšte, u Srbiji. Na kraju rada priložen je i spisak korišćene literature i ostalih izvora.

Ključne reči: LGBTQ, porodica, istopolna porodica, roditeljstvo, LGBTQ organizacije, konzervativne politike, zagovaranje.

SADRŽAJ

1. UVOD

- 1.1. Karakteristike istopolnih porodica: raznovrsnost porodičnih realnosti i iskustava roditeljstva
- 1.2. Istopolne porodice kao političko pitanje: karakteristike modernih zagovaračkih strategija za zakonsko priznanje i društveno prihvatanje istopolnih porodica

2. KONTEKST I AKTERI ZAGOVARANJA ZAKONSKOG PRIZNANJA ISTOPOLNIH PORODICA U SRBIJI

- 2.1. Kratka istorija duge borbe: LGBTQ organizacije u Srbiji
- 2.2. Pazi desno: konzervativne, „anti-rodne“ politike i njihovo delovanje u Srbiji
- 2.3. Porodica u Srbiji 2000-2021: hronologija promena

3. METODOLOGIJA RADA

- 3.1. Istopolne porodice: socio-demografske karakteristike uzorka i metode prikupljanja podataka
- 3.2. Lokalne LGBTQ organizacije: predstavljanje uzorka i metode prikupljanja podataka
- 3.3. Medijska građa: uzorak i metod analize

4. REZULTATI ANALIZE

- 4.1. Potrebe i iskustva istopolnih porodica u Srbiji
 - 4.1.1. Roditeljstvo u istopolnim porodicama u Srbiji
 - 4.1.2. Šta nas, zaista, žulja? Stavovi istopolnih porodica prema zagovaranju

zakonskog priznanja istopolnih porodica u Srbiji

- 4.2. Kreiranje idile: ključne tačke zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica u Srbiji
- 4.3. Tačke sukoba i tačke preklapanja sa konzervativnim narativima
- 4.4. Istopolne porodice u kontekstu porodičnih politika u Srbiji

5. ZAKLJUČAK

6. LITERATURA

1. UVOD

Istopolne porodice su još uvek relativno nepoznat pojam većini građana/ki u Srbiji, te je njegovo razumevanje često opterećeno brojnim predrasudama i stereotipima. Ove predrasude i stereotipi mogu imati pozitivan ton, pri čemu se istopolne porodice predstavljaju (isključivo) kao zajednice dva muškarca ili dve žene, višeg ekonomskog i socijalnog statusa, među kojima vlada odnos harmonije, ljubavi, međusobne podrške i pažnje.² U toj konstrukciji, jedini izazov porodičnoj harmoniji predstavlja homofobična sredina koja ne prihvata postojanje istopolnih porodica (Dahl, 2014). Takođe, predrasude i stereotipi (češće) imaju negativan karakter, pri čemu se LGBTQ osobama negira mogućnost da ostvare stabilan porodični život, upravo zbog svoje seksualnosti koja se tumači kao promiskuitetna, devijantna i „protivna prirodi“. Nemogućnost biološke reprodukcije u ovim vezama, ali i izrazito hedonistički i individualistički životni stil LGBTQ osoba jednostavno nije osnova na kojoj se može graditi stabilna porodica (Antonić, 2014; Oliviero, 2013; Hayden, 1995).

Ipak, realnosti istopolnih porodica mnogo su kompleksnije od ove dve krajnje suprotstavljene tačke gledišta. Dajana i Tijana upoznale su se pre deset godina preko društvenih mreža. Dajana je, u tom trenutku, živela u SAD, dok je Tijana bila u Srbiji. „Neobavezno smo ćaskale, satima, danima i onda smo odlučile da se upoznamo uživo“, priseća se Dajana. „Došla sam u Srbiju, i ostala ovde“. Danas, njih dve, njihovo dete i Tijanina baka žive zajedno, u jednom manjem mestu u Vojvodini. „To je moja porodica, nas dve, baka, i malena. To je krug kome verujem, i za koji ću uraditi sve što je potrebno“, kaže Dajana. Ona i Tijana su biološki roditelji njihovom detetu – Dajana je transrodna žena, koja nikada nije prošla punu medicinsku tranziciju pola. Ipak, u SAD je promenila pol u administrativnom smislu, te je u očima zakona ona – žena. S obzirom na to, njena veza sa Tijanom ne može biti zakonski priznata, jer u Srbiji još uvek ne postoji zakonsko priznanje istopolnih zajednica. Samim tim, ona je – iako biološki roditelj svom detetu – zakonski nevidljiva po pitanju starateljstva. Jovana i Milena su sa mnom podelile iskustvo „razvedene istopolne porodice“. Obe su ostale u drugom stanju u isto vreme, koristeći veštačku inseminaciju u kućnim uslovima. „Veza jednostavno nije uspela da se održi u svom tom pritisku majčinstva, koje smo gurale same, jer donatora sperme nigde nije bilo. Pri tome, ni moji ni njeni

² Videti, na primer, slikovnice “Moja dugina obitelj”, koje je 2018. godine objavilo udruženje “Dugine obitelji” u Hrvatskoj. Dostupno na: <https://www.dugineobitelji.com/slikovnica/>

roditelji nisu prihvatili našu vezu, i sve se to nekako slomilo na nama“, navodi Jovana. Ipak, njih dve i danas sebe doživljavaju kao jednu porodicu, upravo zbog toga što nemaju drugi izvor podrške za sopstveno iskustvo porodice, koje u Srbiji nije uobičajeno.

Ova dva krokija istopolnih porodica u Srbiji ukazuju na izrazito polarizovanu porodičnu realnost u kojoj žive. U privatnoj sferi, ove porodice su vidljive i u određenoj meri prihvaćene od strane svojih primarnih porodica (roditelja, braće, sestara i šireg kruga srodnika), prijatelja i kolega. Ta privatna sfera je relativni prostor slobode u kome lezbejke, gej muškarci, biseksualne i transrodne osobe širom zemlje grade dom sa svojim partnerkama/ima: rađaju decu, staraju se o njima, brinu se o deci svojih partnera/ki ili deci svojih rođaka; izdržavaju i neguju svoje roditelje, roditelje svojih partnera/ki; rade, dižu i isplaćuju kredite; kuvaju, družu se sa prijateljima; imaju seks; svađaju se i rastaju; dočekuju starost zajedno. Nasuprot privatnoj, u javnoj sferi ove porodice ostaju nevidljive, u velikoj meri neprihvaćene i, za većinski deo populacije, nezamislive. Suočene su sa zakonskom nevidljivošću, patologizacijom svojih porodičnih odnosa, socijalnom distancom i sa stalno prisutnim strahom od neke vrste nasilja (Stojčić i Petrović, 2016; Antonić, 2014; Šuvaković, 2021; Radoman, 2015). Egzistencija istopolnih porodica u javnom prostoru Srbije je, zapravo, obeležena paradoksom. Uprkos tome što je jedna od vodećih političkih figura u državi, Ana Brnabić, predsednica Skupštine Republike Srbije i bivša premijerka, javno vidljiva lezbejka koja živi sa partnerkom i njihovim detetom, bilo kakvo javno zagovaranje porodičnih prava LGBTQ osoba, a posebno prava na roditeljstvo, smatra se nametanjem „zapadnih“, „neoliberalnih“ vrednosti, čiji su krajnji ciljevi uništenje srpske tradicije, porodice i društva (Antonić, 2014; Šuvaković, 2021; vid. i Stojčić i Petrović, 2016; Radoman, 2015).

Imajući ove polarizovane i paradoksalne realnosti u vidu, svakodnevnica istopolnih porodica neminovno podrazumeva razvijanje i oslanjanje na **strategije prevazilaženja** (i zaobilaženja) zakonskog vakuma u kome se nalaze/žive, kao i različitih **strategija normalizacije** svog postojanja u srpskom društvu.³

³ Fondacija National Democratic Institute je 2015. godine sproveda istraživanje javnog mnjenja, ispitujući stavove građana/ki u Albaniji, BiH, Makedoniji, Kosovu, Srbiji, Crnoj Gori prema LGBTQ populaciji i njihovim pravima. Za preko 70% ispitanih, ideja “istopolnog braka” je apsolutno neprihvatljiva. Ovaj otpor, međutim, postaje nešto slabiji ukoliko se zakonsko proznanje istopolnih porodica razloži na specifične potrebe koje su LGBTQ parovima uskraćene (pravo na nasleđstvo, međusobnu brigu, itd.). No, pravo na “usvajanje dece” je prihvatljivo tek za 10% ispitanih. Videti više na: https://www.ndi.org/LGBTI_Balkans_poll Slično istraživanje, samo pet godina kasnije (2020.) sproveda je međunarodna organizacija Civil Rights Defenders. Procenat ispitanih koji se slažu sa tim da se zakonski omoguće prava istopolnim partnerima u sferi nasleđivanja, međusobne brige itd. je znatno veći (preko 50%). Takođe,

Nedostatak zakonskog priznanja za neke od njih – posebno porodice sa decom – predstavlja najveći izazov. Srbija trenutno predstavlja jednu od retkih zemalja u Evropi koja ni na koji način nije zakonski regulisala status istopolnih porodica.⁴ Ipak, važno je pomenuti da proces zakonskog priznanja i društvenog prihvatanja ovih porodica nije bio jednostavan čak ni u onim državama Zapada koje se smatraju nosiocima progresivnih politika i inkluzije LGBTQ osoba (Waalidijk, 2018). Ovo pitanje je uvek predstavljalo zonu izrazitih ideoloških sukoba, danas vidljivih u odnosu između savremenih „progresivnih“ i „konzervativnih“ politika. Prava LGBTQ osoba, a posebno ona koja se odnose na porodicu i roditeljstvo, su jedna od ključnih tačaka ovog konflikta (Thoreson, 2014; Kuhar i Paternotte, 2014; Ayobe i Paternotte, 2014). Pitanje koje se pri tome nameće jeste: kako uopšte definisati pojam „porodica“ i koja definicija bi bila društveno prihvatljiva? U tom smislu, konzervativne politike insistiraju na „familističkom“ diskursu, tj. nuklearnom porodičnom modelu koji je utemeljen u heteroseksualnom braku, kao univerzalnom okviru za biološku i kulturnu reprodukciju društva (Milić, 1988). Progresivne politike porodicu shvataju na širi način, insistirajući na njenoj dinamičnosti i promenljivosti. U tom shvatanju, porodica podrazumeva „sve one oblike i načine porodičnog života koji se realno pojavljuju“, u koje spadaju i istopolne porodice (Renar, 2009:30; Milić, 1988, 2007; Milić i dr. 2010; Tomanović, 2019).

Definicije porodice koje koriste međunarodne institucije teže da uspostave balans između raznovrsnosti porodičnog života koji postoji u realnosti i važećih društvenih normi po ovom pitanju. Tako, na primer, definicija porodice koju koriste Ujedinjene nacije naglašava da porodicu „čini najmanje jedna (odrasla) osoba ili grupa ljudi koja brine za dete/decu i koja je kao takva (...) prepoznata u zakonodavstvu ili u običajima država članica“ (Family: Forms and Functions, 1992, prema Renar, 2009:32). Na osnovu toga, predlaže se sledeća tipologija porodica: **nuklearne** (biološke i socijalne porodice roditelja i dece, porodice sa jednim roditeljem i adoptivne porodice); **proširene** (višegeneracijske, poligamne, plemenske proširene porodice); **reorganizovane**

prema ovom istraživanju, 23% ispitanih se slaže sa tim da istopolnim partnerima/kama treba dozvoliti „usvajanje dece“. Videti više na: <https://crd.org/wp-content/uploads/2021/04/ENGLJESKA-VERZIJA-1.pdf>

⁴ Od početka 1990-ih godina 20og veka, kada se intenzivira politika zagovaranja za legalizaciju gej i lezbejskih partnerstava u Sjedinjenim Američkim Državama, do danas, veliki broj zemalja ima pravno regulisan status istopolnih partnerstava. U SAD je 2015 godine Vrhovni sud proglasio istopolne brakove legalnim u 50 američkih država. Pored SAD, na američkom kontinentu, Kanada, Kostarika, Kolumbija, Brazil, Argentina i Urugvaj priznaju istopolna partnerstva i mogućnost usvajanja dece. Ekvador, Čile i Meksiko dozvoljavaju samo registraciju istopolnih partnerstava. U Evropi, većina zapadnoevropskih zemalja dozvoljava registraciju i usvajanje, dok Češka, Italija, Hrvatska, Crna Gora, Monako, Kipar i Grčka dozvoljavaju samo registraciju istopolnih partnerstava. Izrael, Tajvan, Južnoafrička Republika i Australija omogućavaju registraciju i usvajanje. Dostupno na: https://ilga.org/downloads/ENG_ILGA_World_map_sexual_orientation_laws_dec2020.pdf

(dopunjene ili uspostavljene porodice, život u zajednicama tj. komunama, i „reorganizovane porodice homoseksualnih partnera“) (Rener, 2009:33). Standardi Evropske unije za popis stanovništva od 2000. godine pod „porodicom“ podrazumevaju **zajednice bračnih partnera** sa ili bez dece; nevenčane, **kohabirajuće zajednice** dve osobe – ne nužno različitog pola – koje svoj odnos definišu kao bračni, i koje mogu živeti sa ili bez dece; i **jednoroditeljske porodice** (Rener, 2009:32). Može se reći da se na nivou Ujedinjenih nacija i Evropske unije porodica shvata kao dinamična institucija koja se transformiše u skladu sa širim promenama na socijalnom, ekonomskom i društvenom planu (Milić, 2007; Therborn, 2014; Treas, Scott i Richards, ur. 2014; Skolnick i Skolnick, ur. 2014).

Istopolne porodice – ključni pojam ovog istraživanja – nije čest u javnom i akademskom diskursu. Ove porodične forme se mahom označavaju pojmovima „istopolne zajednice“, „homoseksualne zajednice“ ili „gej brak“ (vid. Mršević, 2009; Radoman, 2018; Antonić, 2014).⁵ Ipak, pojedini autori koriste termine poput “ne-heteroseksualna” ili “queer” porodica, upravo kako bi se izbegla njihova identitetska esencijalizacija i svođenje na homoseksualnu matricu (vid. Dahl, 2014; Bernstein i Reimann, 2001; Donovan i dr., 2004). Ipak, u ovom radu biram da koristim pojam “istopolna porodica” iz dva razloga. Prvi je metodološke prirode. U uzorku istopolnih porodica koji je analiziran u istraživanju, nema značajno zastupljenih različitosti u pogledu rodni i polnih identiteta. Dakle, većina sagovornika/ca se identifikuje u skladu sa binarnim muško/ženskim rodni i polni konstruktima.⁶ Drugi razlog je političke prirode. U definisanju samog pojma porodice polazim od subjektivnog osećaja i definicije porodice i porodičnog života, kao prostora u kome se osećamo sigurno, podržano, slobodno (Beck i Beck-Gernsheim, 1995; Giddens, 1992). U tom smislu, važno je naglasiti i da su moji sagovornici/e organizaciju svojih partnerskih odnosa definisali kao „porodicu“ (ne kao „zajednicu“) koja za većinu predstavlja taj prostor sigurnosti i slobode.

Ipak, subjektivna definicija porodice često ne zadovoljava potrebe zagovaranja zakonskih promena kada su u pitanju nove porodične forme (Rener, 2009). Zagovaranje – kao drugi ključni pojam ovog istraživanja – zahteva konkretnu definiciju određenog problema, zasnovanu na

⁵ Poslednji Predlog Nacrta Zakona o istopolnim zajednicama, koji je izradilo Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, koristi termin „istopolne zajednice“, koji je - u ovom trenutku – prihvaćen u javnosti. Predlog je dostupan na sledećem linku: <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/080321/080321-vest18.html>

⁶ Situacije u kojima se odstupa od ove matrice su posebno naglašene u tekstu.

„realnim“, konkretnim i „merljivim“ potrebama određene društvene grupe, u ovom slučaju LGBTQ zajednice (Ekman i Amna, 2012). Upravo iz tog razloga, zagovaranje istopolnih porodica, odnosno porodičnih prava LGBTQ osoba nije uvek bilo u fokusu LGBTQ organizacija. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka, unutar LGB pokreta⁷ porodica je shvatana prvenstveno kao mesto ograničenja, potiskivanja, pa i nasilja za LGB osobe. Kao takva, porodica je prostor u kome su mogućnosti za razvoj političke angažovanosti ka većoj vidljivosti LGB identiteta u javnom prostoru, apsolutno nemoguće (Bernstain i Taylor, 2013: 10; D’Emilio, 1983, Polikoff, 2008). Takvim stavovima doprinosila su i životna iskustva mnogih LGBTQ osoba koje su od strane svoje primarne, biološke porodice, često doživljavale odbacivanje i nasilje (Weston, 1991). Stoga, pionirska faza LGB aktivizma veću pažnju poklanja promociji alternativnih porodičnih formi, koje predstavljaju sigurne prostore razumevanja, jednakosti i slobode, te u kojima biološko srodstvo nema prioritet u odnosu na izabrane socijalne odnose (D’Emilio, 1983; Weston, 1991; Polikoff, 2008; Bernstain i Taylor, 2013).

Ove “birane porodice” postaju svojevrsna strategija preživljavanja za mnoge LGBTQ osobe, ali i strategija subverzivnog delovanja u odnosu na tradicionalna shvatanja porodice i porodičnih odnosa (Weston, 1991; Weeks, Heaphy i Donovan, 2004; Roseneil i Budgeon, 2004). Ove tendencije treba posmatrati i u širem kontekstu. Kao prvo, delovanje LGBT inicijativa u ovom periodu bilo je zasnovano na ideji političke borbe koja nije apologetske prirode i ne insistira na toleranciji. Naprotiv, insistira se na političkoj artikulaciji gej i lezbejskih identiteta u javnom prostoru, njihovoj vidljivosti uvek i svuda, i menjanju postojećih društvenih hijerarhija - ne na poboljšanju pozicije jedne partikularne društvene grupe (Jagose, 1996; Marcus, 2002; D’Emilio, 1983). Drugo, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka u zemljama Zapada izražene su posledice druge demografske tranzicije, tj. niža stopa rađanja, viša stopa razvoda, opadanje i odlaganje sklapanja brakova i sl. (Bobić, 2013:19). Menja se odnos prema tradicionalnim shvatanjima i vrednostima porodice i porodičnog života, te su sve izraženije potrebe za autonomijom, individualnošću, samorazvojem pojedinca (2013:19). Stoga, može se reći da

⁷ Napominjem da je reč o pokretima i inicijativama koji nisu uključivali prava transrodnih osoba; unutrašnji raskoli u tom smislu vidljivi su već u ranim fazama ove političke borbe. Taj raskol je vidljiv u odnosu gej muškaraca i lezbejki, ali i u odnosu „mainstream“ feminističkog pokreta prema lezbejskom (Jagose, 1996; Stryker, 2008).

tadašnja politika LGB pokreta prema pitanju porodice, zapravo reflektuje neke opšte društvene trendove.

No, ova shvatanja se radikalno menjaju krajem osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka, kada pitanje zakonskog priznanja „gej braka“ postaje sve aktuelnije na agendi LGB organizacija u zemljama Zapada. Neposredni povod za ovaj zaokret bila je epidemija HIV-a početkom osamdesetih godina, koja je iza sebe ostavila na hiljade smrtnih slučajeva, posebno među gej muškarcima (Jagose, 1996; Weeks, Heaphy i Donovan, 2004; Marcus, 2002). Još važnije, epidemija je jasno ukazala na potpunu nevidljivost istopolnih zajednica i njihovu zakonsku nesigurnost kada su u pitanju prava na nasleđivanje imovine, ili iz domena zdravstvene i socijalne zaštite (Weeks i dr., 2004:18). Drugi povod bio je razvoj tehnologija biomedicinski pomognute oplodnje (BMPO), čime su se otvorile nove mogućnosti za realizaciju roditeljstva i za LGB osobe i parove. Zahvaljujući metodi *in vitro fertilizacije* (IVF), surogat majčinstvu, te razvoju banki reproduktivnih materijala, od devedesetih godina su sve prisutnije „planirane“ istopolne porodice sa decom, u kojima je odluka o roditeljstvu doneta u trenutku kada su partneri/ke već svesni svojih seksualnih identiteta (Compton i Baumle, 2014; Bos, 2013; Ryan-Flood, 2009).

Treći i ključan povod za menjanje odnosa prema porodici unutar LGBTQ populacije i samih organizacija koje zastupaju njihov interes, bilo je jačanje neoliberalne hegemonije i ideologije slobodnog tržišta, koja je imala izrazito jak uticaj na promenu u shvatanju porodice generalno (Cooper, 2017; Harvey, 2005; Hancock, 2016; Duggan, 2003). Usled urušavanja socijalne države pod pritiskom neoliberalne ideologije slobodnog tržišta, porodica postaje ključna institucija koja preuzima odgovornost za brigu o pojedincu. Kako bi se osigurao taj transfer odgovornosti, neoliberalna ideologija osnažuje konzervativne porodične vrednosti o stabilnoj i samoodrživoj porodici, koja ne zavisi od državne socijalne pomoći jer njeni članovi preuzimaju u potpunosti odgovornost za njeno blagostanje (Cooper, 2017; Somerville, 2006; Bergman i Neuhaus, 1996). Istopolne porodice, koje su u tom trenutku sve vidljivije kao nuklerane porodice sa planiranim roditeljstvom, lako se uklapaju u ovaj idealni model porodičnog života. Posledično, zagovaranje njihovog zakonskog priznanja usvaja neoliberalne porodične vrednosti, te se trudi da istopolne porodice predstavi kroz model monogamnih, stabilnih i od države nezavisnih porodica, koje poseduju dovoljan ekonomski i socijalni kapital da osiguraju svoj opstanak na slobodnom tržištu i uklope se u nove društvene tokove (Polikoff, 2008; Warner, 2000). Ovaj trend možda

najbolje oslikava Melinda Cooper (2017), ukazujući na to da su pioniri zagovaranja legalizacije istopolnih brakova bili pravnici izrazito neoliberalne provijencije, Richard A. Posner i Tomas J. Philipson. Analizirajući opravdanost i efikasnost državnih programa prevencije HIV-a i zdravstvene zaštite obolelih, Posner i Philipson zagovaraju zakonsko priznanje „gej braka“ kako bi se troškovi lečenja, ali i odgovornost za (ne)stupanje u rizične seksualne odnose prebacili sa države i javnog budžeta na zakonski priznate partnere (2017: 173). Ključno je, dakle, osloboditi državu od odgovornosti za brigu o pojedincu u kriznim situacijama, i prebaciti je na porodičnu zajednicu.

Devedesetih se formiraju dva dominantna stava o zakonskom priznanju istopolnih porodica unutar LGBTQ pokreta i teorije. „Anti-asimilacionistički“ insistira na menjanju shvatanja porodice i porodičnih vrednosti, ukazujući na to da je pitanje „istopolnih porodica“ i njihovog zakonskog priznanja zapravo pitanje socijalnih, ekonomskih i kulturnih privilegija manjinskog dela LGBTQ zajednice (Butler, 2002; Warner, 2000; Duggan, 2003; Dahl and Grabb, 2019). Drugi zastupa suprotno stanovište, insistirajući na tome da većina LGBTQ osoba živi svoje „post-gay“ identitete koji su prihvaćeni u okolini, te ne žele da se uključuju u političke borbe, niti da deluju subverzivno u odnosu na tradicionalnu porodicu (Ghaziani, 2011). Njihov primarni interes je miran porodični život i uklapanje - koliko god je to moguće - u postojeće porodične obrasce (Ryan-Flood, 2009; Beres-Deak, 2020, Bernstein and Taylor, 2013). Uostalom, samo postojanje „dve mame“ i „dvojice tata“ dovoljno je da se re-definiše podrazumevano socijalno razumevanje pojmova roditeljstva, srodničkih i partnerskih odnosa (Weston, 1991; Ryan-Flood, 2009; Beres-Deak, 2020).

Kako bih još detaljnije predstavila dva ključna aspekta ovog rada – istopolne porodice i zagovaranje njihovog zakonskog priznanja – u nastavku teksta ću sumirati nalaze najznačajnijih istraživanja o karakteristikama istopolnih porodica, njihovim dinamikama i potrebama. Zatim ću predstaviti glavne karakteristike savremenog zagovaranja njihovog zakonskog priznanja i društvenog prihvatanja.

1.1. Karakteristike istopolnih porodica: raznovrsnost porodičnih realnosti i iskustava roditeljstva

Istraživanja istopolnih porodica, kako „planiranih“ tako i onih koje su formirane nakon izlaska LGBTQ osoba iz heteroseksualnih veza, odnosno brakova, intenziviraju se početkom dvehiljaditih godina (Goldberg i Allen, 2013; Stacey i Biblartz, 2001; Bernstein i Taylor, 2013; Ryan-Flood, 2009; Bernstein i Reiman, 2001; Beres-Deak, 2020). Ipak, većina ovih analiza podleže ideologizaciji ovog pitanja, u smislu postojanja tendencije da se istopolne porodične forme upoređuju sa nuklearnim, heteroseksualnim porodičnim modelima i iskustvima, te da se kroz tu komparaciju artikuliše ideološki stav autora/ki prema ovom pitanju (Stacey i Biblartz, 2001). U tom smislu, mogu se uočiti dva generalna istraživačka bloka, prisutna i u domaćim razmatranjima ove teme.

Prvom bloku pripadaju autori/ke koji insistiraju na nepostojanju razlika između heteroseksualnih i istopolnih porodica, na osnovu čega se artikulišu zahtevi za zakonsko priznanje i društveno prihvatanje istopolnih porodica (Mršević 2009). Pravnica Zorica Mršević u svojoj studiji “Ka demokratskom društvu: istopolne porodice” (2009) navodi da je legalizacija istospolnog braka (a ne samo partnerstva) zapravo jedini stvarni odraz jednakosti LGBT osoba sa ostatkom zajednice (2009: 20). Dodatno, jednakost proizilazi i iz činjenice da je homoseksualnost rasprostranjena i u životinjskom svetu, čime se dokazuje da je reč o prirodnoj pojavi (Ibid: 19). Mogućnost da imaju i odgajaju decu u braku (ne u registrovanom partnerstvu) pružila bi gej i lezbejskim parovima “pravnu stabilnost” za njihove porodice, ali i povećanje nataliteta državama u kojima je on u opadanju (Ibid: 19). Pored toga, društvo koje otvara ove mogućnosti ukazuje na svoju “demokracičnost”, otvorenost i toleranciju, a odlikuje ih i “najviši standard života” (Ibid: 23).

Drugom bloku pripadaju oni autori/ke koji negiraju „prirodnost“ istopolnih porodica, te ne samo da se insistira na razlikama, već i na negativnim posledicama njihovog zakonskog priznanja i društvenog prihvatanja po šire društvo (Antonić, 2014; Šuvaković, 2021). Pri tome, otpor prema ideji priznanja istopolnih porodica, a posebno roditeljstvu, ne proizilazi nužno iz moralnih, odnosno verskih svetonazora, već postoji tendencija da se isti dokumentuje rezultatima naučnih istraživanja (vid. Radoman, 2016). Takav pristup koristi prof. dr. Slobodan Antoniće u svojoj studiji “Moć i seksualnost: sociologija gej pokreta” (2014) u kojoj zastupa tezu da su deca u

istopolnim porodicama izložena brojnim rizičnim situacijama seksualnog nasilja i zloupotrebe od strane odraslih, te da mogu i sama postati homoseksualna (2014:92). Dete koje raste uz “nebiološke roditelje” je zanemareno, a posebno treba imati u vidu da je “gej kultura samački orijentisana, i čine je pojedinci koji često imaju malo dugoročnih obaveza, malo ili nimalo finansijske odgovornosti za druge, i izraziti naglasak na ličnu slobodu i autonomiju” (Ibid: 140). Nasuprot tome, heteroseksualni brak je “društvena institucija u koju se ulazi, pre svega, zbog potrebe biološke reprodukcije i uz preduslov polne razlike” te predstavlja zdravu sredinu za odgajanje deteta (Ibid: 96). Takođe, brak podrazumeva odgovoran seks, ali i transformaciju “muškarca u muža (i oca) a ženu u suprugu (i majku)” kojom se “preuzimaju odgovornosti i uloge nužne za optimalnu biološku i socijalnu prokreaciju” (Ibid: 98-99).

Ključnu tačku ovog ideološkog sukoba predstavlja mogućnost realizovanja roditeljstva u istopolnim porodicama. Pitanja koja se pri tome mogu uočiti u ovim analizama (ali i javnim raspravama o poziciji i pravima istopolnih porodica i LGBTQ osoba) jesu: da li LGBTQ osobama treba dozvoliti roditeljstvo? Koji su efekti (posledice) odrastanja deteta u istopolnoj porodici? Da li zakonsko priznanje i društveno prihvatanje istopolnih porodica vodi ka povećanju broja LGBTQ osoba u društvu? Koje su posledice vezane za promenu demografske strukture i očuvanje porodičnih vrednosti i normi? Pri tome, zaboravlja se jedna činjenica: LGBTQ osobe, bilo da su same, ili žive u partnerskom odnosu, postaju i jesu roditelji; ovu odluku donose nezavisno od toga da li postoji društvena dozvola (kako god je definisali) ili zakon, oslanjajući se na sopstvene resurse i podršku svoje neposredne okoline.

Mogućnosti za ostvarenje LGBTQ osoba u ulozi roditelja su višestruke. **Usvajanje** je svakako jedna od njih, ali je mogućnost potpunog usvajanja deteta od strane istopolnih partnera direktno ovisna o zakonskim okvirima određene države (Sumontha, Farr i Patterson, 2016).⁸ Za istopolne parove u kojima je jedan od partnera/ki biološki roditelj, mogućnost sekundarnog roditeljstva, odnosno usvajanja i brige o detetu od strane socijalnog roditelja, od izuzetne je važnosti (Goldberg i Allen, 2013). Druga mogućnost za roditeljstvo jesu **ko-roditeljski aranžmani**, koji suštinski podrazumevaju dogovor između LGBTQ osoba, odnosno parova, o

⁸ Republika Hrvatska je 2014. godine usvojila Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, koji na vrlo nezadovoljavajuć način reguliše pitanje roditeljstva u istopolnim porodicama. Naime, parner/ka koji nisu biološki roditelji deteta, mogu ostvariti pravo na starateljstvo jedino ukoliko „drugi roditelj nije poznat ili ako mu je oduzeta roditeljska skrb zbog zlostavljanja deteta.“ (Član 44) Prema Maričić i dr., 2016:23. Zakon je dostupan na sledećem linku: <https://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola>

zajedničkom roditeljstvu. Budući biološki roditelji „razmenjuju“ reproduktivni materijal; veštačka oplodnja se može organizovati u „kućnim“ uslovima, ili se registruju kao vanbračna zajednica i koriste IVF metodu u specijalizovanim klinikama (Herbrand, 2017; Ryan-Flood, 2009). S obzirom na to da ko-roditeljska opcija podrazumeva biološke roditelje, koji su i zakonski prepoznati, ona omogućava visok stepen mimikrije istopolnih porodica u sredinama u kojima je njihova vidljivost neprihvatljiva (Herbrand, 2017:15; Touroni i Coyle, 2002, prema Bos, 2013: 30). Pored toga, važan motiv za LGBTQ osobe i parove koji se odlučuju za ovaj vid roditeljstva jeste i mogućnost da dete raste uz biološke roditelje, tj. oca i majku, te da je upoznato sa svojim poreklom i genetikom (Herbrand, 2017). Ipak, ko-roditeljstvo sa sobom nosi određene izazove: teškoća usaglašavanja i dogovora između bioloških roditelja i njihovih partnera/ki, koji takođe učestvuju u odgajanju deteta; nedostatak međusobne podrške i učešća u različitim aspektima roditeljstva, itd.

Kao što je već pomenuto, tokom devedestih godina dvadesetog veka dolazi do „baby boom“-a posebno među lezbejkama, što je u značajnoj meri bilo potaknuto i razvojem **BMPO tehnologija** (Ryan – Flood, 2009; Murphy, 2001; Bos, 2013; Cooper, 2008). No, važno je naglasiti da se pod „BMPO tehnologijama“ podrazumeva nekoliko različitih metoda za ostvarenje roditeljstva; nemaju sve metode iste implikacije na položaj i potrebe istopolnih roditelja. Najjednostavnija, i ujedno najstarija, jeste metoda veštačke inseminacije, koja se može raditi u kućnim uslovima, uz učešće dve osobe koje doniraju svoje reproduktivne materijale (što je čest slučaj u već opisanim ko-roditeljskim aranžmanima).⁹ Ipak, ukoliko se lezbejski par odluči na roditeljstvo bez učešća „treće strane“, odnosno poznatog donora sperme, neophodno je da postoji pristup banci sperme, čije je funkcionisanje definisano zakonom.¹⁰ Ukoliko postoje teškoće u ostvarivanju trudnoće, jedna od partnerki može pristupiti „in vitro“ oplodnji, koja podrazumeva spajanje sperme i jajne ćelije van tela žene u kliničkim uslovima, uz hormonalnu terapiju i medicinski nadzor (Mršević, 2020). Pristup IVF metodi takođe zavisi od zakona koji regulišu ovo pitanje. Ukoliko, na primer, zakon omogućava pristup in vitro oplodnji isključivo heteroseksualnim, venčanim parovima, mogućnost roditeljstva je uskraćena ne samo istopolnim

⁹ U četvrtom poglavlju predstavljam iskustva nekih od mojih sagovornica, koje su se ostvarile kao majke putem IVF oplodnje, kao i putem veštačke oplodnje u kućnim uslovima.

¹⁰ Rad banke reproduktivnih materijala u Srbiji je regulisan Zakonom o bio medicinski pomognutoj oplodnji. Dostupno na : https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_biomedicinski_potpomognutoj_oplodnji.html

parovima ili LGBTQ osobama, već i heteroseksualnim vanbračnim zajednicama ili ženama bez partnera.¹¹

Surogat majčinstvo moguće je u dva oblika. Delimično ili „genetsko surogatstvo“ podrazumeva korišćenje genetskog materijala jednog od partnera/ki, koji nosi surogat majka. Drugi oblik jeste „gestacijsko“ odnosno potpuno surogatstvo, koji podrazumeva korišćenje reproduktivnih materijala oba roditelja koji se „ubacuju“ u surogat majku, koja zatim nosi trudnoću i rađa dete sa kojim – suštinski – nema nikakve genetske veze (Dekić, 2019). Ovaj način ostvarivanja roditeljstva je posebno značajan za gej muškarce, koji uz pomoć surogat majke dobiju dete koje ima genetsku vezu sa jednim od partnera. Surogatstvo je moguće i za lezbejske parove, u smislu da jedna od partnerki donira jajnu ćeliju, oplodenu uz pomoć donatora, dok druga partnerka nosi trudnoću (Ibid: 136). Konačno, za transrodne osobe koje su u procesu ili su okončale proces medicinske tranzicije koji podrazumeva sterilizaciju, surogatstvo je takođe način da se ostavre kao roditelji uz pomoć BMPO (Ibid.). Ipak, surogat majčinstvo je oblast BMPO koja izaziva velike kontroverze i eksplicitno je zabranjeno u mnogim državama Evrope, uključujući i Srbiju.¹² U osnovi celog procesa je ugovor koji se sklapa između „nameranih roditelja“ i surogat majke (van den Akker 2017; Field 1990; da La Hougue and Roux 2016). Značajno je naglasiti da većina dosadašnjih istraživanja ukazuje da su roditelji uglavnom pripadnici više srednje klase, obrazovani i između tridesete i četrdesete godine života; surogat majke su mlađe pripadnice niže klase, slabijeg obrazovnog statusa (van den Akker 2017, 232–233). U odnosu na tu asimetriju moći, važno je postaviti pitanje validnosti ugovora i koliko on uspeva da anulira postojeće

¹¹ Videti : Zakon o biomedicinski pomognutoj oplodnji. Dostupno na:

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_biomedicinski_potpomognutoj_oplodnji.html

¹² U maju 2019. godine, objavljena je vest o mogućoj dekriminalizaciji surogat majčinstva u Srbiji, koje bi usvajanjem Građanskog zakonika bilo definisano u Zakonu o rađanju za drugog. Zakon bi omogućio oba oblika surogatstva, kao i obavezno sklapanje „ugovora o rađanju za drugog“ između surogat majke i nameranih roditelja (član 2273 i član 2274 Nacrta Zakona o rađanju za drugog). Surogatstvo bi bilo moguće jedino u slučajevima kada parovi ne mogu da dobiju dete prirodnim putem, nekim drugim vidom medicinski potpomognute oplodnje ili u slučajevima kada postoji opasnost prenošenja teške nasledne bolesti, za šta nameravani roditelji moraju podneti dokaze sudu prilikom sklapanja ugovora. Prema nacrtu Zakona o rađanju za drugog, u Srbiji bi bio moguć isključivo „altruistički“ tip surogat majčinstva, koji zabranjuje novčanu naknadu za surogat majku, te dozvoljava isključivo nadoknadu za redovne troškove trudnoće. Iako se ne spominju eksplicitno LGBT osobe kao potencijalni „nameravani roditelji“, Član 2277 ostavlja mogućnost za različite interpretacije, koji navodi da surogat majčinstvo mogu koristiti muškarac i žena koji žive sami, ukoliko se pred sudom dokažu „naročito opravdani razlozi“ koji nisu eksplicitnije objašnjeni u ovoj fazi nacrta teksta Zakona. Ipak, 2019. je rad Komisije za izradu Građanskog zakona obustavljen zbog pandemije, da bi se nastavio 2022. godine bez jasnih naznaka kada bi Ncrt mogao da uđe u skupštinsku proceduru. Videti : Nastavljen rad na Građanskom zakoniku », A. Petrović, POLITIKA, 30.05. 2022. Dostupno na : <https://www.politika.rs/scc/clanak/508416/Nastavljen-rad-na-Gradanskom-zakoniku>

nejednakosti između roditelja i surogat majke (Dekić, 2019). No, ne samo u slučaju surogatstva – pristup drugim BMPO metodama često je uslovljen finansijskim mogućnostima para, odnosno osobe koja želi da postane roditelj. Ukoliko državno zdravstveno osiguranje ne pokriva makar deo ovih troškova, koji nisu zanemarljivi, postavlja se pitanje koje LGBTQ osobe mogu da osiguraju ta finansijska sredstva i ostvare se u ulozi roditelja (Boggis, 2001; Mezey, 2013; Mršević, 2022).

Mnoge LGBTQ osobe **postaju roditelji u heteroseksualnim vezama ili brakovima**, koje u jednom trenutku života prekinu – ali ostaju roditelji. Neki od njih će se ostvariti u novim, istopolnim vezama sa svojom decom; neki nastavljaju život kao samohrani roditelji (Tasker, 2013). Važno je pomenuti da dosadašnja, retka istraživanja istopolnih porodica u Srbiji i Hrvatskoj, ukazuju na to da je ovaj model istopolnih porodica, odnosno roditeljstva, izrazito prisutan među LGBTQ populacijom (Maričić i dr., 2016; Radoman, 2018; 2015).

Imajući u vidu ove različite oblike istopolnih porodica, važno je naglasiti da ne postoji jedinstveni, univerzalni model „istopolne porodice“, već čitav spektar porodičnih, partnerskih i roditeljskih iskustava i potreba. Svaka od ovih porodica ima svoje specifičnosti. Na primer, za lezbejske porodice u kojima su deca rođena uz pomoć reproduktivnog materijala anonimnog donora, ključno je zakonski regulisati mogućnost starateljstva ne-biološkog roditelja, ali i postići društveno priznanje njenog statusa roditelja (Bos, 2013:29). Iako se partnerke, socijalne majke, brinu o deci od njihovog rođenja, pružaju im emotivnu i svaki drugi vid podrške, njihova uloga „majke“ se ne prepoznaje jer je „majčinstvo“ i dalje prvenstveno biološka kategorija (Chodorow, 1999; Bos, 2013). Socijalna majka stoga „potvrđuje“ svoju poziciju na simboličkom nivou tako što će, na primer, ona biti ta koja ubrizgava reproduktivni materijal u buduću biološku majku; dete nosi i njeno prezime; ili će se insistirati na tome da dete ima dve majke, koje će tako i oslovljavati (Hayden, 1995:51). Uprkos ovim simboličkim praksama potvrđivanja socijalnog majčinstva, asimetrija moći između biološke i ne-biološke majke u ovom tipu istopolnih porodica jeste izražena (Bos, 2013:23; Widmer, 2014).¹³

¹³ U sličnoj poziciji se, zapravo, nalaze i muškarci, čije se očinstvo i biološka veza sa detetom takođe mogu preispitivati, ali se potvrđuju socijalnim mehanizmima, tj. patrijahatom (O' Brien, 1983). Takođe, pitanje socijalnog roditeljstva se ne mora dovoditi u vezu isključivo sa istopolnim porodicama; briga o detetu van bioloških okvira je pitanje koje se sagledava i u odnosu na druge porodične forme, poput post-razvedenih porodica ili vanbračnih zajednica koje žive sa decom iz prethodnih veza/brakova (Widmer, 2014).

Kada je u pitanju roditeljstvo gej muškaraca, važno je naglasiti da nema dovoljno istraživanja o ovom pitanju (Berkowitz, 2013). Postojeće analize ukazuju da je motiv za roditeljstvom kod njih isti kao i kod heteroseksualnih muškaraca (želja za potomstvom, stabilnošću, itd.) ali se kao ozbiljna barijera ostvarenju porodice javljaju društvene predrasude i stereotipi o kvalitetu muškog roditeljstva (Roy, 2014). Na gej muškarce se često gleda kao na hedoniste, “seksualne predatore” koji jednostavno nemaju kapaciteta niti volje da se odreknu sopstvenih interesa i posvete se porodici i roditeljstvu (Antonić, 2014; Oliviero, 2013). U želji da izbegnu uslovljavanje od strane potencijalnih ko-roditeljki, odnosno majki, gej muškarci koji imaju finansijske i zakonske mogućnosti pribegavaju surogat majčinstvu (Berkowitz, 2013; Dekić, 2019). Ova metoda takođe omogućava i biološku vezu sa detetom, s obzirom da se koristi genetski material jednog, a često i oba partnera (Berkowitz, 2013:76). Ipak, za razliku od BMPO metoda koje koriste lezbejski parovi, koji na taj način mogu da ostvare potpunu kontrolu nad potomstvom kroz anonimnog donora, za gej muškarce takva anonimnost nije moguća, niti je poželjna. Surogat majka je obično osoba sa kojom se dugo vremena gradi odnos poverenja, i nakon rođenja deteta ona ostaje na neki način prisutna u detetovom životu (Berkowitz, 2013:78).

Važno je spomenuti da postoje brojne analize koje ukazuju na sličnosti u roditeljskim praksama u hetero i istopolnim porodicama. Mnoge analize očinstva ukazuju na sličnosti između gej i heteroseksualnih očeva, gde i jedni i drugi u većoj meri preuzimaju na sebe brigu o deci i prisutniji su u njihovom odrastanju. Čak, razlike u praksama očinstva danas prvenstveno zavise od klasne i ekonomske pozicije očeva, a mnogo manje od njihove seksualne orijentacije (Berkowitz 2013; Roy, 2014). Na sličan način, komparativno istraživanje Ellen Lewin (1993) pokazalo je da su doživljaj i praksa roditeljstva između lezbejki i heteroseksualnih majki gotovo ista; obe grupe u potpunosti prihvataju društveno konstruisani model majčinstva koji je „prirodno“ svojstven ženama (Lewin, 1993, prema Hicks, 2013:153; vid. Chodorow, 1999).

Post-razvedene istopolne porodice suočavaju se, pak sa drugačijim izazovima, koji nisu nužno vezani za biološki esencijalizam roditeljskih uloga. Za post-razvedene LGBTQ roditelje ključno je pitanje vidljivosti njihove seksualnosti, odnosno „coming out“-a prema detetu i okolini (Tasker, 2013). Posebno kod gej muškaraca, dominira strah od gubitka roditeljstva, odbacivanja, pa i nasilja; stoga, mnogi prikrivaju svoje seksualne identitete i taj segment života potpuno stavljaju na marginu, te ističu svoj identitet roditelja (Tasker, 2013:6; Stacey i Biblartz, 2001;

Kuvalenka, 2013). Međutim, ulazak u partnerski odnos povlači za sobom nova pitanja: da li omogućiti kontakt partnera/ke sa detetom, i šta se može očekivati u tom smislu; da li postoji opasnost od negativne (nekad i nasilne) reakcije bivšeg partnera/ke, i tako dalje (Tasker, 2013).

Pitanje koje budi najviše strasti u vezi sa roditeljstvom unutar istopolnih porodica vezano je za rodnu socijalizaciju dece, tj. načina na koji deca u ovim porodicama kreiraju svoju „muškost“ odnosno „ženskost“. Za one koji negiraju „prirodnost“ istopolnih porodica ovo je je jedan od „najproblematičnijih“ aspekata roditeljstva u istopolnim porodicama, jer zbog nedostatka „adekvatnog“ muškog i ženskog modela, neminovno je da će deca i sama postati homoseksualna, što je krajnje „negativan“ ishod (Antonić, 2014:139; Oliviero, 2013). Mnoga istraživanja (Stacey i Biblartz, 2001; MacCallum i Golombok, 2004 u Hicks, 2013:149) ukazuju na to da je odnos dece u istopolnim porodicama prema dominantnim konstruktima muškosti i ženskosti drugačiji – otvoreniji, što se svakako ne može smatrati „nedostatkom“ u vaspitanju (Stacey i Biblartz, 2001:162). Ipak, ne treba *a priori* posmatrati istopolne porodice kao prostore u kojima se nužno dekonstruišu heteronormativnost i tradicionalni modeli muškosti i ženskosti. Rod nije fiksna kategorija identiteta kojoj se učimo, već niz praksi koje se transformišu pod uticajem raznih spoljašnjih faktora, te su slične promene u odnosu dece prema modelima muškosti i ženskosti, prisutne u svim porodičnim formama (Hicks, 2013:149).

Takođe, LGBTQ roditelji često teže uklapanju u heteronormativne matrice, upravo pokušavajući da izbegnu situacije u kojima bi se njihova deca posmatrala kao „drugačija“ ili „neprikladna“ u široj zajednici (Hicks, 2013:155). U tom smislu, zanimljiva je analiza Nedbalkove (2011) koja predstavlja iskustva lezbejskog roditeljstva u Češkoj, gde autorka naglašava da se kroz vaspitanje dece, ali i kroz podelu uloga u partnerskom odnosu, heteronormativna matrica suštinski ne dovodi u pitanje; briga o detetu i domu je prvenstveno odgovornost biološke majke, dok socijalna majka „preuzima“ na sebe (javnu) ulogu hranitelja porodice (vid. i Biblartz, Carroll i Burke, 2014: 116; Hicks, 2013: 153). Konačno, mnogi LGBTQ roditelji (na žalost) internalizuju bojazan konzervativnih aktera o reprodukciji obrasca homoseksualnosti u istopolnim porodicama. Garner (2004) i Kuvalenka (2013) ukazuju na tendenciju da se deca iz istopolnih porodica, koja se i sama „out“-uju kao LGBTQ, često stigmatizuju kao „negativni primer“ koji javnost ne treba da vidi, jer potvrđuje najgore predrasude

o istopolnim porodicama: da lezbejke i gejevi odgajaju nove generacije gejeva i lezbejki (vid. Garner, 2004 prema Kovalanka, 2013: 167).

Zakonsko priznanje istopolnih porodica je još jedno važno pitanje koje se može izdvojiti u dosadašnjim analizama.¹⁴ Ono se, pri tome, ne vezuje samo za probleme socijalnih i ekonomskih prava i obaveza istopolnih partnera (poput nasleđivanja, socijalne i ekonomske zaštite i sl.) već i za pitanje roditeljstva. Compton i Baumle (2018) ukazuju na to da mnoge LGBTQ osobe svoju odluku o roditeljstvu vezuju za postojanje zakona koji štiti njihova prava; no, postojanje negativnih zakona (zabrana sodomije, zabrana usvajanja, eksplicitne zabrane LGBTQ osobama da pristupe BMPO i sl.) nemaju značajan uticaj na odluku o roditeljstvu (2018:277). U takvim okolnostima, većina njih pribegava metodama koje zaobilaze restriktivne zakone ili se koriste određene rupe u zakonodavstvu.

Ipak, za život u *zakonskom vakumu*, posebno sa decom, potrebno je mnogo strpljenja, hrabrosti, podrške od strane porodice i prijatelja i nadasve - novca. Stoga, važan nedostatak dosadašnjih analiza istopolnih porodica (pa i ove) predstavlja ograničenost uzorka: uglavnom je reč o porodicama koje pripadaju višim ekonomskim i socijalnim slojevima, poseduju finansijski, socijalni i kulturni kapital kao važne preduslove za obezbeđivanje osećaja (subjektivne i objektivne) sigurnosti, prihvaćenosti i ostvarenje roditeljstva (Boggis, 2001; Stein, 2013; Mezey, 2013; Dahl i Grabb, 2019). Time se, zapravo, stvara "idealni tip" istopolnih porodica, u kojima nema siromaštva, konflikta, nasilja; zapravo, jedini problemi su oni koji dolaze „izvana“, od strane homofobne sredine (Dahl, 2014). Uklopljen u neoliberalne porodične vrednosti i komplementaran sa zamišljenim idealom heteroseksualne nuklearne porodice, ovaj idealni model istopolnih porodica dominira i u strategijama zagovaranja njihovog zakonskog priznanja i društvenog prihvatanja.

¹⁴ Zapravo, većinu istraživanja istopolnih porodica inicirale su rasprave i parnice vezane za njihovo zakonsko priznanje, pri čemu su se nalazi različitih istraživanja koristili u parničnim postupcima. S obzirom na to, ne iznenađuje njihova ideologizacija, o kojoj detaljno govore Stacey i Biblartz (2001), videti i Radoman (2016).

1.2. Istopolne porodice kao političko pitanje: karakteristike modernih zagovaračkih strategija za zakonsko priznanje i društveno prihvatanje istopolnih porodica u zemljama Zapada

U Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) pravo na brak istopolnih partnera/ki prvi put je artikulirano u javnom prostoru 1987. godine, na trećem Nacionalnom maršu za gej i lezbejska prava u Vašingtonu, kada je organizovana ceremonija kolektivnog venčanja gej i lezbejskih parova (Bernstein i Taylor, 2013:3). Ipak, do implementacije prvih zakonskih promena čekalo se do 1993, kada je savezna država Havaji prva omogućila zakonsko priznanje istopolnih veza, usvajajući princip ne-diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije (2013:4). U Evropi, Švedska i Holandija su bile prve zemlje koje su još sedamdesetih godina prošlog veka zakonski priznale istopolne zajednice, da bi tokom devedesetih i dvehiljaditih zakon priznao pravo na brak, kao i roditeljska prava LGBTQ osoba (Waldijk, 2018). No, krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog veka LGBTQ prava generalno postaju važno političko pitanje na agendi najznačajnijih međunarodnih organizacija, poput Ujedinjenih nacija i Evropske Unije (Patternote i Tremblay, 2016; Slootmaeckers i dr. 2016; Thoreson, 2014). Pitanja dekriminalizacije homoseksualnosti, izjednačavanje starosne granice za homoseksualne parove, usvajanje anti-diskriminacijskih zakona koji uključuju seksualnu orijentaciju i rodni identitet kao zabranjene osnove diskriminacije, sloboda organizovanja i javnog delovanja, neke su od ključnih tema kojima se bavi transnacionalni LGBTQ aktivizam (Thoreson, 2014). Takođe, zakonsko priznanje istopolnih porodica čini važan segment ovog aktivizma, pri čemu se ističe da je to prvenstveno pitanje jednakosti i ljudskih prava, a ne promena u definisanju porodice (ILGA, 1998).

Insistiranje na ljudskim pravima i ravnopravnosti predstavlja dominantan okvir promišljanja i artikulacije savremenog LGBTQ aktivizma. Njegov razvoj treba posmatrati u širem geo-političkom kontekstu druge polovine dvadesetog veka, u kome ljudska prava dobijaju veći politički značaj (Keys, 2014; Moyn, 2010; Harvey, 2005; Mark i dr. 2019). Tokom sedamdesetih godina, ideja ljudskih prava postaje korisno sredstvo za povlačenje demarkacione linije između “progresivnih” zapadnih liberalnih demokratija i “totalitarnih” socijalističkih režima (Keys, 2014). Nakon 1989. i potpunog urušavanja socijalne države u post-socijalističkim zemljama, ideja ljudskih prava ispostavila se korisnom za marginalizaciju i depolitizaciju borbe protiv rastućih socijalnih i ekonomskih nejednakosti, te fokusiranja na „vladavinu prava“ - prvenstveno prava na

slobodu izražavanja, prava na glas i prava na privatnu imovinu (Keys, 2014; Harvey, 2005; Moyn, 2010; Mulholland, 2012). U tom procesu, civilno društvo u post-socijalističkim državama se etablira kao jedan od ključnih aktera demokratskih promena i tranzicije ka liberalnoj demokratiji i tržišnoj ekonomiji, utemeljujući svoje delovanje upravo u ideji jačanja „vladavine prava“ (Mark et all. 2019:240). Ostavljajući van svog radara delovanja strukturne, ekonomske i socijalne transformacije koje je sa sobom nosila neoliberalna hegemonija, civilni sektor se izrazito depolitizovao i tehnokratizovao, svodeći se na ekspertske servise za identifikaciju i rešavanje konkretnih problema u društvu, bez ulaženja u političke i ideološke konflikte ili zadiranja u dublje, strukturne i sistemske promene (Moyn, 2010; Keys, 2014; Harvey, 2005).

Ovaj trend nije zaobišao ni LGBTQ aktivizam. U odnosu na pionirske pokrete iz šezdesetih godina dvadesetog veka, sve manje je prisutno političko delovanje usmereno na dublje društvene promene, a sve je jasniji fokus na promenu položaja jedne – LGBTQ - zajednice i njenu asimilaciju u već postojeći sistem nejednakosti (Cohen, 1997; Duggan, 2003; Richardson, 2016; Bilić i Kajanić, 2016). Zagovaranje ljudskih prava i jednakosti LGBTQ osoba postaje centralna tačka oko koje se definišu aktivnosti većine *mainstream* organizacija, pri čemu početnu tačku zagovaranja predstavlja „normalizacija“ homoseksualnosti i njeno artikulisanje kao identiteta koji ni na koji način ne remeti uspostavljeni poredak već traži svoje mesto u njemu (Duggan, 2003; Richardson, 2016; Warner, 2000). Važno je napomenuti da ovakvo zagovaranje ne podrazumeva kreiranje „posebnih“ prava za ovu populaciju, već insistira na tome da postojeći univerzalni sistem ljudskih prava važi jednako za sve, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet (Thoreson, 2014:193).¹⁵ No, i dalje je nejasno šta to znači u praksi, posebno imajući u vidu različite političke, ekonomske i socijalne kontekste u kojima žive LGBTQ osobe. Thoreson (2014) ukazuje da je lista prava koja transnacionalni LGBTQ aktivizam zagovara zapravo vrlo ograničena na

¹⁵ Na globalnom nivou, jedan od najznačajnijih dokumenata koji zagovara prava LGBTQ osoba su „Principi iz Jogjakarte“, koji predstavljaju principe i obaveze koje države treba da preuzmu u implementaciji ljudskih prava, a u skladu sa potrebama i položajem LGBTQ osoba. Dokument je izrađen od strane grupe eksperata 2006. godine, od kojih su mnogi imali profesionalno i ekspertske iskustvo u UN telima; 2007. godine su predstavljeni na zasedanju UN Komiteta za ljudska prava, ali potpisnice ovog dokumenta nisu države članice UN, već međunarodni eksperti na polju ljudskih prava. Videti više na linku: <https://yogyakartaprinciples.org/> Države članice Evropske unije, i sama Evropska unija, smatraju se liderima progresivnosti i zaštite ljudskih prava LGBTQ osoba. Svojevrsni kamen temeljac u razvoju pravnih okvira za zaštitu LGBTQ prava u EU predstavljaju dva dokumenta: Ugovor iz Amsterdama (Treaty of Amsterdam) koji je stupio na snagu 1999. godine. Član 13 ovog Ugovora apostrofira značaj borbe protiv diskriminacije na osnovu „pola, rasnog ili etničkog porekla, religijske pripadnosti ili verskih uverenja, invaliditeta, godina ili seksualne orijentacije.“ (ILGA, 1998). Videti više na linku: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-amsterdam>

dekriminalizaciju homoseksualnosti, usvajanje anti-diskriminacijskih zakona koji uključuju seksualnu orijentaciju i rodni identitet, pravo na slobodu okupljanja, govora i udruživanja. Tek u pojedinim državama – mahom razvijenog Zapada – ova lista uključuje i zagovaranje porodičnih prava LGBT osoba, tj. zakonsko priznanje istopolnih zajednica i pravo na roditeljstvo (Ibid, 94).

Nemogućnost postizanja konsenzusa oko ove ideje, kao i kontroverze koje ona nosi sa sobom na međunarodnom nivou, vidljivi su i u načinu na koji se ljudska prava LGBTQ osoba (pre)često koriste kao demarkaciona linija između „modernih“, „demokratskih“ država i „tradicionalnih“, „nerazvijenih“ delova sveta u kojima se ova prava svesno krše, što implicira potrebu za njihovim „disciplinovanjem“ u vidu „opravdanih“ vojnih intervencija, ekonomskih sankcija, međunarodnih osuda i sl. (Puar, 2017; Klapeer, 2017; Rexhepi, 2016).¹⁶ Pri tome, ovo delovanje ima posledice po položaj LGBTQ osoba u tim zemljama, jer se one protiv svoje volje izjednačavaju sa predstavnicima kolonijalne ideje zapadne “modernosti” (Rexhepi, 2016). Istovremeno, ovaj zagovarački pristup implicira da se kršenje ljudskih prava LGBTQ osoba nikada ne dešava u državama Zapada, podrazumevajući njihovu „progresivnost“ i modernost (Thoersen, 2014: 198; Colpani i Habed, 2014).

Pored nekonzistentnosti u definisanju LGBTQ prava i nedoslednosti u sagledavanju šireg konteksta u kome se ona zagovaraju, dodatni problem savremenog LGBTQ aktivizma predstavlja njegova ograničenost na politike identiteta i vidljivosti, koje pretpostavljaju postojanje „imaginarnih“ LGBTQ zajednica i vrednosnu, političku, socijalnu, identitetsku homogenost njenih

¹⁶ Eklatantni primeri homonacionalizma o kome govori Jasbir Puar mogu se uočiti i u savremenim ratnim sukobima, poput onog između Rusije i Ukrajine. „Ispravnost“ ukrajinskog ratnog narativa se dokazuje i time što su u oružane snage uključene i LGBT osobe, navodeći da se bore za slobodu svoje zemlje, ali i za svoja prava. Videti više: LGBT Soldiers in Ukraine: Fighting for their Homeland and Their Rights. Voice of America. 11.08.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=Wz5btuB2D8o> Takođe, jedan od primera koji ukazuje na nesuvislost ovakvih politika, jeste i “Vašingtonski sporazum”, potpisan u septembru 2020. godine u Vašingtonu, između Predsednika R. Srbije Aleksandra Vučića i premijera Kosova Avdullaha Hotija. Cilj sporazuma bila je normalizacija ekonomskih odnosa između Kosova i Srbije, ali edna od tačaka sporazuma odnosi se na to da će obe države lobirati da se homoseksualnost dekriminalizuje u zemljama (njih 69) u kojima je kriminalizovana. Veza između dekriminalizacije homoseksualnosti i poboljšanja odnosa između Srbije i Kosova, ostala je misterija, kao i mnogi drugi aspekti ovog sporazuma. Videti: “Šta jeste i šta nije sprovedeno? Godinu dana od Vašingtonskog sporazuma”. Objavljeno na Radio Slobodna Evropa, septembar 2021. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-kosovo-vasingtonski-sporazum-godisnjica/31441885.html>

Time se šalje poruka podrške oružanim sukobima, ali i uključivanjem LGBTQ osoba u „mi zajednicu“ uz uslov da se ne preispituju problematične tačke ratnih narativa, odnosno sistemske nejednakosti unutar određenog društva. Puar navodi primer rata protiv terorizma koje su pokrenule SAD, i u ime kršenja ljudskih prava LGBT osoba u Afganistanu. Vlada je dobila podršku vodećih mainstream LGBTQ organizacija u SAD, koje su zaboravile činjenicu da američka borba protiv terorizma neće doneti poboljšanje položaja LGBT osoba u tim zajednicama, kao i da će se na taj način LGBTQ pokret globalno još više vezati za konzervativno desne politike (Puar, 2017).

članova/ica (Beres-Deak, 2020:11; Whittier, 2017).¹⁷ U tom smislu, transnacionalni LGBTQ aktivizam često implicira postojanje globalnog i ugroženog LGBTQ identiteta, koji se u javnom prostoru prvenstveno predstavlja kao žrtva netolerantne većine (Thoreson, 2014:6, Binnie, 2004). Većina zagovaračkih strategija polazi od pretpostavke ugroženosti LGBTQ osoba, koja se potkrepljuje istraživanjima i prikupljanjem podataka o sistemskom kršenju njihovih prava, te nasilju i diskriminaciji kojoj su izložene. Pri tome, važno je prikazati da je nasilje izazvano isključivo time što se zna, ili pretpostavlja, da osoba pripada LGBTQ zajednici, te da ona sama nije učinila ništa pogrešno što bi izazvalo nasilnu reakciju.¹⁸ Na ovaj način, LGBTQ identiteti se u potpunosti depolitizuju (Brown 1995, prema Whittier, 22):

Najzahvalniji klijenti, kada je u pitanju kršenje ljudskih prava, su one osobe koje se mogu predstaviti kao nevine žrtve, koje su meta zbog nečega što ne mogu da promene. Mnogo je teže zagovarati ljudska prava LGBT osoba koji su seksualni radnici/e, na primer, ili drugih koji ne spadaju u ono što Gayle Rubin naziva “šarmantnim kružookom” seksualnosti, onih koji su “dobri”, “normalni” i “prirodni.” (Thoreson, 2014:110).

Takođe, da bi se kreirala „idealna žrtva“ o kojoj govori Rubin, vrlo važan aspekt savremenog LGBTQ aktivizma i zagovaranja predstavlja i neophonost „normalizacije“ homoseksualnosti. Ona se često ogleda u naglašavanju “prirodnosti” i esencijalizaciji homoseksualnih identiteta, te pozivanje na njihovu biološku urođenost i nepromenljivost (Warner, 2000; Plummer, 2005). Tom logikom, većina homoseksualnih osoba ima “prirodnu” potrebu da živi “obične” živote, koji uključuju porodicu i dom (Mršević, 2009; Polikoff, 2008). Upravo u ovom segmentu savremenog LGBTQ aktivizma do izražaja dolazi značaj „post-gay“ identiteta kao potpuno depolitizovanih i asimilovanih u postojeće društvene hijerarhije, koji vezu sa gej i lezbejskom zajednicom doživljavaju kao „opcionu, parcijalnu i simboličnu“ (Seidman, 1997, prema Bernstein i Taylor,

¹⁷ Važno je naglasiti da se mnoge osobe koje imaju drugačiju seksualnost od heteroseksualne, jednostavno ne izjašnjavaju kao LGBTQ osobe. Thoreson (2014) navodi da je u međunarodnom LGBTQ aktivizmu od skora u upotrebi termin “SOGI” (sexual orientation and gender identity) upravo da bi se izbegla kategorizacija “gej”, “lezbejskog”, “biseksualnog” itd. identiteta sa kojima mnogi/e nisu bili komforni; mnoge osobe odbijaju da definišu svoju seksualnost kroz “LGBTQ” akronim, insistirajući na njenoj fluidnosti ali i na tome da to nije najvažniji aspekt njihove ličnosti (2014: 100).

¹⁸ Thoreson (2014: 164) ukazuje na to da lokalne i međunarodne LGBTQ organizacije pravdaju svoje postojanje upravo stalnom pretnjom od nasilja, kršenja ljudskih prava i potrebom da se “obični ljudi” zaštite od toga. Ipak, ove organizacije nisu uvek prihvaćene, niti percipirane kao “zaštitničke”; zapravo, većina njih uspeva da dopre uglavnom do onih LGBTQ osoba koje su IT pismene, osveščene dovoljno da mogu da prepoznaju i same se izbore za svoje mesto u društvu, i kojima, zapravo, njihova zaštita i nije preko potrebna (Thoreson, 167; vid. Jarić, 2011). Stoga je važno postaviti pitanje čija se prava i interesi zagovaraju; kako organizacije prikupljaju informacije, od koga; kako se one interpretiraju i koriste u zagovaračkim strategijama?

2013:16). Ova depolitizacija identiteta posebno je karakteristična za one LGBTQ osobe koje imaju ekonomski i socijalno privilegovane živote u kojima LGBTQ identitet ne predstavlja poseban izazov (2013:17).

Homogenizacija, viktimizacija i normalizacija LGBTQ identiteta predstavljaju, dakle, tri ključne tačke delovanja savremenog LGBTQ pokreta i zagovaranja prava. One takođe predstavljaju tri ključne tačke zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica. Homogenizacija se najjasnije sagledava u potrebi kreiranja jednog idealnog modela istopolne porodice, pomenute na početku rada, čiju harmoniju i stabilnost remete isključivo spoljašnji faktori neprihvatanja i homofobije. Neprihvatanje ovih porodica je ključno za kreiranje viktimizirajućeg narativa, koji insistira na ideji njihove nejednakosti sa ostalim porodičnim formama, posebno u smislu prava i obaveza bračnih partnera kada su u pitanju nasledstvo, ekonomska i socijalna prava i obaveze (Jotanović i dr., 2015; Gajin, 2013; ILGA, 1998). Pri tome, zanemaruje se činjenica da ovde nije reč o socijalnim i ekonomskim *pravima*, već *povlasticama* koje su omogućene isključivo onim LGBTQ (i heteroseksualnim) osobama koje žive u zakonski priznatim partnerstvima (Polikoff, 2008; Maljković, 2021; Stein, 2013). Nije, dakle, reč o LGBTQ zajednici u celini, već pojedincima koji se nalaze u privilegovanim pozicijama, koji kroz zakonsko priznanje svoje porodice teže konačnom definisanju svoje građanske pozicije. Upravo se u tome ogleda značaj procesa normalizacije homoseksualnog identiteta, koji se više ne vezuje za „devijantne“ samožive individue, već odgovorne aktere koji učestvuju u društvenim procesima, sa dokazanim kapacitetom i željom da se „samodisciplinuju“ u odnosu na zahteve većine (Stychin, 2010:290; Warner, 2000; Butler, 2002).¹⁹

Sve tri tačke zagovaranja: homogenizaciju, normalizaciju i viktimizaciju, treba posmatrati i u geopolitičkom kontekstu, u kome pitanje zakonskog priznanja istopolnih porodica predstavlja jednu od važnih demarkacionih linija između „modernih“ i „progresivnih“ zemalja i onih koje to nisu (vid. Mršević, 2009).

¹⁹Zagovaračko „brendiranje normalnosti“ svakako uključuje i pitanje vidljivosti istopolnih porodica u javnom prostoru, pri čemu se prvenstveno misli na njihovu medijsku prezentaciju (Gamson, 2001). Brojni primeri iz popularne kulture (poput serija „Will i Grace“ ili „Moderna porodica“) nude vrlo šablonske predstave ovih porodičnih života, u kojima jedine izazove predstavljaju eksterni izlivi homofobije i neprihvatanja (vid. Dahl, 2014). Ne postoje istopolne porodice koje se suočavaju sa nasiljem, siromaštvom, razvodima; (svesno?) se isključuju porodična iskustva transrodnih osoba (Gamson, 2001: 71).

Značaj LGBTQ prava posebno je vidljiv u kontekstu pridruživanja Evropskoj uniji. Usvajanjem „Kopenhaških kriterijuma“²⁰ 1993. godine, Evropska unija je navela poštovanje vladavine prava kao jedan od ključnih uslova za nove zemlje članice – bez specifičnog pominjanja poštovanja LGBTQ prava (Slootmackers i Touquet, 2016: 24). Tokom dve hiljadite, obaveza poštovanja LGBTQ prava postaje integralni deo EU Acquis, odnosno procesa pridruživanja, i insistira se na dekriminalizaciji homoseksualnosti, izjednačavanju godina pristanka na seksualne odnose za homoseksualne i heteroseksualne parove i uključivanju seksualne orijentacije u anti-diskriminacijske zakone kandidatskih država (Slootmackers i Touquet, 2016:23; Kristoffersson i dr., 2016). Konačno, 2013. godine u Odeljku 23 Strategije za pridruživanje EU,²¹ koje se odnosi na sudstvo i zaštitu osnovnih prava, implicira se obaveza sankcionisanja govora mržnje i zločina iz mržnje spram LGBT osoba (Slootmackers i Touquet, 2016: 26). Ovaj progresivni razvoj uključivanja LGBTQ prava u agendu pridruživanja, međutim, nije važio jednako za sve zemlje članice EU; „stare“ i dokazane demokratije svoje članstvo nisu morale da potkrepljuju dokazima o poštovanju ovih prava, za razliku od „novih“ kandidata, tj. post-socijalističkih zemalja „Istoka“ koje se teško nose sa procesom modernizacije i idejama progresa (Kulpa i Mizelinska, 2011; Moss, 2014).²²

U takvom kontekstu, zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica često imalo prizvuk internalizovane „balkanofobije“. Kako navodi Kuhar (2016), u zemljama u kojima je homofobija izražena, čest argument u zagovaranju zakona o istopolnim porodicama jesu primeri EU zemalja u kojima zakon postoji, kao oni na koje se treba ugledati i koji predstavljaju neku vrstu indikatora demokratije i progresivnosti kojima treba težiti (2016:184). No, rezultat ovakvih zagovaračkih argumenata nije svuda dao očekivane rezultate; čak i u onim državama članicama

²⁰ Kriteriji za pristupanje, „Kopenhaški kriteriji“, videti više na linku: <https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html>

²¹ Videti više na linku: <https://www.mei.gov.rs/srl/obuka/e-obuke/vodic-kroz-pregovore-srbije-i-evropske-unije/uvod/faze-u-toku-pristupnih-pregovora/>

²² Ova potreba za menjanjem „mentaliteta“ u društvima Centralne i Istočne Evrope nakon 1989. oličena je posebno u Rezoluciji 1096 („Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems“) koju je Savet Evrope usvojio 1996. godine. U njoj se, između ostalog, navodi da je neophodna „transformacija mentaliteta“ od „komunističkog totalitarizma“ ka liberalnoj demokratiji i vrednostima „tolerancije, poštovanja različitosti, decentralizacije i preuzimanja odgovornosti za sopstvene postupke“. Videti više na linku: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> Međutim, važno je napomenuti da nisu sve zemlje EU na istom nivou kada je reč o poštovanju LGBT prava - slučaj Italije je tu zanimljiv, jer iako je članica EU, poštovanje LGBT prava je na izuzetno niskom nivou, posebno kada je reč o istopolnim porodicama (videti Colpani i Habed, 2014; Kollman, 2014).

koje su usvojile zakone o istopolnim porodicama nije se narušila dominantna heteroseksualna paradigma porodice i porodičnih vrednosti (Beres Deak, 2020). Suštinski, usvajanje zakona je poslužilo „pink washing“-u ²³vladajućih političkih elita i njihovom nastojanju da dokažu svoju privrženost „evropskim vrednostima“ (Beres-Deak, 2020:99; Kuhar i Čepljar, 2016: 170).

Imajući u vidu širi socijalni i politički kontekst zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica, u narednom poglavlju se fokusiram na lokalni kontekst društva Srbije, predstavljajući ključne aktere i njihovo delovanje na ovom polju: (a) lokalne LGBTQ organizacije, (b) konzervativne aktere i politike, kao i samu (c) državu Srbiju i njene porodične politike, kako bismo utvrdili na koji je način (i da li je uopšte) zagovaranje istopolnih porodica uvezano sa širim porodičnim kontekstom.

²³ „Pink washing“ je termin koji se odnosi na prakse državnih institucija, multinacionalnih kompanija i dr., koje su deklarativno podržavajuće spram LGBTQ osoba, ali ne odražavaju stvarne namere da se zaista radi na njihovoj inkluziji. Pink washing je, takođe, strategija skretanja pažnje javnosti sa dubljih strukturnih problema sa kojima se društvo suočava. Videti Puar i Mikdashi, 2012.

2. KONTEKST I AKTERI ZAGOVARANJA ZAKONSKOG PRIZNANJA ISTOPOLNIH PORODICA U SRBIJI

Prva, i za sada jedina, istraživanja istopolnih porodica u Srbiji sociološkinje Marije Radoman (2015, 2018) ukazuju na to da je njihova svakodnevica obeležena strahovima od diskriminacije, socijalne distance, isključivanja i nasilja (Radoman, 2018:7). Ti strahovi su posebno izraženi kod LGBTQ roditelja, koji se nalaze u svojevrsnom „procepu“ između svog seksualnog identiteta, i identiteta roditelja. Poseban izazov predstavlja način na koji se ova dva identiteta međusobno sukobljavaju i ispoljavaju u privatnoj i javnoj sferi, na šta ukazuje Marija Radoman (2015) u svojoj studiji lezbejskog roditeljstva (Radoman 2015:103). Za mnoge, izlaz iz te situacije je u „strategiji dvostruke vidljivosti“, koja podrazumeva nevidljivost seksualnih identiteta u sredinama u kojima su njihovi identiteti neprihvaćeni, te se vidljivost praktikuje isključivo u sigurnim prostorima (2015:112). Ipak, ova strateška mimikrija sopstvene seksualnosti uzrokuje negativan pritisak na partnerske odnose, pa i na samo lezbejsko roditeljstvo: homoseksualnost se sa decom tematizuje uopšteno, bez ulaženja u lične detalje, i uz stalno prisutan strah na koji način će dete prihvatiti i razumeti različitost svoje porodice (2015:118).²⁴

Dodatan pritisak uzrokuje i nepostojanje zakonskog priznanja i zaštite istopolnih porodica u Srbiji. Kao članica Saveta Evrope, Srbija je obavezna da zakonski reguliše njihov status, međutim ostaje jedna od retkih zemalja u Evropi koja to nije učinila (Đajić i dr., 2021; de Groot, 2020). Prva inicijativa u tom smislu javlja se 2005. godine, kada su usvojene izmene Porodičnog zakona. Lokalna nevladina organizacija „Beogradski centar za ljudska prava“ podnosi žalbu Ustavnom sudu Republike Srbije, osporavajući odredbu novog zakona u kojoj su vanbračne zajednice definisane kao „trajnije zajednice života osoba različitog pola“, čime se – prema principu

²⁴ S obzirom na sličnost konteksta, važno je spomenuti i istraživanje istopolnih porodica koje su Maričić i dr. (2016) radile u Hrvatskoj, ubrzo nakon usvajanja Zakona o životnim partnerstvima osoba istog spola (2014.). Na osnovu ovog zakona, u Hrvatskoj je priznato „životno partnerstvo“ sklopljeno pred nadležnim matičnim uredom, kao i „neformalno životno partnerstvo“, koje ne mora biti registrovano, ali mora trajati najmanje tri godine (Član 3.). Kada je reč o roditeljstvu, zakon prepoznaje „partnersku skrb“, odnosno mogućnost da partner/ka koji nije biološki roditelj detetu preuzme brigu „ukoliko drugi roditelj nije poznat ili ukoliko mu je oduzeta roditeljska skrb zbog zlostavljanja deteta“ (Član 44, prema Maričić i dr., 2016:23). Uprkos zakonskim ograničenjima, ovo istraživanje ukazuje na to da se roditeljstvo u istopolnim vezama ipak ostvaruje, i to onim metodama kojima se izbegavaju zakonska ograničenja (korišćenje BMPO metoda, dobijanje deteta u heteroseksualnim vezama/brakovima) (2016:165). No, uprkos postojanju zakona, slično kao i za lezbejke majke u Srbiji, i za LGBTQ roditelje u Hrvatskoj, najveći izazov predstavlja tematizovanje seksualnosti sa detetom: skoro trećina ispitanika/ca nije napravila ovaj korak iz straha od reakcije deteta, a poseban izazov u tom smislu predstavljaju deca koja su rođena u heteroseksualnom braku/vezi i njihov proces prihvatanja „različitosti“ njihove porodice (2016:166). Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola dostupan je na: <https://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola>

diskriminacije – isključuju trajnije zajednice osoba istog pola, koje su već tada bile deo porodične realnosti u Srbiji (Đajić i dr., 2021:15). Međutim, žalba je odbačena 2010. godine, na osnovu diskrecionog ovlašćenja država članica Saveta Evrope da same procene kada će, i na koji način, zakonski regulisati status istopolnih zajednica (Ibid). Aktivnije zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica primetno je nakon 2009. godine, odnosno nakon usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije.²⁵ Primarnu ulogu u tom procesu imala je najstarija lezbejska organizacija u Srbiji - „Labris“, koja je od 2009. do danas kreirala čak dva nacrtu zakona o istopolnim porodicama; implementirala dve javne kampanje o ovom pitanju; pokrenula tri strateške parnice pred sudovima u Srbiji, sa ciljem predstavljanja slučaja diskriminacije istopolnih porodica pred Evropskim sudom za ljudska prava u Strazburu; otvorila dijalog sa relevantnim institucijama o ovom pitanju (vid. Đajić i dr., 2021).

U narednom poglavlju će detaljnije biti razmatrane pomenute aktivnosti, kao i socijalni kontekst unutar koga su se ove inicijative i akcije formirale i razvijale. Socijalna kontekstualizacija i analiza ovih aktivnosti, njihovih uspeha i poraza, je važna kako bi se razumeli mehanizmi i mesta otpora sadržaj argumenata protiv i artikulisala bolji predlozi strategija zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica u budućnosti.

2.1. Kratka istorija duge borbe: LGBTQ organizacije u Srbiji

Prva, zvanično registrovana, LGBTQ organizacija u Srbiji bila je „Arkadija“ koja je osnovana 1990. godine. U tom trenutku, homoseksualnost još uvek nije bila dekriminalizovana u Srbiji - to će se dogoditi 1994. godine (Gočanin, 2014; Đajić i dr., 2021; Spahić i Gavrić, 2012). Pored toga, osnivanje „Arkadije“ poklapa se sa početkom ratova za jugoslovensko nasleđe i sa početkom ekonomske, socijalne i političke krize srpskog društva (Lazić, 2011; Antonić, 2002; Popov, 1996, 1993). Uprkos tim izrazito nepovoljnim okolnostima, „Arkadija“ je uspela da pokrene prvi gej i lezbejski samizdat; organizuje medijske nastupe svojih aktivista/kinja, tada jedinih javno vidljivih LG osoba u Srbiji;²⁶ organizuje neformalna okupljanja gejeva i lezbejki. Na ovaj način, „Arkadija“ je uspela da stvori prve sigurne prostore u kojima je bilo moguće

²⁵ Zakon o zabrani diskriminacije RS dostupan je na linku: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/22/1/reg/>

²⁶ Dejan Nebrigic i Lepa Mladenovic bili su prvi gej/lezbejski aktivisti u Srbiji koji su bili i javno vidljivi. Oboje su bili na čelu prve osnovane organizacije Arkadija, a bili su aktivni i u anti-ratnom pokretu. Nebrigic je ubijen 1999. godine, od strane bivšeg partnera. Lepa Mladenovic je svoj aktivistički angažman nastavila u organizaciji Labris, kao i Autonomnom ženskom centru.

razgovarati o svojoj drugačijoj seksualnosti (Živković, 2015; Gočanin, 2014; Spahić i Gavrić, 2012).

Specifični uslovi u kojima je „Arkadija“ delovala uticali su i na to da rad ovog udruženja bude utemeljen u vrednostima solidarnosti, kosmpolitizma, anti-nacionalizma, anti-militarizma, borbe protiv patrijarhata i rata (Gočanin, 2014). Važno je naglasiti da je delovanje većeg dela organizacija civilnog društva, koje su tada bile u povoju, bilo usmereno sličnim ili istim vrednostima (Jansen, 2005; Bilić i Janković, 2015; Miškovska Kajevska, 2017). Na taj način, ove organizacije su delovale kao jedan od retkih prostora otpora dominantnim ideologijama etno-nacionalizma na post-jugoslovenskim prostorima (Bilić, 2015; Jansen, 2005; Fridman, 2006; Bolčić, 2019).²⁷ Ova pozicija uticala je na izolovanost i distanciranje ovih krugova u odnosu na ostatak društva. Stvara se (samo)percepcija civilnog sektora kao manjinskog dela društva, koje predstavlja kosmopolitsku, urbanu manjinu, svojevrsnu moralnu vertikalnu i ekskluzivnog zaštitnika demokratije i ljudskih prava (Jansen, 2005:133; Listhaug i dr., 2011; Fridman, 2006). Ova „manjina“ stajala je nasuprot „većini“, koja je *a priori* naklonjena politikama etno-nacionalizma i isključivosti, te tradicionalnim i patrijahalnim vrednostima (Listhaug, 2011; Popov, 1993).

To je jedan od razloga zbog kojih je delovanje organizacija civilnog društva – uključujući i LGBTQ organizacije – bilo dekontekstualizovano i ograničeno na srednje, urbane društvene slojeve koji su kroz civilni sektor pokušali da očuvaju svoj ekonomski, socijalni i kulturni kapital (Jansen, 2005:82; Lazić, 2005). Istovremeno, javlja se duboki jaz između nevladinog sektora i šireg društva, za koje delovanje ovih organizacija ostaje nevidljivo i često, nepoželjno (Jansen, 2005:78). Na žalost, ova matrica je vidljiva i u delovanju pionirskih LGBTQ lokalnih organizacija. Indikativno je u tom smislu sećanje Lepe Mladenović, prve javno vidljive lezbejke aktivistkinje u

²⁷ Važno je napomenuti da su anti-ratne inicijative, posebno početkom devedesetih godina, uključivale širok dijapazon građana/ki koji nisu isključivo pripadali/e srednjoklasnom, urbanom miljeu. Ove inicijative su uključivale i pobune rezervista u manjim mestima, ulične proteste i slično. Najveći broj ovih antiratnih akcija desio se u periodu od 1991. – 1993. godine kada međunarodna zajednica uvodi sankcije Srbiji. Usled sve većeg pritiska siromaštva, nezaposlenosti i beznađa, građani/ke se povlače u privatnu sferu i bave se isključivo sopstvenim preživljavanjem. Zahvaljujem na ovom uvidu kolegici Marijani Stojčić, istraživačici Centra za primenjenu istoriju iz Beograda. Takođe videti: Bojana Radojević. Antiratni pokreti i akcije protiv rata tokom raspada Jugoslavije, Inicijativa mladih za ljudska prava. 31.10.2022. Dostupno na linku: <https://yih.rs/bhs/antiratni-pokreti-i-akcije-protiv-rata-tokom-raspada-jugoslavije/>

Srbiji, o prvim sastancima „Arkadije“ devedesetih godina prošlog veka, na kojima je tema nacionalizma bila neminovna:

“Na sastanku na kome je trebalo da odredimo principe naše grupe, Dejan Nebrigić i ja insistirali smo na tome da grupa ne sme da bude nacionalistička. Neki ljudi su počeli da se smeju i čuli smo rečenice poput: ‘Ja neću da budem u grupi sa Ciganima’ i ‘ja neću sa Šiptarima’. Tada je, prema rečima Lepe Mladenović, odlučeno da grupa funkcioniše sa manje članova i članica jer u tom trenutku nije imala snage da se bori sa šovinizmom unutar nje same.” (Gočanin, 2013, prema Gočanin, 2014:339)

Ovakva oštra reakcija ukazuje na rano stvaranje jasne podele unutar same zajednice, na one koji imaju svoje mesto u prostorima i politikama koje kreiraju organizacije; i one koji tu ne pripadaju, ili se uključuju kao „korisnici usluga“ koje nevladina organizacija pruža, te postaju subjekti „sekundarne marginalizacije“, bez mogućnosti da svoje potrebe artikuliraju kroz politike organizacija civilnog društva (vid. Hull i Ortyl, 2013; Cohen, 1999).

Vrednosna ukopanost civilnog sektora (i LGBTQ organizacija) u ideju ljudskih prava, ali i ne-kritičko promovisanje vrednosti liberalne demokratije i slobodnog tržišta (Mark i dr., 2019) značajno je suzila prostor delovanja koji bi imao kritičku poziciju u odnosu na sve prisutniju neoliberalnu hegemoniju i njene posledice po socijalno i ekonomsko tkivo srpskog društva tokom dvehiljaditih godina (Jansen, 2005:145; Lazić i Cvejić, 2013; Pešić i dr., 2018). Zapravo, njihov rad je u potpunosti prilagođen novim okolnostima. Već krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih, većina organizacija civilnog društva preuzima profesionalni, hijerarhizovani i tehokratizovani model poslovanja, koji je prvenstveno usmeren na pružanje ekspertske, profesionalne asistencije državnom sektoru za rešavanje kompleksnih društvenih pitanja (Lazić, 2005:80; Ficher, 2007; Stubbs, 2007; Bojičić-Dželilović i dr., 2013). Ova transformacija nije izolovan slučaj na lokalnu; reč je o trendu koji se može pratiti globalno i čije su glavne karakteristike insistiranje na „politikama jednakosti“, ideji „trećeg puta“ odnosno političke neutralnosti (Duggan, 2003, Keys, 2014; Mark i dr., 2019; Mulholland, 2012). Suštinski, ova promena je značila zaokret od „grass-root“ delovanja ka profesionalnom zagovaranju i lobiranju za promene, koje je u svojoj suštini: „ne-političko delovanje, zasnovano na racionalnosti, usmereno ka promociji univerzalnih formi ekonomskog razvoja i demokratske vlasti“, nezavisno od konteksta u kome se deluje (Duggan, 2003:10).

Među lokalnim LGBTQ organizacijama ovi trendovi postaju izrazito vidljivi nakon prve Parade ponosa, koja je organizovana u Beogradu 2001. godine. Obeležena jezivim scenama nasilja na beogradskim ulicama, ova Parada ostaće duboko urezana trauma u kolektivnom sećanju LGBTQ zajednice, ne samo u Srbiji, već i u regiji (Kajinić, 2019).²⁸ No, spoznaja o razmerama homofobije u srpskom društvu, kao i činjenice da nove demokratske vlasti u Srbiji nisu spremne da se zauzmu za poboljšanje položaja LGBTQ osoba, daće podstrek profesionalizaciji LGBTQ aktivizma koji se usmerava ka zagovaranju izmene zakonskih okvira i institucionalnih praksi (Spahić i Gavrić, 2012; Živković, 2015). Povoljnu okolnost za ovaj početak zagovaranja predstavljalo je i samo nasilje koje se dogodilo 2001., kao jasna manifestacija homofobije u Srbiji. Privučena je pažnja globalnih LGBTQ organizacija i međunarodnih institucija, a najznačajnija od njih – International Lesbian and Gay Association (ILGA) - izvršiće pritisak da se na EU nivou preispita odluka o dodeli međunarodne finansijske pomoći SR Jugoslaviji, zbog nepoštovanja „opšte priznatih standarda ljudskih prava.“ (Živković, 2015:164) Novčana pomoć je ipak dodeljena, ali uz uslov da vlasti Srbije moraju da deluju u skladu sa „generalno poštovanim standardima ljudskih i manjinskih prava.“ (2015:169) Prihvatajući ovu instrukciju, nadležne državne institucije su poslale zvaničan dopis organizaciji „Labris“ u kome je navedeno da je zbog nasilja na prvoj Paradi ponosa privedeno 31 lice; pokrenuti su prekršajni postupci protiv njih 38, od čega je 9 kažnjeno kaznom zatvora odnosno novčanom kaznom, dok je protiv „22 lica gradski sudija za prekršaje obustavio postupak.“ (2015:165)

Nakon 2001. godine LGBTQ aktivizam u Srbiji dobija nove obrise. Povećava se broj lokalnih organizacija koje počinju da rade na LGBTQ pravima, čak i van Beograda (Novosadska lezbejska organizacija, DUGA Šabac, Queeria, Gej strejt Alijansa, itd.). Programi uključuju zagovaranje promena u zakonodavstvu, kako bi se efikasnije zaštitila prava LGBTQ osoba i sankcionisalo nasilje kojem su izložene (Spahić i Gavrić, 2012:106). Može se reći da su ostvareni značajni uspesi na tom polju. „Labris“ je 2008. godine dobio i zvaničnu potvrdu od strane Srpske lekarske komore da homoseksualnost nije na listi bolesti u Srbiji (Spahić i Gavrić, 2012: 107). Tokom 2011. godine ista organizacija počinje sa radionicama o LGBTQ pravima za učenike/ce

²⁸ Trauma izazvana nasiljem na ulicama Beograda 2001. bila je tolika da je grupa aktivistkinja iz Zagreba naredne godine došla na „pripremni sastanak“ sa aktivistima/cama iz Beograda, kome sam i sama prisustvovala. Ideja susreta je bila da se razmene iskustva i uočene greške, kako bi se izbeglo ponavljanje beogradskog scenarija u Zagrebu te godine. I zaista, 2002. je organizovan prvi Zagreb Pride, na kome je bilo nasilja, ali su za razliku od Beograda, policijske snage reagovala i uspele da manje-više zaštite učesnike/ce Parade od napada.

osnovnih i srednjih škola, kao i nastavno i stručno osoblje (Živković, 2015:407). Borba za uvrštavanje seksualne orijentacije kao zabranjenog osnova diskriminacije u Zakon o zabrani diskriminacije bila je jako izazovna, ali je rezultirala uspehom usvajanjem Zakona 2009. godine.²⁹ Takođe, govor mržnje i zločin iz mržnje po osnovu seksualne orijentacije su prepoznati kao krivična dela u srpskom zakonodavstvu.³⁰ Od 2018. godine, Zakon o matičnim knjigama omogućava promenu imena i matičnog broja transrodnim osobama koje su najmanje godinu dana na hormonalnoj terapiji (Vidić i Bilić, 2022).³¹ Konačno, od 2014. godine u Beogradu se kontinuirano organizuje Parada ponosa, u saradnji sa državnim organima Republike Srbije.³²

Međutim, „politike ravnopravnosti“ (Duggan, 2003:10) koje od početka dvehiljaditih predstavljaju osnovu LGBTQ aktivizma, vrednosno nasleđe iz perioda devedesetih polako guraju na margine delovanja. Saradnja sa institucijama neretko podrazumeva dijalog sa akterima koji su tokom devedesetih (pa i danas) bili nosioci militarizma, nacionalizma i patrijarhalnih vrednosti. Današnje LGBTQ organizacije prihvataju nasleđe iz devedesetih na nominalnom nivou, ali ga neretko i potpuno odbacuju kao „neprimerenog“ današnjem kontekstu (Jarić i Dajč, 2020).³³ Polazi se od stava da glasno propitivanje postojećeg političkog i ekonomskog sistema, utemeljenog tokom devedesetih na izrazito problematičan način, nije najpoželjnija zagovaračka pozicija, posebno za LGBTQ organizacije.³⁴ Stoga se delovanje LGBTQ organizacija sužava na „borbu za LGBTQ prava“ i poboljšanje položaja isključivo jedne manjinske zajednice u srpskom društvu. Dodatno, imajući u vidu da unutar te „imaginarnе zajednice“ postoji i značajan broj desno politički

²⁹ Zakon o zabrani diskriminacije RS, dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/22/1/reg/>

³⁰ Krivični zakon Republike Srbije, dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2005/85/6/reg/>

³¹ Zakon o matičnim knjigama Republike Srbije, dostupno na: <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/160119/160119-vest8.html>

³² Istorijski pregled organizacije Parada ponosa u Beogradu dostupan je na linku: <https://prajd.rs/istorijat-2-2/>

³³ U tom smislu, zanimljiv je dokumentarni film u produkciji lokalne LGBTIQ organizacije iz BiH, OKVIR, koji upravo insistira na anti-militarističkom, feminističkom nasleđu LGBTIQ aktivizma. „Crveni vez“, dokumentarni film pri inicijativi „Kvir arhiv“, 2017. Dostupno na: <http://www.okvir.org/crveni-vez/>

³⁴ Prva Parada ponosa u Beogradu, koja je održana bez nasilja i na kojoj su učestvovali i predstavnici/e institucija, organizovana je 2012. godine, odnosno sa dolaskom Aleksandra Vučića i Srpske napredne stranke na vlast. Zanimljivo je da je Vučić jedna od centralnih političkih figura u Srbiji tokom devedesetih, te da se od početka njegove vlasti, u Srbiji u potpunosti artikuliše narativ o ratovima devedesetih kao „ratovima za oslobođenje“ u kome su stradalnici isključivo Srbi (Đureinović, 2021).

orijentisanih osoba, insistiranje na nasleđu devedesetih samo bi dodatno produbilo jaz između organizacija i zajednice.³⁵

Ipak, ne može se izbeći činjenica da se zagovaranje LGBTQ prava, uključujući i zakonsko priznanje istopolnih porodica, odigrava u društvenom, ekonomskom i političkom kontekstu koji je rezultat tog perioda (Đureinović, 2021; Vesić i dr., 2015). Stoga, zakonsko priznanje istopolnih porodica se mora sagledavati ne samo u odnosu na razvoj demokratije u Srbiji, već i u odnosu na kompleksne procese transformacije porodice, koji su pratili društvenu, političku i ekonomsku tranziciju celog društva (Milić i dr., 2010; Milić i Tomanović, 2009; Jarić, 2015). Slično tome, izraziti uticaj konzervativnih, „anti-rodnih“ politika u Srbiji, koje predstavljaju glavne oponente priznanju i prihvatanju istopolnih porodica, ne možemo posmatrati isključivo kao protivnike politike ravnopravnosti, pluralizma i demokratije (Milanović i dr., 2023). Zatupam tezu da je njihovo delovanje (i uspeh) u značajnoj meri zasnovano na uspešnoj manipulaciji nasleđa devedesetih, u kome porodica zauzima ključno mesto kao institucija kroz koju se prenosi nacionalna tradicija i vrednosti patriotizma. Kako je cilj ovog istraživanja da analizira zagovaranje zakona o istopolnim porodicama u odnosu na ova dva ključna faktora, u naredna dva poglavlja ćemo detaljnije predstaviti upravo konzervativne, anti-rodne politike; kao i promene kroz koje prolazi porodica u Srbiji od početka dvehiljaditih do danas.

2.2. Pazi desno: konzervativne, „anti-rodne“ politike i njihovo delovanje u Srbiji

Korene savremenih konzervativnih, „anti-rodnih“ politika treba tražiti u nekonzervativizmu koji se u zemljama Zapada artikuliše tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, kao odgovor na sve izraženije posledice globalne ekonomske krize (Harvey, 2005; Cooper, 2017; Somerville, 2006). Jedna od ključnih premisa ovih politika jeste ta da uzroke ekonomske krize treba tražiti u društvenim i kulturnim faktorima, tj. prvenstveno u slabljenju tradicionalne porodice i porodičnih vrednosti. Porodice koje se ne uklapaju u nuklearni model su nestabilne, i više se oslanjaju na državnu pomoć i javni budžet. Stoga, jačanje porodičnih vrednosti koje predstavljaju osnovu stabilnih, finansijski samostalnih porodica koje preuzimaju na

³⁵ Na ovaj zaključak upućuju intervjui sa pojedinim predstavnicima LGBTQ organizacija, koji će biti predstavljeni u četvrtom poglavlju.

sebe veći teret brige o svojim članovima, predstavlja se kao glavna mera borbe protiv krize (Cooper, 2017; Yilmaz, 2015; Somerville, 2006).

No, kako Cooper (2017) naglašava, iza ove proklamovane „brige o porodici“ stoji i interes za jačanje ideje slobodnog tržišta, pri čemu se porodica vidi kao jedan od ključnih faktora za njegov razvoj (2017:59). Prema Miltonu Friedmanu, ekonomisti i jednom od najznačajnijih teoretičara neoliberalizma, porodica i briga o članovima porodice predstavljaju pokretačku snagu za (beskompromisno) uključivanje individua u slobodno tržište:

„(...) sistem slobodnog tržišta ih je ohrabrio u nastojanju da rade i žrtvuju se – ponekad, mislim, i do granica iracionalnosti – za dobrobit svoje dece. Za mene je neverovatna želja ljudi da svojoj deci omoguće blagostanje, veće od onog u kom su oni uživali, ili njihovi roditelji.“ (prema Cooper, 2017:59).

Roditeljska briga o deci, dakle, postaje tržišna kategorija i faktor koji pokreće neoliberalnu hegemoniju. Porodica postaje zajednica koja mora da funkcioniše potpuno nezavisno od države i njenih socijalnih mehanizama. Za pojedine zagovornike neoliberalizma (Berger i Neuhaus, 1996) nevažno je o kakvoj porodičnoj formi je reč:

„Usvojitelji, lezbejke i gej muškarci, liberalne porodice, ili koje god – svi obavljaju dobar posao, dokle god mogu deci da obezbede ljubav i stabilan okvir za odrastanje, koji su do sada obezbeđivale tradicionalne porodice. Zaista, bukvalno bilo koja porodična struktura je bolja za decu, od brige koju nudi država i njeni eksperti.“ (Berger i Neuhaus, 1996:179)

Za druge, konzervativne zagovornike neoliberalizma, jedino heteronormativna nuklearna porodica predstavlja model koji omogućava stabilnu biološku i kulturnu reprodukciju društva, te samim tim i zaslužuje zaštitu i podršku države. Ta podrška, međutim, mora poštovati porodicu kao ekskluzivnu sferu privatnosti, što znači da mora biti oslobođena bilo kakvih državnih uticaja kroz sistem obrazovanja, socijalne zaštite ili, na primer, zakona koji se tiču zaštite od nasilja u porodici i sl. (Yuval Davis, 1997; Cooper, 2017; Ignjatović, 2018; Somerville, 2015; Kovats i Peto, 2017; Graff i Korolczuk, 2022; Fodor, 2022). Takođe, bilo kakav pokušaj društvenog ili zakonskog izjednačavanja heteroseksualne, „prirodne“ porodice sa drugim porodičnim formama, a posebno onim istopolnim, za neokonzervativne ideologe predstavlja atak na sam opstanak društva (Đurković, 2017). Istopolne porodice nisu „prirodne“ jer ne mogu da obezbede „prirodnu“

biološku reprodukciju, te samim tim ni ne zaslužuju društvenu ili zakonsku zaštitu i priznanje (Hayden, 1995; Oliviero, 2013).

Savremeni konzervativni narativi se u značajnoj meri oslanjaju na ove pretpostavke. Tako se, na primer, marksizam i feminizam opisuju kao „totalitarne ideologije“ koje narušavaju autonomnost porodice, jer insistiraju na državnoj kontroli porodičnog života (kroz javno obrazovanje, mere socijalne zaštite, učešće žena na tržištu rada, itd.). Zagovaranje „države blagostanja“ podrazumeva plansku ekonomiju i veća socijalna davanja, što neminovno vodi ka ekonomskom padu države (Restoring the Natural Order, 2014:23). Homoseksualnost se, unutar ovog ideološkog diskursa, interpretira kao „prirodni instikt“ sa kojim se neke osobe rađaju, no ukoliko se „instikt“ artikuliše kroz javno, političko zagovaranje „ravnopravnosti“, onda postaje ozbiljna društvena anomalija (2014:43). O tome svedoči i sledeća interpretacija: „homoseksualna“, kao i „transrodna ideologija“ deo su šire agende označene kao „rodna ideologija“ koja proizilazi iz teorija o subjektivnom shvatanju roda koje narušava „prirodnu“, „biološku“ podelu na muški i ženski pol. „Rodna ideologija“ dakle, negira postojanje prirodnih polnih razlika i njihovu komplementarnost (2014:16; Đurković, 2017).³⁶ Konačno, ukazuje se i na nastojanja „rodnih ideologa“ da podriju „prirodnost“ majčinstva i očinstva, time što zagovaraju razdvajanje majčinstva od žena, koje su biološki predodređene za ovu ulogu; dok se muškarcima „nasilno oduzima“ uloga „očinske zaštite i skrbi“ o svojoj porodici (Oliviero, 2013, 184-187; Graff i Korolczuk, 2022).

Realna politička moć savremenih konzervativnih „anti-rodnih“ politika nije zanemarljiva. U pojedinim državama, ove politike u javnom prostoru artikulišu profesionalne organizacije civilnog društva, koja imaju značajnu finansijsku i političku podršku od strane desnih političkih partija, verskih organizacija i drugih konzervativnih aktera. U nekim, pak, „anti-rodne“ konzervativne politike čine integralni deo državnih socijalnih politika i mera, posebno onih

³⁶ Kuhar i Paternotte (2017:6) ukazuju na to da se poreklo termina „rodna ideologija“ može naći u reakcijama Vatikana na međunarodne dokumente Pekiška deklaracija i Pekinška Platforma za akciju iz 1995. godine. Predstavljeni kao „agenda za osnaživanje žena“ ovi dokumenti su po prvi put uključili pojam „rod“ umesto pojma „pol“ UN dokumente. Za Vatikan, to je predstavljalo pokušaj negiranja „prirodnih“ i bioloških karakteristika i razlika između muškaraca i žena.

vezanih za porodicu (Datta, 2018; Kovats i Poim, 2015; Kuhar i Paternotte, 2017; Dietze i Roth, 2020; Fodor, 2022).³⁷

U Srbiji, „rodna ideologija“ se predstavlja kao višestruka opasnost po opstanak „prirodne“, tradicionalne porodice. Akteri koji šire ovu agendu (ženske i LGBTQ organizacije, akademski krugovi vezani za rodne studije, itd.) narušavaju autonomnost porodice zagovaranjem Zakona o nasilju u porodici, u čemu se prepoznaje nametanje državne kontrole nad privatnom porodičnom sferom (Ignjatović, 2018). Problematičan je i Zakon o rodnoj jednakosti, jer negira postojanje dva biološka pola.³⁸ Takođe, konzervativni borci protiv „rodne ideologije“ dosta napora ulažu u sprečavanje uvođenja seksualnog obrazovanja u obrazovni sistem, koje promovise „seksualizaciju“ dece, vrednosti „rodne ideologije“ i podriva prava roditelja da imaju punu kontrolu nad njihovim obrazovanjem (Dekić, 2020).

U Srbiji se ne može govoriti o postojanju organizovanog pokreta ili mreže konzervativnih, „anti-rodni“ organizacija, ali to ne znači da konzervativne politike nisu prisutne u javnom prostoru. Njihovo delovanje je postalo izrazito vidljivo 2017. godine, kada je zaustavljena implementacija programa o seksualnom obrazovanju u srpski osnovnoškolski i srednjoškolski obrazovni sistem, u čiju izradu je direktno bilo uključeno Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i lokalna NVO „Incest trauma centar“ (vid. Dekić, 2020). Ipak, program je povučen iz škola i vrtića bez ozbiljne implementacije, jer je pritisak konzervativnih aktera protiv ovog programa bio izrazito jak. Glavni argumenti su bili „nametanje

³⁷ Primer jednog i drugog modela delovanja nalazimo u našem neposrednom okruženju. U Hrvatskoj su, na primer, ove organizacije uspele da stopiraju uvođenje seksualnog obrazovanja u obrazovni sistem, uticale su na promenu definicije braka u Ustavu Republike Hrvatske, kao i na proces ratifikacije Istanbulske Konvencije (vid. Hodžić i Šulhofer, u Kuhar i Paternotte, ur. 2017). U Poljskoj se njihova politička moć ogleda u promenama zakonodavstva vezano za abortus (Graff i Korolczuk, u Kuhar i Paternotte, ur. 2017; Graff u Dietze i Roth, ur. 2020), dok u Mađarskoj predstavljaju deo zvaničnih socijalnih politika usmerenih na zaštitu „prirodne“ porodice i jačanje nataliteta (Fodor, 2022). U tom kontekstu, ove politike prvenstveno promovisu konzervativnu socijalnu državu, koja je fokusirana na „jačanje pro-natalnih mera i nudi vrlo kvalitetne programe podrške za „mi“ grupe, uz poštovanje roditeljske autonomije kada je reč o vaspitanju i obrazovanju dece“ (Graff and Korolczuk, 2022: 128). Takođe, kako naglašava Fodor (2020) „anti-rodne“ politike u Mađarskoj su imale značajnu ulogu u kreiranju novog „carefare“ režima, koji nedostatke u mehanizmima socijalne zaštite i radnim pravima, nadomešćuje time što „ekonomiju brige“ u potpunosti prebacuje na žene, kroz neplaćene ili slabo plaćene poslove (Fodor, 2020:32). Stoga, može se reći da je konzervativni, „anti rodni“ carefare režim išao na ruku učvršćivanju neoliberalizma u Mađarskoj: obezbedio je zamenu za urušeni socijalni sistem, prebacujući brigu o drugima na žene, koje su već opterećene prekarim i slabo plaćenim poslovima, pravdajući to „ženskom prirodom i ženskim urođenim osobinama“ (Ibid, 32).

³⁸ Konferencija za medije Koalicije za prirodnu porodicu, 29.04.2021. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=yDD1KuX-bbw&t=15s>

rodne ideologije” i promocija promiskuiteta, te narušavanje nacionalnih, tradicionalnih vrednosti u vaspitanju dece, kao i kršenje prava roditelja da decu vaspitavaju u skladu sa sopstvenim vrednostima (Dekić, 2020). Važno je naglasiti da Srbija do danas nema program seksualnog obrazovanja u svom douniverzitetskom školskom sistemu.

Oblast obrazovanja se ponovo našla u fokusu “anti-rodnih” politika 2022. godine, u periodu održavanja “Euro Prajda” u Beogradu, u septembru 2022. Politička partija “Dveri” koja je u tom periodu bila parlamentarna stranka, inicirala je zabranu „homoseksualne propagande“ koju je ova politička partija prepoznala u sadržajima udžbenika za biologiju (8. razred osnovne škole) i istoriju (takođe za 8. razred osnovne škole).³⁹ Pored zahteva da se sporni sadržaji uklone iz udžbenika (što je i učinjeno na zahtev Ministarstva), “Dveri” podnose u Skupštini RS predlog za usvajanje “Deklaracije o zabrani propagande homoseksualizma i transrodnosti maloletnim licima” u kojoj se pozivaju na Ustav Republike Srbije, Porodični zakon, Univerzalnu deklaraciju UN o ljudskim pravima i Konvenciju o pravima deteta i predlažu niz mera kojima se zabranjuje propaganda “netradicionalnih” odnosa među polovima.⁴⁰ Sporni tekstovi u udžbenicima su izmenjeni.⁴¹

Drugo pitanje koje pokreće mobilizaciju konzervativnih, “anti-rodnih” političkih aktera u Srbiji jeste Zakon o rodnoj ravnopravnosti.⁴² Na konferenciji za medije neformalne “Koalicije za zaštitu prirodne porodice” u aprilu 2021. godine,⁴³ Zakon o rodnoj ravnopravnosti je predstavljen kao “problematičan” jer uvodi rodnu, odnosno transrodnu ideologiju koja je zbunjujuća, jer negira da postoje muškarci i žene. U predloženim izmenama zakona se koristi “pojam rod, koji je subjektivan, koji briše biologiju i svako može da bira kog će biti roda” čime se, između ostalog, omogućava muškarcima koji se izjašnjavaju kao žene da se takmiče u ženskim sportovima.⁴⁴

³⁹ Reč je o sadržaju udžbenika za biologiju za 8. razred, u kojima se spominju rodni identitet, seksualna orijentacija, transrodnost i interpolnost (izdavači Vulkan i Klet) kao i objašnjenje istorije LGBTQ pokreta, u udžbeniku za istoriju za 8. razred, u izdanju Klet. Videti u Stojanović i Milanović (2023).

⁴⁰ Videti tekst Deklaracije na <https://dveri.rs>

⁴¹ “Izdavači izmenili udžbenike : Šta će na kraju pisati o polu i rodu u biologiji za osmi razred ?., Danas, 28.10.2022. Dostupno na linku : <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/izdavaci-izmenili-udzbenike-sta-ce-na-kraju-pisati-o-polu-i-rodu-u-biologiji-za-osmi-razred/>

⁴² Videti Predlog zakona o stavljanju van snage Zakon o rodnoj ravnopravnosti <https://dveri.rs>

⁴³ Konferencija za medije Koalicije za prirodnu porodicu, 29.04.2021. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=yDD1KuX-bbw&t=15s>

⁴⁴Konferencija za medije Koalicije za prirodnu porodicu, 29.04.2021. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=yDD1KuX-bbw&t=15s>

Posebnu pažnju u okviru rasprave o izmenama Zakona privlače odredbe koje se odnose na upotrebu rodno osetljivog jezika, odnosno “uvođenja femininativa, odnosno ženskog roda u prilikama u kojima je to potrebno (u nazivima zanimanja, u imenovanjima identiteta koje nose žene i slično).” (Stojanović i Milanović, 2023:41) Stav pomenute „Koalicije“ je da je ova intervencija u jeziku “neprirodna” i nepotrebna, jer je muški jezički rod „neutralan” te da on već u sebi podrazumeva i ženski rod – dakle, već u sebi podrazumeva ravnopravnost postojanja oba roda bez pojave oba roda, odnosno, sa pojavom samo muškog roda.” (Ibid, 43).

Ipak, rasprava o ženskom rodu u srpskom jeziku nije se zaustavila samo na gramatici, već se prebacila i na polje odbrane “prirodne” porodice i tradicionalnih porodičnih vrednosti. Tako patrijarh Srpske pravoslavne crkve Porfirije u svojoj Uskršnjoj poslanici za 2023. godinu, izjavljuje sledeće:

“Apelujemo da se normira upotreba ćirilicnog pisma u javnom prostoru, kao i da se obustavi nasilje nad srpskim jezikom i ukinu odredbe zakona koji to nasilje nameću, naročito kroz protivustavni zakon koji nameće takozvani rodno osetljivi jezik, iza koga se krije borba protiv braka i porodice kao bogoustanovljenih svetinja i prirodnih oblika čovekovog ličnog i sabornog života.” (Stojanović i Milanović, 2023:47)

Treća važna tačka mobilizacije ovih politika odnosi se na zakonsko regulisanje istopolnih porodica. Iako će delovanje na ovom polju biti detaljnije predstavljeno u četvrtom poglavlju rada, važno je naglasiti da konzervativni akteri u Srbiji nisu *a priori* protiv zakonskog regulisanja socijalnih i ekonomskih prava i obaveza (poput nasledstva, socijalnog i zdravstvenog osiguranja i sl.) istopolnih zajednica. Crvena granica se povlači po pitanju roditeljskih prava (zakonska mogućnost usvajanja dece od strane istopolnih partnera) kao i zakonskog izjednačavanja istopolnih zajednica sa bračnom zajednicom ili porodicom.⁴⁵ Argumentacija za ove stavove gradi se na narativu o zaštiti prava roditelja i dece, zaštiti prava većine, kao i na „relevantnim“ naučnim istraživanjima koja ukazuju na negativne efekte odrastanja dece u istopolnim porodicama (Antonić, 2014; Radoman, 2016).

Na osnovu dosadašnje mobilizacije konzervativnih politika u Srbiji, mogu se uočiti dve ključne karakteristike. Prvo, ove politike ne grade svoju argumentaciju na odbijanju ili negiranju

⁴⁵ Konferencija za medije Koalicije za prirodnu porodicu, 29.04.2021. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=yDD1KuX-bbw&t=15s>

koncepta ljudskih prava. Upravo suprotno – argumentacija se često oslanja na konzervativno (možemo reći izvorno) čitanje ljudskih prava, insistirajući prvenstveno na pravu na slobodu izražavanja i mišljenja (Šljivić i Mlinarić, 2016; Vučković Juroš i dr., 2020; Petričušić i dr., 2017). U tom smislu, zanimljivo je protivljenje izmenama Zakona o zabrani diskriminacije u Srbiji, gde se zakonsko sankcionisanje govora mržnje (Zakon o zabrani diskriminacije, Član 11)⁴⁶ predstavlja nastavak totalitarnih praksi kažnjavanja verbalnog delikta, i ukidanja prava na slobodno mišljenje: čak ni *“oni, kao naučni radnici, eksperti za ova pitanja, neće smeti da pišu o ovim pitanjima zbog ovih zakona”*, navodi jedan od predstavnika Koalicije, dr. Miša Đurković.⁴⁷ Drugo pravo koje konzervativne „anti-rodne“ politike zagovaraju jeste „pravo roditelja“ da imaju potpunu kontrolu nad vaspitanjem i obrazovanjem svoje dece, pri čemu se insistira na ugroženosti ovog identiteta nametanjem „rodne ideologije“ (Graff i Korolczuk, 2022).

Oslanjanje na ljudskopravaške argumente ima poseban značaj u regionalnom kontekstu. Naime, konzervativni „anti-rodni“ akteri iz svog javnog govora u potpunosti izbacuju rečnik koji otvoreno poziva na diskriminaciju i nasilje, što nije bio slučaj tokom devedesetih godina dvadesetog veka (Radoman, 2013; Šljivić i Mlinarić, 2016; Vučković Juroš i dr., 2020). Na taj način, uspešno se pozicioniraju u kontekstu procesa EU integracija kao „pravi Evropljani“, odbacujući imidž „zaostalih Balkanaca“ (Vučković Juroš i dr., 2020). Naime, i pored izrazito nacionalističkih i ksenofobnih stavova, konzervativni „anti-rodni“ akteri ne kriju spremnost da sarađuju sa istomišljenicima iz drugih konfesionalnih i nacionalnih zajednica, sa kojima dele zajedničku borbu u odbrani „prirodne“ porodice i porodičnih vrednosti (Petričušić i dr., 2017: 78).

Pored uporišta u konzervativnom tumačenju ljudskih prava, druga važna karakteristika konzervativnih „anti rodnih“ politika na ovim prostorima jeste njihova (zlo)upotreba nasleđa devedesetih u artikulisanju svojih ideja. Zaštita porodice i tradicionalnih porodičnih vrednosti postaje novo polje borbe za očuvanje i prenošenje nacionalnih narativa o herojstvu i žrtvi. Unutar ovih narativa porodica je glavni čuvar sećanja, čak i onih zanemarenih ili ugroženih od strane

⁴⁶ U Srbiji, govor mržnje je sankcionisan kroz Zakon o zabrani diskriminacije, Član 11, u kome se navodi sledeća definicija: „Zabranjeno je izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način.“ Više informacija dostupno na linku: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html

⁴⁷ Konferencija za medije Koalicije za prirodnu porodicu, 29.04.2021. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=yDD1KuX-bbw&t=15s>

zvanične državne politike sećanja. Stoga se u logici konzervativne argumentacije protiv upotrebe rodno senzitivnog jezika vrlo lako uspostavlja „zdravorazumska“ veza između upotrebe ćirilice i muškog roda sa očuvanjem tradicionalnog braka i ugroženosti nacije (Bobičić i Stojčić, 2023). Na sličan način, mogućnost usvajanja zakona o istopolnim porodicama izjednačava se sa „brutalnom“, „protivpravnom agresijom u kojoj, kao i 1999. godine, napadač neće praviti razliku između boraca i civila u Srbiji”.⁴⁸ Jer, potencijalni zakon o istopolnim zajednicama nameće država, instruirana od strane onih koji su predvodili NATO bombardovanje, a zakon će najviše pogoditi nemoćne: „prave“, „prirodne“ porodice, čiji će položaj u srpskom društvu biti narušen zakonskim prepoznavanjem i drugih („neprirodnih“) porodičnih formi.

Uspeh konzervativnih politika u blokiranju „progresivnih“ inicijativa ne treba shvatati olako, niti ga banalizovati kao refleksiju „zaostalih“, tradicionalističkih društvenih elemenata (Kovats, 2018; 2019). Upravo iz tog razloga, u četvrtom poglavlju ukazujem i na podršku koju ove politike uživaju i unutar lezbejske i gej zajednice, kao i unutar LGB pokreta glavnog toka – posebno u zemljama Zapada. U narednom poglavlju predstavljam drugi važan aspekt konteksta u kome se odvija zagovaranje legalizacije istopolnih porodica u Srbiji, a koji se odnosi na tranziciju porodice u Srbiji na kraju dvadesetog i početku dvadesetprvog veka, te državne mere koje (ne) prate ovaj proces.

2.3. Porodica u Srbiji 2000-2021

Jedan od ključnih argumenata konzervativnih politika protiv zakonskog priznanja istopolnih porodica odnosi se na demografiju, tj. činjenicu da je Srbija jedna od evropskih zemalja sa najnižom stopom nataliteta (Drezgić, 2010; Bobić, 2013; Milić i Tomanović, 2009). Stoga, zakonsko priznavanje istopolnih porodica u kojima je biološka, „prirodna“ reprodukcija nemoguća, doprinosi smanjenoj stopi nataliteta (Antonić, 2014; Šuvaković, 2021; Hayden, 1995). Međutim, izostavlja se činjenica da problem niske stope rađanja u Srbiji nije novijeg datuma, niti je vezan za procese jačanja, odnosno slabljenja tradicionalnih porodičnih vrednosti (Bobić, 2013; Milić i Tomanović, 2009).

⁴⁸ “Odgovor Koalicije za prirodnu porodicu Gordani Čomić: “Ne može biti dijaloga o protivustavnim predlozima zakona”. Novosti.rs., mart 2021. Dostupno na: <https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/977496/odgovor-koalicije-prirodnu-porodicu-gordani-comic-moze-biti-dijaloga-protivustavnim-predlozima-zakona>

Niska stopa rađanja javlja se još u socijalističkom periodu, usled nekoliko faktora: liberalnije politike prema abortusu, poboljšanja životnog standarda, snižene stopa smrtnosti među novorođenom decom i većeg učešće žena na tržišti rada (Drezgić; 2010:19; Milić, 2008). Reakcija tadašnjih vlasti na ovaj problem bilo je jačanje politika i mera planiranja porodice, odnosno jačanja socijalne i ekonomske sigurnosti čime bi se parovi potakli na rađanje dece (Drezgić, 2010:15). No, sve izraženija etnička homogenizacija jugoslovenskih republika, pitanje rađanja definiše kao pitanje biološkog opstanka nacije, koji je ugrožen od strane drugih (susednih) etničkih zajednica i njihovog nataliteta (Drezgić, 2010:27). U kontekstu Srbije, ova opasnost se uvek definisala u odnosu na visoku stopu rađanja među kosovskim Albancima; stoga, već početkom devedesetih godina dvadesetog veka rađanje postaje „nacionalna dužnost“ Srpkinja, a ne pitanje koje se posmatra u kontekstu ekonomskih i socijalnih uslova za odgajanje deteta (Drezgić, 2010). Od ovog diskursa kada je u pitanju natalitet nije se odustalo ni kasnije. U ovom prvom velikom obraćanju naciji po pitanju niske stope nataliteta, predsednik Republike Srbije Aleksandar Vučić izneo je uporedne podatke o broju rođenih beba u pojedinim opštinama na Kosovu i u Srbiji, ukazujući na opasnost nestanka nacije, te samim tim osnove da se zahteva teritorijalni integritet Srbije, tj. negira nezavisnost Kosova.⁴⁹

Ipak, da su porodica i rađanje mnogo više od patriotizma, pokazuju i rezultati istraživanja transformacija kroz koje je porodica u Srbiji prolazila tokom devedesetih godina prošlog veka (Milić i Tomanović, 2009; Milić i dr. 2010; Drezgić, 2010; Jarić, 2015). Usled urušavanja ekonomske i socijalne sigurnosti i mehanizama socijalne zaštite, porodica je postala centar „ekonomije preživljavanja“ za mnogobrojna domaćinstva u Srbiji (Milić, 2009:13). Raste broj „proširenih porodica“, odnosno domaćinstava u kojima zajedno živi nekoliko generacija jedne porodice (Miletić Stepanović, 2008; 2010). Za mlade parove, život u zajedničkom domaćinstvu sa roditeljima bilo je jedino moguće rešenje stambenog pitanja, i izvor kakve-takve socijalne i ekonomske stabilnosti. No, „proširene porodice“ imale su negativan efekat na modernizaciju porodičnog života u Srbiji, i kao posledicu „revitalizaciju patrijahalnih vrednosti“ unutar porodične sfere (Milić, 2009:15; Miletić-Stepanović, 2010; Pešić, 2009).

⁴⁹ “Vučić: Nizak natalitet ključni problem Srbije”. 17.03.2018. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=py5FyvU3dLs>

Ova „blokirana transformacija“ (Lazić, 2011) porodičnog života uključivala je i redukciju društvenog i poslovnog života na porodične okvire. Masovna nezaposlenost i izlazak sa tržišta rada (posebno žena), potpuno preuzimanje brige o starijima i deci, uzrokovali su gubitak socijalnog i kulturnog porodičnog kapitala (Tomanović, 2010; Sekulić, 2010). Kako navodi Tomanović (2010), pod socijalnim kapitalom podrazumevamo „mrežu porodičnih odnosa, odnosno vezu porodice sa okruženjem; njihovu razgranatost, stratifikacijsku uslovljenost te norme i vrednosti na kojima počivaju“ (2010: 77). U Srbiji se već krajem osamdesetih godina javlja klasna dimenzija socijalnog kapitala porodice: za one koje su pripadale nižim klasama, primarna mreža podrške bili su članovi šire familije; porodice viših klasa, svoju primarnu mrežu podrške grade prvenstveno među prijateljima/cama i poslovnim saradnicima/ama (2010: 81). No, masovni gubitak poslova tokom devedesetih sužava mogućnosti razvijanja ovih socijalnih mreža van porodičnog konteksta (Ibid.) Roditeljstvo, takođe, prolazi kroz značajne promene, upravo pod uticajem nepovoljne ekonomske i socijalne situacije u državi. Ono postaje sve zavisnije od klasne pozicije: usled urušavanja javnog sektora, mogućnost kvalitetnijeg obrazovanja i organizacije slobodnog vremena prebacuje se sve više u privatni sektor, koji je porodicama nižeg socijalnog i ekonomskog sloja jednostavno bio nedostižan (Milić, 2009: 19; Tomanović, 2009).

U takvom društvenom, ekonomskom i političkom kontekstu, porodica tokom devedesetih godina prošlog veka dobija svojevrstni kulturni status:

“(…) snažno dominira stav da jedinstvo porodice treba čuvati po svaku cenu, pa čak i po cenu individualnog žrtvovanja (...). Ovaj stav dele gotovo svi ispitanici, bez razlike: muškarci i žene, pojedinci različitih starosnih, statusnih i materijalnih položaja (97%). Ovakva saglasnost u pogledu značaja porodice i njenog jedinstva gotovo da nije zabeležena.” (Milić, 2009:23)

No, jačanje porodičnih vrednosti nije imalo značajnijeg uticaja na rast stope nataliteta. Teška materijalna situacija izdvaja se kao primaran faktor koji je uticao na odlaganje, pa i odustajanje od potomstva. Istovremeno, povećava se broj vanbračnih rađanja, što se može objasniti slobodnijim stavovima prema seksualnosti, koje prati nespремnost parova da zajedno preuzmu odgovornost za odgajanje deteta (Milić, 2009:20; Bobić, 2003; Blagojević, 2002). Usled ratnih razaranja i dugogodišnje ekonomske krize, država nije bila u mogućnosti da razvije mere populacione politike (Matković, 1999: 24). Prva „Strategija podsticanja rađanja“ usvojena je tek

u januaru 2008. godine, sa ciljem da se broj stanovnika održi na postojećem nivou.⁵⁰ No, ni ova Strategija ne odustaje od „otvorenog pronatalizma“ kada su u pitanju mere za podsticanje nataliteta, tumačeći njegov pad kao posledicu ne samo ekonomskih i socijalnih faktora, već i jačanja post-materijalističkih vrednosti, individualizma, itd. (Rašević, 2009:54, Kuhar, 2009). Dakle, odgovornost se prebacuje sa države na individue, tj. žene, i njihovu spremnost da prihvate odgovornost prema društvu i naciji.

Situacija se nije značajnije promenila do danas. U praksi, mere podsticanja rađanja su svedene na „roditeljski dodatak“, čiji iznos direktno zavisi od broja rođene dece. Poslodavac je zakonski obavezan da trudnicama i majkama isplaćuje punu naknadu zarade, u trajanju od godinu dana – ipak, ova obaveza zavisi od tipa radnog ugovora, a njeno kršenje od strane poslodavca često ne implicira ozbiljnije sankcije.⁵¹ Mere koje se tiču problema usklađivanja radnih obaveza i roditeljstva, promocije seksualnog i reproduktivnog zdravlja među adolescentima, zdravog materinstva i sl. nikada nisu ni počele da se implementiraju (Rašević, 2009).⁵² Istovremeno, država šalje poruku da niska stopa nataliteta nije posledica ekonomske i socijalne nesigurnosti,

⁵⁰ „Strategija podsticanja rađanja“. Dostupno na linku: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2018/25/1/reg>

⁵¹ Prema Zakonu o finansijskoj podršci porodicama sa decom, država isplaćuje novčanu pomoć roditeljima jednokratno, ili u mesečnim ratama, čija visina zavisi od broja rođene dece – najmanja je jednokratna pomoć za prvo rođeno dete (cca 3000 EUR od 2024.), dok je najviša za četvrto rođeno dete (cca 20.000 EUR od 2024.). Takođe, pomaže se kupovina opreme za bebe, a majkama koje rode prvo dete omogućava se državna pomoć u kupovini prve nekretnine ili pomoć za izgradnju kuće. Pored toga, svaka trudnica ima pravo na porodijsku naknadu. Roditelji dece koja imaju potrebu nege, takođe dobijaju finansijsku pomoć. Pomažu se i materijalno ugrožene porodice. Ipak, od 2017. kada je usvojen, Zakon je pretrpeo nekoliko izmena, jer je proglašen neustavnim. Država je bila nezadovoljna njegovom primenom, insistirajući na slučajevima zloupotrebe zakona. No, ozbiljnije primedbe su dolazile od stručne javnosti koja je tvrdila da tekst zakona nije dovoljno precizan u formulisanju ko, i na koji način, može da koristi novčane naknade. Dodatno, ukazivalo se i na diskriminatorske odredbe zakona, tj. činjenicu da žena mora imati ugovor o radu kako bi uopšte došla u poziciju da joj se naknade isplaćuju. Na taj način, previđena je činjenica da veliki broj žena u Srbiji radi „na crno“; da značajan broj njih radi bez stalnih ugovora, u statusu „freelance“ radnika ili su poljoprivrednice bez regulisanog radnog statusa. Takođe, mnoge nemaju radni staž 18 meseci pre porođaja. Izmene Zakona iz 2020. godine su delimično otklonile ove nedostatke. Konačna verzija zakona usvojena je 2022. godine. Videti: Reljanović, 2021; Krek i Vasiljević, 2019. Tekst Zakona dostupan je na linku: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-finansijskoj-podrsци-porodici-sa-decom.html> Videti i: „Roditeljski dodatak za prvo dete 371.614 dinara“, dostupno na: <https://www.minbpd.gov.rs/roditeljski-dodatak-za-prvo-dete-371-614-dinara/>; „Nastavak subvencija za kupovinu prve nekretnine i u 2024.“, <https://www.minbpd.gov.rs/nastavak-subvencija-za-kupovinu-prve-nekretnine-i-u-2024-godini/>

⁵² Zvanične državne politike insistiraju na ideji da žena mora biti ostvarena na oba polja: i kao majka, i kao preduzetnica. Stoga, jačanje ženskog preduzetništva i ekonomske samostalnosti žena se sagledava primarno iz perspektive jačanja porodice i uz ugla ženske brige o porodici. Videti, na primer: „Žensko preduzetništvo – projekti i inicijative za osnaživanje žena“. Dostupno na: <https://www.minbpd.gov.rs/zensko-preduzetnistvo-projekti-i-inicijative-za-osnazivanje-zena/>

već promena u porodičnim vrednostima. Tako se bivši ministar za brigu o porodici i demografiju, Ratko Dmitrović, pita:

“Šta se to dogodilo s nama i s hrišćanskom Evropom pre svega, da smo doživeli vrednosni sunovrat, pa nam deca nisu više važna, nego nam je prioritet da imamo tri stana, a ne troje dece? (...) Kult porodice, zadržao se još, hvala Bogu, u islamu, pa tako jedine tri opštine koje imaju pozitivnu stopu nataliteta u Srbiji jesu Tutin, Novi Pazar i Preševo, gde je islam dominantna religija.”⁵³

Postoji, međutim, jedan segment u okviru populacionih mera u kome je Srbija zaista napravila izuzetne pomake – biomedicinski pomognuta oplodnja (BMPO). Od 2020. godine, država je usvojila značajne izmene u zakonodavnom okviru koji se tiče BMPO, a sve u skladu sa proklamovanim agendom za povećanje nataliteta u državi.⁵⁴ Tako je u Srbiji pristup BMPO omogućen bračnim i vanbračnim – heteroseksualnim – parovima koji ne mogu „prirodnim“ putem da se ostvare kao roditelji; odnosno ženama bez partnera, pri čemu zdravstveno osiguranje pokriva svaki pokušaj BMPO-a (Mršević, 2020). Takođe, od 2022. godine zakonskim izmenama omogućena je i heterologna oplodnja, tj. korišćenje uvezenog reproduktivnog materijala iz inostranstva. Zahvaljujući tome, žene koje nisu u (heteroseksualnoj) vezi, a radno su sposobne, imaju znatno olakšan put do roditeljstva. Država u tom smislu finansijski pokriva tri pokušaja BMPO sa darovanim spermatozoidima, odnosno za tri krioembriotransfera sa darovanim spermatozoidima, za žene koje nemaju partnera i dete. Uslovi koje kandidatkinja mora da ispuni su sledeći: da nije starija od 45 godina; da ima medicinsku potvrdu steriliteta; da je očuvana funkcija jajnika; da je indeks telesne mase manji od 30 (BMI).⁵⁵

Državne populacione mere se u velikoj meri poklapaju sa konzervativnim, „anti-rodnim“ narativima o porodici. Sličnost se prvenstveno ogleda u insistiranju na tome da je niska stopa rađanja posledica raspadanja kulturnih i porodičnih vrednosti, a ne nedostatka ozbiljne i

⁵³ „U nastojanjima da obezbedimo prava pojedinca izgubili smo iz vida prava porodice“. Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju, maj 2022. Dostupno na: <http://minbpd.gov.rs/u-nastojanjima-da-obebedimo-prava-pojedinca-izgubili-smo-iz-vida-prava-porodice/>

⁵⁴ Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski pomognutog oplodjenja. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_licenju_neplodnosti_postupcima_biomedicinski_potpomognutog_oplodjenja.html Takođe videti i: Zakon o BMPO – šta sve treba znati, Udruženje „Šansa za roditeljstvo“: <https://sansazaroditeljstvo.org.rs/zakon-o-bm-po-2017-sta-sve-treba-znati/> ; „Donacija reproduktivnih ćelija o trošku RFZO“, dostupno na: <https://sansazaroditeljstvo.org.rs/donacija-reproduktivnih-celija-o-trosku-rfzo-a/>

⁵⁵ „Donacija reproduktivnih ćelija o trošku RFZO“, dostupno na: <https://sansazaroditeljstvo.org.rs/donacija-reproduktivnih-celija-o-trosku-rfzo-a/>

sveobuhvatne državne, strukturne podrške parovima. Ipak, ovo poklapanje nije potpuno. Tenzije postoje prvenstveno u različitim stavovima po pitanju široko postavljenog zakonskog okvira za BMPO čime se, prema konzervativnim narativima o porodici, narušava „prirodno“ pravo deteta da raste uz dva poznata biološka roditelja različitog pola (Šuvaković, 2021). Takođe, dovodi se u pitanje biološka i kulturna „ispravnost“ mladih naraštaja rođenih uz pomoć doniranog reproduktivnog materijala.⁵⁶

Ovaj kroki transformacije porodice u Srbiji na kraju dvadesetog i u prvoj polovini dvadeset prvog veka, ukazuje na nekoliko karakteristika porodičnog života, važnih za sagledavanje konteksta u kome se odvija zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica. Kao prvo, porodični život u Srbiji je i dalje van domašaja druge demografske tranzicije, upravo zbog nepostojanja ekonomskih i socijalnih uslova neophodnih za njeno širenje (Bobić, 2006; 2013; Kuhar, 2009). Dakle, ne može se govoriti o „raspadanju“ porodičnih vrednosti i porodice pod uticajem „postmaterijalističkih vrednosti i širenja individualizma“. Niska stopa rađanja, odlaganje ili nestupanje u brak i sl. su posledica siromaštva, odnosno suženih ekonomskih i socijalnih mogućnosti za većinu stanovništva da vode samostalan porodični život (Kuhar, 2009: 46). Drugo, porodica je u Srbiji i dalje izrazito patrijahalna institucija; kako Pešić (2009) navodi, ona predstavlja „privatnu formu patrijarhata“, koja je bazirana u modelu žene-majke, koja se skrbi o domu i porodici, i ujedno je i zaposlena (2009:178). Porodica, u tom smislu, ni u vreme socijalizma nije postala „baza“ za promenu rodni uloga i zadržana je „patrijahalna matrica porodičnih odnosa“ u kojoj brigu o porodici prvenstveno preuzimaju žene (Pešić, 2009:118; Čakardić, 2013). Treće, porodica predstavlja primarnu mrežu podrške za pojedinca – u ekonomskom, socijalnom, emotivnom smislu. U tom smislu, važna je napomena Babović (2009) da su promene koje primećujemo tokom dvehiljdatih, vezane prvenstveno za subjektivni doživljaj porodice. Taj doživljaj ne insistira na patrijahalnim porodičnim vrednostima (ugled, ispunjavanje dužnosti, očekivanja i sl.) već upravo na vrednostima razumevanja, uvažavanja i kvaliteta porodičnih odnosa (2009: 110; Petrović, 2009).

Imajući ovo u vidu, čini se da u Srbiji dominira tradicionalno, patrijahalno shvatanje porodičnog života, koje ne ostavlja puno prostora ni za heteroseksualne alternativne zajednice, a

⁵⁶ Videti: „Reakcije na pokret Dveri: Da objasne šta je čisti srpski genom“. Sonja Ćirić, 28.11.2022. Vreme. Dostupno na: <https://vreme.com/vesti/reakcije-o-pokretu-dveri-da-objasne-sta-je-cisti-srpski-genom/>

kamoli za istopolne porodice, koje se čine kao krajnja „nezamislivost“ u porodičnoj realnosti Srbije. Pa ipak, istopolne porodice žive i u takvim uslovima opšte re-tradicionalizacije porodičnih vrednosti (Milić, 2009; Radoman, 2015; Pešić, 2009). Jer, baš kao što za heteroseksualnu većinu porodica predstavlja prostor sigurnosti i omogućava opstanak u uslovima potpune društvene, ekonomske, socijalne dezintegracije (Milić, 2009: 24) tako i za moje sagovornice/ke koji žive u istopolnim porodicama, njihova porodica predstavlja „mikrokosmos“ sigurnosti i opstanka, koji se čuva po svaku cenu. U nastavku rada, predstavljam glavne rezultate istraživanja istopolnih porodica i zagovaranja njihovog zakonskog priznanja u Srbiji.

3. METODOLOŠKE NAPOMENE

Akadska istraživanja o LGBTQ populaciji, a posebno istopolnim porodicama u Srbiji su izuzetno retka (Radoman, 2018; 2015; Mršević, 2015; 2009). U nekima je još uvek prisutan odjek trenda patologizacije homoseksualnosti, odnosno njeno posmatranje iz medicinskog, psihijatrijskog ili moralističkog ugla (Kong i dr. 2001:4; Antić, 2014; Šuvaković, 2021; Radoman, 2016). Istovremeno, pojedina istraživanja iskazuju jednako problematičnu tendenciju zagovaranja LGBTQ, odnosno prava istopolnih porodica, čime gube svoju heurističku vrednost (Mršević, 2009; Kong i dr. 2001). Pored akademskih, važno je ukazati i na analize rađene u okviru projektnih aktivnosti lokalnih LGBTQ organizacija, čiji se rezultati prvenstveno koriste kao „studije zatečenog stanja“ u zagovaračkim aktivnostima.⁵⁷ Ipak, glavni nedostatak ove vrste analiza jeste uzorak, jer su analize mahom ograničene na iskustva onih LGBTQ osoba koje žive u većim gradskim centrima, pripadaju mlađim, obrazovanim generacijama i gravitiraju ka lokalnim LGBTQ organizacijama ili civilnom sektoru generalno (Jarić, 2011; Šenk, 2019; Stojčić i Petrović, 2016). Kako bi izbegli ovu zamku u ovom istraživanju smo odlučili da diverzifikujemo empirijske podatke na kojima temeljimo analizu, kako bi uspeali da uhvatimo i fragmente realnosti onih istopolnih porodica koje dosadašnja istraživanja nisu uspela da uključe. U tom smislu rezultati istraživanja koje predstavljamo proizilaze iz četiri vrste podataka: a) podaci prikupljeni metodom dubinskih intervjua sa partnerima koji žive istopolnim porodicama; b) podaci prikupljeni metodom polu-strukturiranih intervjua sa predstavnicima/ama lokalnih LGBTQ organizacija; c) medijski sadržaji objavljeni u domaćim online i štampanim medijima, a koji tematiziraju istopolne porodice u tokom 2009, 2013, 2020. i 2021. godine, kada je ovo pitanje bilo izrazito aktuelno u javnom prostoru u Srbiji; d) relevantnim dokumentima lokalnih LGBTQ organizacija (analiza, strategija, izveštaja i sl.) koji se odnose na istopolne porodice i zagovaranje njihovog zakonskog priznanja.

⁵⁷ Videti na primer: „Dugina senka nad Srbijom“, Labris, 2017. Dostupno na: <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/Dugina%20senka%20nad%20Srbijom%202.pdf>. Takođe, „Samo neka je šareno: istraživanje potreba i problema LGBT zajednice u Srbiji za 2018. godinu“, Labris, 2019. Dostupno na: <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/istrazivanje%20potreba%20SRB.pdf>

3a. Istopolne porodice: metod i uzorak istraživanja

Intervjui sa partnerima koji žive u istopolnim porodicama rađeni su kako bi se dobio uvid u percepciju zagovaračkih strategija od strane istopolnih porodica, koje imaju i najveći interes za zakonsko priznanje. Stoga je tokom 2021 - 2022 godine sprovedeno 29 dubinskih intervju sa partnerima/kama koji žive u istopolnim porodicama (ukupno 53 ispitanika/ca). Intervjui su uglavnom rađeni sa oba partnera/ki, osim kada je to bilo onemogućeno poslovnim ili porodičnim obavezama. Razgovori su uglavnom vođeni u njihovom domu, koji za većinu mojih sagovornika/ca predstavlja mesto apsolutne sigurnosti i slobode (Erdei, 2014).

Do sagovornika/ca sam dolazila putem „snowball“ metode, tačnije primenom eksponencijalnog diskriminatornog snowball uzorka, koja podrazumeva uzimanje više preporuka od svakog selektovanog informant od kojih se potom u uzorak selektuje samo ona koja se najviše uklapa u dizajn projektovanog uzorka. Prilikom selektovanja, naročito inicijalnih informanata oslanjala sam se na lična poznanstva i sopstveno dugogodišnje aktivističko/profesionalno iskustvo rada u lokalnim LGBTQ organizacijama, ali i iskustva pripadanja LGBTQ zajednici i života u istopolnoj porodici. Sva ova iskustva značajno su mi pomogla i prilikom selektovanja potencijalnih ispitanika. Ova lična pozicioniranost u odnosu na predmet istraživanja predstavljala je u mnogim fazama istraživanja značajnu prednost, ali i potencijalni izazov. Sa jedne strane, imala sam olakšan pristup parovima i privilegiju uspostavljanja „instant“ odnosa međusobnog poverenja (Fontana i Frey, 2005). Sa druge strane, opasnost ove pozicioniranosti je da ova privilegija potencijalno može lako da pretvori intervju u „prijateljsko ćaskanje“ o zajedničkim izazovima, razmišljanjima, podrazumevanim značenjima određenih stvari čime se gubi njegoa heuristička vrednost (Kong, Mahoney i Plummer, 2001:7) iskaza konkretnog informanta. Kako bi se ovi nedostaci donekle ublažili, projektovan je planirani uzorak koji je stratifikovan na osnovu četiri glavna kriterijuma.

Prvi kriterijum stratifikacije odnosio se na karakteristike samog odnosa, tj. bilo je važno da svi uključeni parovi budu u vezi najmanje dve godine i da imaju iskustvo zajedničkog života u istom domaćinstvu najmanje godinu dana. Ovaj kriterijum je bio važan kako bi se uključila iskustva stabilnih i duogotrajnih partnerskih odnosa, za koja se često smatra da su nemoguća u istopolnim odnosima (Antonić, 2014).

Drugi kriterijum stratifikacije zasnovan je na odnosu koji su ispitanici/e imali sa lokalnom LGBTQ aktivističkom scenom. Bilo je važno uključiti više ispitanika/ca koji su izrazili distancu spram aktivističkih krugova, kako bi dobili diverzifikovaniji pogled, a istraživanje dobilo mogućnost da ostvari realniji i kritički uvid u rad lokalnih organizacija, uključujući i aktivnosti u vezi sa zagovaranjem zakona o istopolnim zajednicama. Od 29 intervjuisanih parova, samo njih šest ima iskustvo intenzivne saradnje, odnosno uključenosti u aktivnosti LGBTQ organizacija (rad u nekoj od lokalnih organizacija, volontiranje ili neki drugi vid pružanja podrške).

Treći kriterijum za stratifikaciju uzorka odnosio se na zastupljenost identitetske i porodične raznolikosti. Porodična i roditeljska iskustva transrodnih i queer osoba obično ostaju nevidljiva kada je reč o zagovaranju istopolnih porodica, ali i LGBTQ prava generalno (Downing, 2013; Maljković, 2014). Polazeći od toga da je većina dosadašnjih istraživanja usmerena gotovo isključivo na iskustva roditeljstva i porodičnog života među lezbejkama, bilo mi je važno da u uzorak uključim parove koji se ne uklapaju u ovu matricu: gej muškarce, transrodne, biseksualne osobe, post-razvedene, ko-roditeljske aranžmane.

Četvrti kriterijum stratifikacije uzorka bile su socio-demografske karakteristike ovih porodica, odnosno pokušaj da se u najvećoj mogućoj meri izbegne ograničenost na parove koji pripadaju višim socio-ekonomskim slojevima i žive u većim gradskim centrima, odnosno Beogradu i Novom Sadu.

Imajući u vidu nedostatak akademskih istraživanja na ovu temu, ali i osetljivu prirodu razgovora koji je često zadirao u intimni život mojih sagovornika/ca, intervju se činio kao pogodan metod prikupljanja podataka (vid. Radoman, 2018; Kong, Mahoney i Plummer, 2001). Intervju je vođen uz pomoć instrumenta **mape razgovora**⁵⁸ koja je sadržala listu okvirnih pitanja, podeljenih u četiri tematske celine. **Prva tematska celina** bila je posvećena razumevanju socijalnog konteksta unutar koga ove porodice žive. Dobijeni su podaci koji se odnose na: mesto boravka, godište, obrazovani i profesionalni status, mesečna primanja (na nivou porodice), te identitetskim samoodređenjima sagovornika kada je u pitanju seksualna orijentacija, polni/rodni identitet i sl. **Druga tematska celina** bila je okrenuta razumevanju porodičnih samopercepcija: sopstvenog porodičnog života i odnosa sa bližom i širom okolinom. U **trećoj tematskoj oblasti** tragala sam za stavovima

⁵⁸ Videti Prilog 1 u Apendiksu.

ispitanika prema politikama zagovaranja zakona o istopolnim porodicama u Srbiji, ali i samoj ideji zakonskog regulisanja njihovih porodica. Bilo je važno saznati koliko su ispitanici/e upoznati/e sa postojećim inicijativama i istorijom zagovaranja zakona, te dobiti njihove stavove o tome zbog čega je zakonsko priznanje važno (ili nije). **Četvrta tematska oblast** odnosila se na iskustvo i percepciju roditeljstva u istopolnim porodicama, kao i motivaciju ispitanika/ca da se ostvare kao roditelji, odnosno odustanu od te ideje.

Realizovani uzorak istraživanja predstavljen je kroz tabele, koje se odnose na kriterijume selekcije i socio-demografske karakteristika informanata uključenih u uzork.

U momentu izvođenja intervjua većina parova je već živela zajedno najmanje tri godine, u istom domaćinstvu. Činjenica da su u vezu stupili kao zrele osobe, svesne svojih identiteta, ukazuje na to da iskustva istopolnih porodica u tom smislu ne odudaraju od proseka u Srbiji: prema izveštaju Republičkog zavoda za statistiku, u 2021. godini prosečna starost pri zaključivanju braka bila je 34,3 godine za muškarce; 31,1 godina za žene.⁵⁹ U tom smislu, većina sagovornika/ca je naglasila da je od presudne važnosti za početak kohabitacije bilo osamostaljenje od roditelja.

Tabela 1. – Godište ispitanika/ca

Godište	Broj
<25	0
25-35	18
35-45	25
45-55	10
>55	0
Total	53

Najveći broj intervjuisanih parova živi u Beogradu. Međutim, važno je naglasiti da su mnogi od njih u Beograd došli iz drugih manjih mesta u Srbiji, a jedna sagovornica je u Beograd došla iz inostranstva. Neposredan povod za dolazak bio je početak studija, ili pronalazak posla. Ipak, za sve njih je ta promena označila i odvajanje od primarne porodice, a sa zaposlenjem i ostvarivanjem ekonomske nezavisnosti, otvorila se mogućnost za zajednički život sa

⁵⁹ Republički zavod za statistiku, Zaključeni i razvedeni brakovi, 2021. Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/stanovnistvo/zakljuceni-i-razvedeni-brakovi/>

partnerom/kom. Važnost odvajanja od primarne porodice i sticanja nezavisnosti, za mnoge od njih je otvorio prostor da svoje živote žive slobodnije (D'Emilio, 1983).

Tabela 2. - Mesto boravka

Bračno-partnerski status	Broj parova
Beograd	20
Novi Sad	3
Niš	3
Manje mesto južna Srbija ⁶⁰	1
Manje mesto Vojvodina	2
Total	29

Kada je reč o socio-demografskim karakteristikama uzorka, većina uključenih porodica sebe svrstava u srednji društveni i ekonomski sloj, na osnovu mesečnih primanja na nivou domaćinstva, te obrazovnog statusa i standarda života. Najveći broj ispitanika ima više obrazovanje (fakultetska, master diploma ili doktorat). Kada je reč o zaposlenju, 43 ispitanika/ca radi na osnovu ugovora na neodređeno vreme (koji nosi sa sobom i pun paket socijalnih beneficija) ili su samozaposleni – imaju svoje firme i male biznise. Mesečna primanja na nivou porodice, u 18 uključenih porodica, iznose više od 150.000 RSD, što je u momentu rađenja intervjuja bilo znatno iznad prosečne zarade u Srbiji.⁶¹

Tabela 3. – Obrazovni status

Obrazovanje	Broj
Osnovna škola	0
Srednja stručna sprema	13
Viša stručna sprema	40
Total	53

⁶⁰ S obzirom na osetljivost pozicije mojih sagovornika/ca u manjoj sredini, a i u skladu sa politikom zaštite privatnosti, tačni nazivi manjih mesta neće biti precizirani. Takođe, lična imena koja koristim u radu nisu stvarna; mnogi sagovornici/e su insistirali/e na anonimnosti.

⁶¹ U maju 2022. prosečna zarada iznosila je 74.168,00 RSD (neto), dok je medijalna zarada u tom trenutku iznosila 56.582,00 RSD. Videti na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/HtmlL/G20221207.html>

Tabela 4. – Profesionalni status

Profesionalni status i tip ugovora	Broj
Nezaposlen/a na birou	5
Nezaposlen/a, rad u domaćinstvu	1
Zaposlen/a na određeno	4
Zaposlen/a a neodređeno	28
Samozaposlen (privatno preduzetništvo, freelance)	15
Total	53

Tabela 5. – Mesečna primanja na nivou porodice

Mesečna primanja na nivou domaćinstva (primanja oba partnera/ke u RSD)	Broj parova
<30.000	1
30 – 50.000	0
50 – 70.000	2
70 – 100.000	3
100 – 150.000	5
>150.000	18
Total	29

Kada je reč o identitetskoj raznolikosti uzorka, polazi se od pretpostavke da je seksualnost fluidna kategorija koja se ne može posmatrati iz esencijalističke pozicije „biološke urođenosti“ i nepromenljivosti (Kong, Mahoney i Plummer, 2001:4; Plummer, 2005). Stoga je sagovornicima/ama omogućeno da sami/e definišu svoju seksualnu orijentaciju, odnosno rodni i polni identitet. Cilj je bio da se sagovornici/e osnaže da govore o kompleksnosti sopstvenih identitetskih pozicija. Uprkos tendencijama da se LGBTQ zajednica doživljava kao homogena skupina, i ovaj mali uzorak pokazuje koliko je težnja da se seksualnost jasno odredi i definiše, nemoguć zadatak. Iako se najveći broj ispitanika/ca izjašnjava kao gej, lezbejka ili biseksualna osoba, njihovo razumevanje ovih identiteta je daleko od jedinstvenog. Tako, na primer, mnoge sagovornice, svoju seksualnu orijentaciju definišu kao „gej“, bez obzira na svoj identitet žene.

Takođe, mnogi uključuju i svoja heteroseksualna partnerska iskustva, te se zbog toga samo-definišu kao biseksualne osobe. Mnoge od njih se ne pronalazi u kategorijama „gej“ ili „lezbejka“ koje im zvuče ograničavajuće. Takođe, seksualna orijentacija transrodnih sagovornika/ca se određuje u odnosu na njihov (trans)rodni identitet, kao „heteroseksualna“, „gej“, odnosno „queer“. Pojedini, iako nemaju iskustvo transrodnosti, odbijaju da se izjasne u skladu sa rodnom/ polnom binarnošću, jer se u njoj ne pronalaze:

“Ako je tebi lakše, stavi M. Ali, uvek kada postoji opcija, ja stavim drugo. Na prijavama za posao, stavljam M, jer se bojim diskriminacije. Polno sebe vidim kao muškarca, ali rod ne priznajem, to je sociološki pojam, i mislim da nije uopšte toliko bitan da bi se svuda stavljao.” (Nenad)

Tabela 6. – Samo-određenje polnog/rodnog identiteta

Kategorija identiteta	Broj
Muškarac/ Muško	22
Žena/ Žensko	24
Trans osoba	3
Rodno nebinarna	1
Queer	1
Ne izjašnjavam se	2
Total	53

Tabela 7. – Samo-određenja seksualne orijentacije

Kategorija identiteta	Broj
Gej	27
Lezbejka	10
Homoseksualna	1
Biseksualna	12
Heteroseksualna	1
Panseksualna	1
Queer	1
Total	53

No, još je važnija raznolikost partnerskih i roditeljskih iskustava, jer ukazuje na to da se ne može govoriti o jednom univerzalnom tipu ovih porodica, već o čitavom spektru odnosa i samo-definicija porodice i roditeljstva. Tako je na primer, 15 intervjuisanih parova svesno odustalo od roditeljstva. Uprkos tome što imaju ekonomske i socijalne uslove za odgajanje deteta, prevladali su strahovi od zakonske nezaštićenosti njihovih porodica, ali i stepena homo/bi/transfobije prisutne u srpskom društvu. Istovremeno, u istim takvim okolnostima, 14 parova živi sa decom. Neki su se ostvarili kao roditelji u prethodnim (hetero) brakovima; tri lezbejska para su dobila decu putem BMPO u inostranstvu; zastupljena su i iskustva ko-roditeljstva, u kojima je dete dobijeno putem BMPO ili veštačkom inseminacijom lezbejke i gej muškarca, a koje biološki roditelji zajednički odgajaju sa svojim partnerima/kama. Takođe, jedan od intervjuisanih parova, dobio je dete biološkim putem; naime, jedna od partnerki je transrodna žena, koja nije prošla proces medicinske tranzicije te je biološki roditelj (otac) detetu.

Tabela 8. – Tipologija uzorkovanih istopolnih porodica prema bračno-partnerskom statusu

Tip zajednice	Broj parova
Bračna zajednica sklopljena u državi koja priznaje istopolne zajednice	6
Kohabitacija	17
LAT zajednica ⁶²	3
Post-razvedena zajednica	3
Total	29

Tabela 9. – Tipologija uzorkovanih istopolnih porodica prema roditeljskom statusu

Tip zajednice	Broj parova
Lezbejski par sa decom	3
Jednoroditeljske porodice	3
Transrodni roditelji	1
Ko-roditeljske porodice	3
Porodice u procesu planiranja roditeljstva	4
Porodice koje ne planiraju roditeljstvo	15
Total	29

⁶² LAT (Living Apart Together) zajednice su partnerske zajednice partnera koji imaju intimnu vezu, ali žive na odvojenim adresama. U grupu ovih partnerstava uključuju se i oni parove koji žele da žive zajedno, ali još nisu u mogućnosti, kao i parovi koji više vole (ili su pak prisiljeni) da žive odvojeno, iz različitih razloga.

Na osnovu realizovanog uzorka, može se zaključiti da su u uslovima potpune nevidljivosti ovog pitanja, kako na akademskom nivou, ali u i javnom prostoru Srbije, uzorak zadovoljava u smislu kvantiteta uključenih parova i raznolikosti identiteta i porodičnih formi. Posebno je u tom smislu važno naglasiti prisustvo istopolnih porodica sa decom, imajući u vidu značaj roditeljstva za zakonsko priznanje i društveno prihvatanje ovih porodica. Međutim, ograničenost uzorka vidljiva je prvenstveno na nivou socio- demografskih karakteristika, što je slučaj i sa većinom drugih istraživanja ovog tipa (Mezey, 2013). Koncentracija ovih porodica u urbanim centrima, znatno bolji ekonomski status u odnosu na proseku u Srbiji, te značajan socijalni kapital (posebno u vidu visokog obrazovanja) navodi na zaključak da ni u ovom istraživanju, na žalost, neće biti predstavljena iskustva koja iskoračuju iz matrice „porodice srednje klase“. Ipak, važno je naglasiti da je većina ispitanika/ca itekako svesna svoje pozicije u društvu. Stoga se kroz razgovore često insistiralo na tome da im ta pozicija nije bila „data na tanjiru“, već su se za nju borili znajući da jedino na taj način sebi mogu da stvore prostor u kome se osećaju sigurno – sopstveni dom.

3b. Lokalne LGBTQ organizacije: predstavljanje uzorka i metode prikupljanja podataka

Analiza dosadašnjih strategija zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica, ali i generalnog učinka lokalnih LGBTQ organizacija na polju zaštite ljudskih prava LGBTQ osoba u Srbiji, rađena je na osnovu dve vrste građe: polu-strukturiranih intervjua sa predstavnicama/ima devet lokalnih LGBTQ organizacija, kao i ustupljenih i dostupnih izveštaja, analiza, projektnih dokumenata koji se odnose na zagovaranje istopolnih porodica.

Intervjui su rađeni u periodu od 2019. – 2022. godine, u formi *online* razgovora⁶³ ili uživo⁶⁴. U uzorak su ušle sve organizacije koje su u tom periodu bile aktivne u zagovaranju LGBTQ prava u Srbiji, odnosno one koje su uzele direktno ili indirektno učešće u zagovaranju Zakona o istopolnim porodicama. Iako je inicijalno planirano 20 intervjua sa predstavnicama/ama lokalnih organizacija, urađeno ih je ukupno 12, od čega je intervju sa Aleksandrom Gavrilović, predstavnicom Labrisa rađen dva puta (2019. i 2023., zbog promena koje su desile sa predlogom Polaznih osnova za Nacrt zakona o istopolnim zajednicama od strane Ministarstva za manjinska i ljudska prava). Takođe, rađena su dva intervjua sa Jelenom Vasiljević: 2019., kada je bila u regionalnoj organizaciji ERA i 2022., kada je već izašla iz ERA-e i osnovala svoju organizaciju

⁶³ Tokom pandemije COVID-19.

⁶⁴ Pre izbijanja pandemije COVID-19 i neposredno nakon.

„Rainbow Ignite“ koja je pokrenula prvi javni projekat vezan za vidljivost istopolnih porodica, o čemu će više reći biti u nastavku.

Razlog odstupanja od prvobitnog broja intervjua je trostruk. Prvi je taj što do sagovornika/ca iz pojedinih organizacija nije bilo moguće doći, zbog objektivnih razloga njihove zauzetosti. Drugi razlog je pitanje strukturne nestabilnosti ovih organizacija – veliki broj njih prestaje sa radom usled nedostatka sredstava, podrške (posebno kada je reč o organizacijama u manjim sredinama u Srbiji) ali i unutrašnjih faktora – konflikata, napuštanja tima, migracija, pronalaska drugog profesionalnog angažmana, itd. Ova nestalnost u delovanju je vrlo važna karakteristika lokalnih organizacija, koja se mora uzeti u obzir kada se analizira njihova zagovaračka, javna delatnost. Takođe, neki/e od sagovornika/ica nisu više deo navedenih organizacija, što ukazuje na izrazito visoku fluktuaciju unutar ovog dela civilnog sektora.⁶⁵ Konačno, terensko prikupljanje podataka od lokalnih NVO bilo je prekinuto epidemijom COVID-a i privremenim prestankom rada svih organizacija. Stoga, prešlo se na online intervjue. Ipak, pojedini sagovornici/e su u stanju uznemirenosti i promena u životnim okolnostima, odbili intervjue i u online formi.

Istraživački instrument⁶⁶ je obuhvatao **četiri tematske celine**. **Prva** se odnosila na nasleđe LGBTQ aktivizma iz perioda devedesetih godina, tj. feminističkih i anti-ratnih vrednosti, te na koji način (i da li su uopšte) one zastupljene u radu današnjih organizacija. Na ovaj način sam želela da dobijem uvid ne samo u to da li postoji transgeneracijski prenos znanja unutar LGBTQ pokreta u Srbiji, već i da li postoji neka vrsta osnove za formulisanje javnih politika koje bi predstavljale izazov, i alternativu za konzervativni nacionalni narativ o porodici. **Druga** tematska celina odnosila se na situaciju u LGBTQ aktivizmu danas, i posebno kritike da je pokret isključivo fokusiran na profesionalni rad sa institucijama i zagovaranje legislativnih promena, a premalo na rad sa zajednicom, na „grass root“ nivou (Butterfield, 2016; Jarić i Dajč, 2020). U tom smislu, cilj je bio da se sagleda kako zagvaranje izgleda iz ugla onih koji se njime bave, kako se procenjuju rezultati ovog delovanja i kako se uopšte gleda na pojam „zajednica“ – šta se pod tim podrazumeva, i kako se uključuje u rad organizacija. **Treća** oblast odnosila se na samo zagovaranje

⁶⁵ U ovom uzorku nedostaje intervjue sa organizacijom Geten, koja se prvenstveno bavi zaštitom prava transrodnih i rodno nebinarnih osoba (videti više na <https://www.transserbia.org/o-nama>), kao i organizacija XY Spektrum (videti više na: <https://xyspectrum.org/#o-organizaciji>).

⁶⁶ Videti Prilog 2 u Apendiksu.

Zakona o istopolnim porodicama – da li je, i na koji način organizacija uključena u ovaj proces, da li ovo pitanje ispitanik/ca smatra važnim za svoje delovanje i položaj LGBTQ zajednice u Srbiji, te kako gledaju na dosadašnji proces zagovaranja ovog pitanja. Pretpostavka je da bila da će nam ovakav pristup omogućiti uvid ne samo u postojeće trendove kada je zakon u pitanju, već i u različite stavove ispitanika i njihovih organizacija o relevantnosti ovog zakona i načina njegovog zagovaranja. Konačno, **četvrta tematska celina** bila je fokusirana na recepciju konzervativnih, „anti-rodnih“ politika od strane LGBTQ organizacija, tj. na koji način se one i njihovi akteri percipiraju od strane samih članova LGBTQ organizacija, da li se njihovo delovanje doživljava kao ugrožavajuće po rad ovih organizacija i zbog čega, kao i da li ove organizacije razvijaju i/ili primenjuju određene strategije borbe protiv neprijateljskih konzervativnih narativa.

Tabela 10. – Pregled LGBTQ organizacija i sagovornika/ca

Organizacija	Mesto	Sagovornik/ca	Pozicija u organizaciji	Broj intervjua
Labris	Beograd	Aleksandra Gavrilović	Izvršna direktorka	2
Izađi	Novi Sad	Aleksa Savić	Izvršni direktor	1
Rainbow Ignite	Beograd	Jelena Vasiljević	Izvršna direktorka	2
Talas TIRV	Beograd	Nino Janković	Aktivistkinja	1
Duga	Šabac	Aleksandar Prica	Izvršni direktor	1
Belgrade Pride	Beograd	Jovan Ilić	Aktivista	1
EGAL	Beograd	Anđela Čeh	Aktivistkinja	1
GLIC	Beograd	Predrag Azdejković	Izvršni direktor	1
Da se zna	Beograd	Dragoslava Barzut	Izvršna direktora	1
Ekspertski intervjui	Beograd	Saša Gajin	Pravnik	1
Total				12

Od svih organizacija koje su na kraju ušle u uzorak, Labris jedini ima kontinuitet delovanja od 1995. godine do danas – ukupno 29 godina rada (Živković, 2015). Razvoj ove organizacije je, može se reći, paradigmatičan je primer procesa profesionalizacije LGBTQ organizacija u Srbiji. Formirana nakon raspada „Arkadije“ kao ženska, feministička, lezbejska organizacija, Labris je na samom početku svog delovanja bila izrazito „grass root“ organizacija koja je radila na okupljanju

lezbejki u sigurnom prostoru, organizovala nekoliko uličnih akcija, i pokrenula prve lezbejske novine „koje su imale važnu ulogu u povezivanju i komunikaciji među lezbejkama“ (Živković, 2015:54). Zaokret ka profesionalnom delovanju i zagovaranju dešava se nakon Parade ponosa 2001. godine, kada se u saradnji sa drugim organizacijama pokreće medijska kampanja „Zajedno različiti“; dokumentuju se slučajevi nasilja nad gej muškarcima i lezbejkama; pokreće se saradnja sa institucijama i medijima (2015:300). Motiv za ovu promenu u delovanju nalaze u pretpostavci da je zagovaranje:

“(…) pristup koji ima moć da uspostavi promene u celokupnom društvu. Shvativši da su zakoni i ustaljene vrednosti u stvari set pravila koji je iznad individualnog mišljenja, i prema kojem šira javnost kreira svoje stavove, LABRIS je na sve moguće načine nastojao da legitimise svoje pravo za zalaganje za prava jedne od najugroženijih marginalizovanih grupa u društvu.” (Živković, 2015:345).

Pored Labrisa, organizacija sa „zavidnim“ stažom u LGBTQ civilnom sektoru je i GLIC, odnosno „Gej i lezbejski info centar“, osnovan 2009. godine. U javnosti je njihov rad prepoznat po festivalu „Merlinka“ koji se organizuje u Beogradu jednom godišnje; kao i po (jedinom) gay magazinu u Srbiji „Optimist“. Takođe, osnivač i direktor organizacije Predrag Azdejković jedan je od retkih LGBTQ aktivista u Srbiji koji je vidljiv u javnosti. Iako GLIC nije direktno učestvovao u zagovaračkim naporima u vezi sa Zakonom o istopolnim zajednicama (organizovanje kampanja, istraživanja, izrada predloga zakona i sl.) Azdejković je kao medijski vidljivo lice LGBTQ zajednice često polemisao i iznosio svoje mišljenje u javnosti kada je ovaj predlog zakona u pitanju.

„Asocijacija Duga“ iz Šapca je takođe jedna od starijih gej i lezbejskih organizacija, čiji poseban kuriozitet predstavlja to što je osnovana i (još uvek) deluje u Šapcu, odnosno na teritoriji severozapadne i zapadne Srbije. Osnovao ju je Aleksandar Prica 2004. godine, koji se i danas nalazi na njenom čelu.

“Kada smo počeli, u Šapcu nije bilo nijedne organizacije, ničega. Sve je bilo centralizovano, i ja sam nekoliko puta tražio podršku od organizacija u Beogradu i Novom Sadu, ali sam svaki put bio odbijen; kao ‘dođite vi do nas, mi ne možemo do vas’. Niko od njih nije hteo da nam pomogne u pisanju Statuta, već smo pomoć dobili od jedne romske organizacije. Ja sam u tom trenutku već bio autovan, a potpise za osnivanje organizacije sam dobio od članova porodice. Mislim da je jako važno da organizacije u

manjim sredinama postoje, da postoje autovani gej ljudi. Jer ljudi se najviše plaše onoga što ne vide.” (Aleksandar Prica, DUGA, Šabac)

Iako „Duga“ nije imala direktne zagovaračke aktivnosti vezano za položaj istopolnih porodica; njihov rad se, zapravo, fokusira na prevenciju polno prenosivih bolesti i na osnovu letimičnog pogleda na profile organizacije na društvenim mrežama, teško bi se moglo uopšte i zaključiti da je reč o LGBTQ organizaciji. Uprkos tome, „Duga“ je uključena u uzorak, kako bi unutar njega bila vidljiva i percepcija ovog pitanja od strane organizacije koja ne pripada LGBTQ organizacijama glavnog toka, i koja deluje u sredini koja je manja, zatvoreniija; a koja istovremeno ima velikog zagovaračkog iskustva u radu sa institucijama.⁶⁷

Pored „Duge“, ova pomalo skrajnuta (od glavnog toka) percepcija zagovaranja istopolnih porodica, ali i situacije u LGBTQ aktivizmu u Srbiji danas, dobijena je i kroz razgovor sa Aleksom Savićem, direktorom grupe „Izađi“ iz Novog Sada. „Izađi“ je osnovan 2010. godine kao neformalna, lokalna grupa podrške za gej i biseksualne muškarce. Od neformalnih početaka, koji su uključivali radionice, druženja, rad sa roditeljima LGBT dece, 2013. godine grupa se registruje i usmerava svoje aktivnosti na „4 osnovna strateška cilja“, koja uključuju: (a) omladinski rad i edukaciju mladih, (b) javno zagovaranje, (c) psihološku podršku i edukaciju stručnih osoba; (d) organizacioni razvoj i profesionalizaciju.“⁶⁸ Cilj njihovog delovanja postaje „zagovaranje promena“:

“Naša glavna vizija je da mladi LGBT ljudi u Vojvodini imaju neku perspektivu. Da ne budu diskriminirani, u porodici, školi, na javnom mestu... E sad, da bi se to desilo, potrebno je da sa jedne strane imaš senzibilisane institucije, posebno one koje dolaze u kontakt sa tim mladim ljudima, a sa druge strane da imaš i mlade LGBT ljude koji su osnaženi dovoljno da prihvate sebe, razvijaju se u aktivnu, samosvesnu individuu koja će biti prihvaćena i integrisana u društvo. Zagovaranje nije vredno ako nema aktivnih, osnaženih svesnih građana, LGBT osoba koje su spremne da koriste prava koja imaju.” (Aleksa Savić, Izađi, Novi Sad)

⁶⁷ Prema rečima Price, ubrzo po osnivanju su shvatili da na taj način „organizacija neće napredovati“ i uspostavili su saradnju sa Ministarstvom zdravlja, te se okrenuli ka programima prevencije i zaštite od HIV-a i drugih spolno prenosivih bolesti. Nastavljen je rad sa zajednicom, ali je značajan deo kapaciteta bio usmeren na jačanje organizacije, kao i na saradnju sa institucijama: „Imali smo stalna finansijska sredstva, proširili smo aktivnosti na Centralnu i Zapadnu Srbiju. Promenili smo imidž organizacije, unajmili PR agenciju, kako bismo postali vidljiviji u javnosti. Na osnovu rada na terenu, kreirali smo programe za institucije, koje smo i akreditovali. Danas smo deo raznih radnih grupa, učestvujemo u izradi strategija i akcionih planova na državnom nivou.“ (Aleksandar Prica, Asocijacija DUGA)

⁶⁸ Videti više na: <https://izadji.rs/about-us>

Iako ni ova organizacija nije bila direktno uključena u zagovaranje Zakona o istopolnim porodicama, njihova percepcija ovog pitanja, ali i LGBTQ aktivizma mi je bila važna iz dva razloga: prvo, zato što, kao i „Duga“ predstavljaju jedinu LGBTQ organizaciju van Beograda; drugo, njihov rad sa mladim LGBTQ ljudima daje izrazito važan pogled na značaj zakonskog priznanja istopolnih porodica kao nekog vida „moguće budućnosti“ za LGBTQ osobe u Srbiji.

Jedna od najvidljivijih LGBTQ organizacija u Srbiji je „Da se zna!“, osnovana 2016. godine, „sa glavnim fokusom na mapiranje i dokumentovanje protivpravnog postupanja nad LGBT+ osobama u Republici Srbiji“.⁶⁹ Njihovo delovanje uključuje i pružanje pravne i psihološke pomoći LGBT osobama, kao i javno zagovaranje. S obzirom na njihovu vidljivost i aktivniju uključenost u zagovaranje zakona o istopolnim porodicama, važno je napomenuti da je intervju rađen sa Dragoslavom Barzut, jednom od osnivačica organizacije i prvom izvršnom direktorkom, u junu 2019. godine. U međuvremenu, Dragoslava je napustila organizaciju, a novi članovi/ce tima nisu odgovarali na upite za intervju. Stoga, eventualne promene u stavovima organizacije po ovom pitanju nije bilo moguće uključiti u analizu.

„Beograd Pride“ predstavlja mrežu LGBTQ organizacija u Srbiji, kao i tri organizacije koje su aktivne na zaštiti ljudskih prava („Inicijativa mladih za ljudska prava“, „Heartefact“ i međunarodna organizacija „Civil Rights Defenders“) koje zajedničkim naporima organizuju Paradu ponosa u Beogradu. Pored toga, „Beograd Pride“ stoji iza „Pride Info centra“, jedinog javnog mesta u Beogradu koje je vidljivo kao „LGBTQ“, i koje je otvoreno 2017. godine.⁷⁰ Takođe, ova mreža organizacija je u saradnji sa Labrisom 2020. godine pokrenula javnu kampanju

⁶⁹ Videti više na: <https://dasezna.lgbt/>

⁷⁰ Organizaciju „Beograd Pride“ osnovali su Adam Puškar i Boban Stojanović, koji su organizovali Parade ponosa do 2015. godine kada odlaze u Kanadu, gde su dobili azil. Kako nisu preneli „vlasništvo“ nad ovom organizacijom timu koji je ostao u Srbiji, aktivista Marko Milosavljević pokreće novu organizaciju „Društvo ponosa“, koja ipak nije zaživela. Od 2015. organizaciju parade preuzima mreža organizacija okupljenih pod nazivom „Beograd Pride“, u kojoj pored lokalnih LGBTIQ organizacija ključnu ulogu imaju i međunarodna organizacija Civil Rights Defenders, i druge ljudskopravaške organizacije, poput Inicijative mladih za ljudska prava, Heartefakt itd. Ipak, organizaciju Parade ponosa prati unutrašnji sukob između organizacija, koji će eskalirati upravo 2015. kada se organizuju dve Parade ponosa. Prva je bila u organizaciji Beogradskoj prajda i uključenih organizacija, dok je drugu, „Trans Pride“ organizovala organizacija Egal i GLIC, kao skup (nije bilo šetnje) čiji je cilj bio skretanje pažnje javnosti na prava trans osoba. U junu narednih godina Egal je organizovao „Ponos Srbije“ kao alternativnu paradu zvaničnom prajdu, u kojoj su takodje učestvovali predstavnici institucija, iako se potenciralo da je Parada „protest“ a ne šetnja. Videti više na: „Zašto Srbija ima dva Prajda?“. Predrag Paunović, 20.06.2017. Noizz. <https://noizz.rs/big-stories/zasto-srbija-ima-dva-prajda/pmm1lgs>

„Šta nas žulja?“ u kojoj je jasno istaknut zahtev za usvajanjem „Zakona o registrovanim istopolnim partnerstvima“.⁷¹

Organizacija „EGAL“ postaje vidljiva u javnosti 2015. godine, i od samog početka se naglašava da je fokusirana na direktan rad sa zajednicom, odnosno pružanje raznih vidova pomoći i podrške (pravne, psihološke, socijalne i sl.) LGBTQ osobama koje se nalaze u stanju potrebe. Poseban fokus je stavljen na mlade trans osobe koje su preživele, ili se nalaze u situaciji nasilja. Pored toga, organizacija je radila i na jačanju saradnje sa institucijama; no, nikada nisu bili aktivnije uključeni u zagovaranje zakona o istopolnim porodicama, upravo zbog stava da postoje „prioritetnije stvari“ od toga. Jasan odmak od ovog pitanja, kao i činjenica da kroz svoj rad „Egal“ dolazi u kontakt upravo sa onim segmentima LGBTQ zajednice koji su često isključeni iz ideje „istopolne porodice“, razlog je zbog koga su uključeni u uzorak istraživanja.

Predstavljanje uzorka LGBTQ organizacija završavam sa dve najmlađe organizacije. „Rainbow Ignite“ („Dugina iskra“) koja je osnovana 2021. godine, sa idejom da se pokrene više inicijativa na polju zaštite socijalnih i ekonomskih prava LGBTQ osoba, odnosno njihovom inkluzijom na tržište rada. Ipak, prema rečima osnivačice Jelene Vasiljević, „za te aktivnosti nema puno novca“, tako da se organizacija bavi kreiranjem „Queer arhiva“, odnosno prikupljanjem arhivskih materijala vezano za početak i razvoj LGBTQ aktivizma u Srbiji. Takođe, projekat po kome je (za sada) ova organizacija prepoznata u javnosti jeste izložba fotografija „Naša četiri zida“; jedino javno predstavljanje svakodnevnice istopolnih parova u Srbiji, pokrenuto kako bi se doprinelo zagovaranju zakona o istopolnim porodicama.

“Ideja fotografija je bila da pokažu da naša svakodnevica nije seks 24/7, već da vodimo normalne živote. Jako puno parova nam se javilo, koji su sami želeli da budu fotografisani. I zato mislim da ova priča ima veliki potencijal.” (Jelena Vasiljević, Rainbow ignite Beograd)

Organizacija „Talas TIRV“ je osnovana 2021. godine, i bavi se isključivo pravima transrodnih i rodno nebinarnih osoba. Motiv za osnivanjem organizacije dolazi iz isključenosti trans osoba iz zvaničnog, mainstream LGBTQ aktivizma u Srbiji:

“Nismo hteli još jednu grupu podrške, već smo hteli da radimo za sebe. Na početku, ideja je bila da uključimo i interpolne osobe, ali

⁷¹ Videti više na: <https://prajd.rs/zahtevi-2/>

kako postoji samo jedna, nismo želeli da uzimamo u usta nečija prava, osim ukoliko ne treba da ih branimo. Uglavnom, sva sredstva od donatora koja dobijemo rasporedimo na samu zajednicu – uključujemo ljude koji žele da rade, i svako je plaćen za to.” (Nora Janković, Talas TIRV, Beograd)

Iako su u svom delovanju fokusirani na pružanje podrške samoj trans zajednici, „Talas“ se takođe bavi i zagovaranjem, upravo zbog nedostatka efikasne sistemske podrške transrodnim osobama u Srbiji (Vidić i Bilić, 2022).

“Ljudi nemaju jednak pristup zdravstvenim uslugama, na primer, koje zavise od toga gde neka trans osoba živi, da li ima novaca, i sve je nekako van njihove kontrole. Mi zagovaranje radimo prvenstveno sa zdravstvenim sistemom, i naravno, uvek je pitanje da li taj rad ima smisla. Sve apsurdno dugo traje, znamo da većina tih sastanaka neće ništa promeniti, nemoguća je saradnja sa partijama, parlamentom... Ali, svesni smo da zbog zajednice moramo to da radimo.” (Nora Janković, Talas TIRV, Beograd)

Upravo zbog toga što mi je izrazito važna perspektiva trans zajednice kada je ova tema u pitanju, “Talas” je uključen u uzorak istraživanja, iako njihova zagovaračka zalaganja ne uključuju i Zakon o istopolnim zajednicama.

3c. Medijska građa: uzorak i metod analize

Intervjui sa predstavnicima/ama lokalnih LGBTQ organizacija i istopolnim porodicama korišćeni su kako bi se dobio uvid u aktuelne zagovaračke strategije za zakonsko priznanje istopolnih porodica; njihovu percepciju od strane same zajednice, odnosno porodica (istraživačko pitanje 1). Takođe, na osnovu intervjuja sa predstavnicima/ama lokalnih organizacija dobijen je uvid u to kako se ovi zagovarački naponi pozicioniraju u odnosu na aktuelne državne mere i politike porodice, ali i u odnosu na suprostavljene konzervativne, „anti-rodne“ politike u Srbiji (istraživačko pitanje 2). No, kako bismo dublje sagledali njihov odnos, te identifikovali tačke konflikta i preklapanja (istraživačko pitanje 3) te uočili njihov uticaj na politike porodice u Srbiji (istraživačko pitanje 4) bilo je neophodno da se u istraživačku građu uključe i različiti medijski sadržaji koji se bave ovom temom. Ova građa korišćena je i za rekonstrukciju dosadašnjih zagovaračkih napora za zakonsko priznanje istopolnih porodica, pri čemu su pomogli i dodatni materijali ustupljeni od strane Labrisa (izveštaji, projektni dokumenti i arhiv).

Analizirani uzorak medijskih sadržaja čini ukupno 1668 objavljenih tekstova u štampanim i online medijima, koji su pretraženi na osnovu sledećih ključnih reči: “gej brak”, “istopolna

zajednica”, “homoseksualna zajednica”. Medijski sadržaj pretraživan je po sledećim godinama: **2009. godina**, kada je usvojen Zakon o zabrani diskriminacije i kada je mogućnost zakonskog priznanja „gej braka“ prvi put ozbiljnije otvorena u javnom prostoru; **2013. godina**, kada je Labris predstavio prvi nacrt Zakona o istopolnim zajednicama, što je ujedno i prva ozbiljnija zagovaračka kampanja pokrenuta od strane lokalne LGBTQ organizacije po ovom pitanju; **2020. godine**, kada Labris predstavlja drugi nacrt zakona, odnosno „Model zakona o građanskom partnerstvu“ i u saradnji sa organizacijom „Belgrade Pride“ pokrenuta je kampanju “Šta nas žulja?”; **2021. godina**, kada je Ministarstvo za ljudska prava i društveni dijalog objavilo da počinje izradu predloga Nacrta Zakona o istopolnim zajednicama.

Tabela 11. Pregled selektovane medijske grade: Distribucija medijskih tekstova po godinama objavljivanja i medijima u kojima su objavljeni

Godina	Broj tekstova (ukupno)	Medij	Izvor
2009	52	Dnevnik, Politika, Glas javnosti, Vreme, Alo!, Danas, Večernje novosti, Borba, Tabloid, Press, NIN, Kurir, Blic, Dnevnik, Pravda, 24 sata, Press magazin	Ebart medijski arhiv
2013	245	Večernje novosti, Kurir, Politika, Blic, Ilustrovana politika, Dnevnik, Danas, Pregled, NIN, Alo!, Informer, Naše novine, Nedeljnik, Pregled, Novi magazin, 24 sata, Narodne novine Niš, Pečat, Vreme	Ebart medijski arhiv
2020	103	Danas, Telegraf, Slobodna Evropa, B92, Informer, Blic, TV Studio B, Tanjug, N1, Večernje novosti, Vesti, pressonline.rs, Fonet, pravda.rs, bujanovacke.co.rs, glas-javnosti.rs, Kurir, Pink, Noizz, Nova, Novi magazin, Insajder, Beta, Prva TV, Srbinfo.info, Republika.rs, Ekspres.net, TV Kurir, Srpski telegraf, koreni.rs	BG Pride
2021	1268	Slobodna Evropa, BETA, B92, Politika, Danas, Informer, Kurir, Nova, RTS, Espresso.rs, Danas, Alo, Večernje novosti, Tanjug, Pink, pravda.rs, srbijadanas.com, BLIC, direktno.rs, Nedeljnik, RTS 1,	BG Pride

		Radio Beograd, Pečat, Noizz, Peščanik, Fonet, N1, Vreme, koreni.rs, info24.rs, NIN, Glas Amerike, 021.rs, Novi magazin, dw.com, autonomija.info, srbinfo, Nova srpska politička misao, Radio Novi Sad 1, NIN, Happy, koreni.org, rs.sputniknews.com, K1, N1, Prva TV, Nedeljnik, O Radio.	
Total	1668		

Imajući u vidu obimnost uzorkovanih medijskih sadržaja, analiza nije rađena metodom analize medijskog sadržaja, već analizom diskursa, koja omogućava uvid u različita značenja i interpretacije društvenih fenomena, kao i za sagledavanje procesa pregovaranja između dva suprotstavljena narativa o porodici, onog koji nude LGBTQ organizacije i onog koji zastupaju konzervativne politike i njihovi akteri u Srbiji (Jorgensen i Philips, 2002:25). U tom procesu pregovaranja, oba narativa nameću svoje shvatanje porodice kao „nešto zdravorazumsko, nešto što će važiti kao opšte poimanje stvari“ (Jansen, 2005:49) te na taj način utiču na kreiranje novih diskursa o porodici u savremenom srpskom društvu, fokusirajući se na dva ključna aspekta „proizvodnje znanja“ o istopolnim porodicama u Srbiji: **aktere** koji predstavljaju glavne izvore informacija o ovom pitanju, kako one koji zagovaraju zakonsko priznanje i društveno prihvatanje istopolnih porodica, tako i one koji se ovim procesima protive; te njihove **narative** i teme koje se ističu kao ključne tačke preklapanja i sukoba.

4. REZULTATI ANALIZE

Iako zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica postaje aktivnije i vidljivije u javnosti nakon usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije 2009. godine, važno je spomenuti da su ove inicijative u Srbiji postojale i pre 2009. Aktivistkinje Labrisa su još 1995. godine, tokom uličnih protesta protiv zabrane abortusa, nosile transparente sa natpisima „Lezbejstvo i materinstvo“; „Lezbejstvo i reproduktivna prava“ izazivajući „negodovanja i čuđenje okoline“ (Živković, 2015:55). Takođe, 1996. beleži se i organizacija “prvog lezbejskog venčanja u Srbiji”, odnosno simbolički čin venčanja dve aktivistkinje iz Velike Britanije i sa Kosova (2015:81). Već 1998. godine zahtev za zakonskim priznanjem istopolnih porodica našao se na pamfletu LABRIS-a: “da se zakonima reguliše da lezbejski i gej partneri imaju ista prava kao i heteroseksualni supružnici; da se zakonski omogući lezbejskim i gej parovima da usvajaju decu.” (2015:114).

Nije samo Labris bio aktivan na ovom polju. Omladinski odbor Socijal-demokratske partije (SDP), koji će kasnije iznedriti organizaciju „Kvirija“, 2000. godine šalje saopštenje medijima u kome se zahteva “legalizacija gej brakova”. Iza saopštenja je zapravo stajao tadašnji aktivista partije, a danas direktor organizacije Gej i lezbejski info centar (GLIC), Predrag Azdejković:

„Ispao je veliki skandal, starija ekipa je htela da nas izbaci iz stranke, iako je partija u svom programu imala uvršteno LGBT pitanje. Ta medijska pažnja je baš trajala neko vreme, uključili su se i neki drugi aktivisti sa scene, i onda su u martu neki likovi upali u prostorije i polomili sve. Meni je bilo zabranjeno da dajem više bilo kakve izjave, i to je bilo baš razočaravajuće.“ (Predrag Azdejković, GLIC, Beograd)

Usvajanje Zakona o zabrani diskriminacije (u daljem tekstu ZZD) 2009. godine je ponovo stavilo pitanje zakona o istopolnim porodicama na dnevni red političkog i društvenog života u Srbiji. Ceo proces usvajanja Zakona u Skupštini bio je izrazito otežan naporima Srpske pravoslavne crkve (u daljem tekstu SPC) i drugih konzervativnih političkih aktera da se Zakon usvoji bez spominjanja seksualne orijentacije kao zabranjenog osnova diskriminacije. To nije bilo moguće, s obzirom da je pitanje zaštite ljudskih prava LGBTQ osoba, i posebno principa anti-diskriminacije, već bilo visoko postavljeno na agendi EU integracija (Slootmaeckers i dr., 2016). Ipak, konzervativne politički akteri su insistirali na tome da je usvajanje takvog ZZD-a „samo početak“ procesa koji vodi ka ozakonjenju „gej brakova“ i usvajanju dece od strane istopolnih

parova. LGBTQ organizacije – preciznije, javno vidljivi gej muškarci, aktivisti – ovu mogućnost su negirali, insistirajući na tome da ZZD omogućava ravnopravnost i zaštitu od diskriminacije.⁷²

Međutim, tri godine nakon usvajanja ZZD (2012.) Labris predstavlja „Model zakona o registrovanim istopolnim zajednicama“ u čijoj izradi su učestvovala organizacije civilnog društva, nezavisni/e aktivisti/kinje i pravni eksperti/ce (Gajin, 2013). Predstavljanje zakona pratila je i prva ozbiljnija zagovaračka kampanja,⁷³ koja je uključila istraživanje javnog mnjenja o stavovima građana/ki Srbije prema LGBTQ osobama i istopolnim porodicama, na uzorku od 1067 ispitanika/ca širom Srbije. Iako su rezultati istraživanja ukazali na izrazito visok nivo neprihvatanja istopolnih porodica, pokazalo se i da je važno precizno objasniti zbog čega, i u kojim životnim situacijama je zakon o istopolnim zajednicama potreban. Kada je reč o regulisanju prava na nasledstvo, posete, regulisanja zdravstvenog i socijalnog osiguranja, otpor prema zakonu je bio znatno manji. Već tada je, međutim, postalo jasno da je roditeljstvo tačka kod koje se povlači crvena linija.

„Sama ideja te kampanje je bila da se priča oko zakona i samih porodica nekako normalizuje, da pokažemo da je to Zakon koji je tehnički, ne remeti brak kao takav. Takođe, nama je bilo važno što su se tada, za potrebe snimanja spota, prvi put javili neki aktivisti i aktivistkinje koji su bili spremni da budu vidljivi. Međutim, zahvatila nas je promena vlasti, i ispostavilo se da je ova tema – pored Kosova – najšakljivija u Srbiji, njome se najviše manipuliše kada je potrebno da se skrene pažnja sa nekih ozbiljnijih problema... I niko, zapravo, iz tada vladajuće garniture nije bio spreman da prihvati ulogu ‘izdajnika’ koji će dozvoliti gejevima da usvajaju decu, iako se u prvom Modelu zakona to nigde ni ne spominje. I sve se zaustavilo, jer niko nije hteo da preuzme odgovornost.“ (Aleksandra Gavrilović, Labris, Beograd)

Na dalji razvoj zagovaračkog procesa značajan uticaj je imao i izbor Ane Brnabić na mesto premijerke, 2017. godine, kao prve žene i lezbejke koja se našla na toj političkoj poziciji (Bilić,

⁷² Borba, 18.03.2009 Strana: 4 ANTIDISKRIMINACIONI ZAKON TREBA DA NAGLASI DA JE SRBIJA SEKULARNA DRŽAVA Autor: IVANA BOGOJEV; Glas Javnosti, 16.03.2009 Strana: 3 NEKA BUDE GEJ, AL’ DA ME NE UGROŽAVA Autor: D. M.; Danas, 14.03.2009 Strana: 1 RASIM LJAJIĆ: POSTIGNUT ZDRAV KOMPROMIS Autor: J. T. - R. D; Danas, 12.03.2009 Strana: 1 DELIMIČNO PRIHVAĆENI PREDLOZI CRKAVA I VERSKIH ZAJEDNICA Autor: EKIPA DANASA; Danas, 12.03.2009 Strana: 3 KVIRIJA: ZAKON NE PODRZUMEVA ISTOPOLNE BRAKOVE Autor: NN

⁷³ Pored toga, pokrenuta je i medijska kampanja “Ljubav je zakon!”, čiji promotivni spot ukazuje na različite aspekte svakodnevnice porodičnog života LGBTQ osoba, uključujući i roditeljstvo. Pokrenut je dijalog sa institucijama, ostalim organizacijama civilnog društva i samom LGBTQ zajednicom, sa kojima su organizovani okrugli stolovi na kojima je „objašnjavano zašto je zakon potreban“. <https://www.youtube.com/watch?v=ZTSw9bt0dzs>

2020). Njen uticaj se nije ogledao u doprinosu za poboljšanje pozicije istopolnih porodica, ili LGBTQ osoba (čak naprotiv), ali javnosti jeste skrenuta pažnja na činjenicu da istopolne porodice u Srbiji postoje, da žive u pravnom vakumu i društveno su nevidljive (Đajić i dr., 2021; Bilić, 2020).⁷⁴ Nakon neuspelih pokušaja da se zakon usvoji, Labris 2018. godine pokreće stratešku parnicu u kojoj učestvuju tri istopolna para, koja su podnela zahtev za venčanje u matičnim uredima u Beogradu i Novom Sadu sa namerom da se, na osnovu dobijenih odbijenica, dokaže diskriminaciju istopolnih parova na osnovu seksualne orijentacije. Očekivano, zahtevi su odbijeni i pokrenuta je tužba na osnovu Zakona o zabrani diskriminacije, sa ciljem da se iskoriste sve pravne mogućnosti u Republici Srbiji, nakon čega bi se proces usmerio ka Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu. Proces još uvek traje (Đajić i dr., 2021).

Potaknute činjenicom da je u Srbiji „sve više ljudi iz zajednice koji već godinama žive u porodicama, sa decom“, aktivistkinje Labrisa iniciraju drugi „Model zakona o građanskom partnerstvu“⁷⁵ koji je predstavljen u aprilu 2020. godine. Ovaj nacrt zakona, za razliku od prethodnog, predlaže upotrebu termina „građansko partnerstvo“ i definiše pravo, odnosno obavezu izdržavanja pastorka/ke od strane partnera/ke koji nije biološki roditelj deteta (Član 22, prema Đajić i dr. 2021:101). Novom talasu zagovaranja pridružuju se i organizacije „Civil Rights Defenders“ i „Belgrade Pride“. Radi se novo istraživanje javnog mnjenja, koje pokazuje da je podrška građana/ki Srbije za zakonsko priznanje istopolnih zajednica veća nego prethodnih godina.⁷⁶ Pokrenuta je i kampanja „Šta nas žulja?“, u kojoj podršku zakonu o istopolnim zajednicama daju i poznate ličnosti u Srbiji (Đajić i dr., 2021:101).

Krajem 2020. godine činilo se da će zagovaranje konačno uroditi plodom. Bivša ministarka Ministarstva za ljudska prava i društveni dijalog, Gordana Čomić, najavljuje izradu nacrtu Zakona o istopolnim zajednicama, koji ne bi ozakonio “brak” ili “vanbračnu zajednicu”, već bi omogućio

⁷⁴ Kada je 2019. godine premijerka Brnabić dobila sina sa svojom partnerkom (koja je biološka majka deteta) Srbija je, zapravo, imala po prvi put priliku da se neposredno suoči sa “živim primerom” istopolne porodice, koje su do tada bile u potpunosti nevidljive. Činjenica da, u očima srpskog zakonodavstva, premijerka tom detetu nije ništa, pocrtana je u brojnim reagovanjima lokalnih LGBTQ organizacija, kao nedopustiv, tužan paradoks života istopolnih porodica u Srbiji: “Srbija tako ostaje zemlja u kojoj premijerka, mada dobija čestitke predstavnika vlasti, ne može biti upisana kao roditeljka u izvod iz matične knjige rođenih svog sina, ne može ga upisati u vrtić, odvesti na odmor preko granice, niti ga posjetiti u bolnici kao članica porodice. “Labris se pridružuje čestitkama roditeljicama, Ani Brnabić i Milici Đurđić, i nadamo se da će kao takve u skorijoj budućnosti biti i pravno prepoznate.” <https://lgbti.ba/labris-porucuje-osudjujemo-govor-mrznje-prijetnje-lezbofobiju-i-mizoginiju/>

⁷⁵ Intervju sa Aleksandrom Gavrilović, izvršnom direktorkom Labrisa, Beograd.

⁷⁶ Attitudes Toward LGBTI+ Rights and Issues in Serbia, 2015 vs 2020. Dostupno na: <https://crd.org/wp-content/uploads/2021/04/ENGLESKA-VERZIJA-1.pdf>

istopolnim zajednicama da uživaju prava iz penzijskog, zdravstvenog i socijalnog osiguranja, koja imaju i heteroseksualne bračne zajednice (Đajić i dr, 2021:102). Formirana je radna grupa za izradu nacrtu zakona, koja je uključila i nekoliko LGBTQ organizacija; važno je, međutim naglasiti, da nisu uzeta u obzir već dva postojeća nacrtu zakona koja je Labris uradio tokom prethodnih godina.⁷⁷ Novi predlog zakona prepoznaje registrovane i neregistrovane istopolne zajednice. Istopolni partneri/ke imaju pravo međusobnog izdržavanja, brige, pravo na podelu i nasleđivanje imovine. Takođe, Član 36. i Član 37. Predloga zakona regulišu prava i obaveze partnera/ke koji nije biološki roditelj detetu koje živi sa istopolnim roditeljima, ukoliko dete nema srodnika koji su, prema Porodičnom zakonu, dužni da ga izdržavaju.⁷⁸ Dakle, iako novi zakon prepoznaje mogućnost socijalnog roditeljstva, ona zavisi od drugog biološkog roditelja, odnosno njegovih/njenih bioloških srodnika. Takođe, istopolni parovi ne mogu da budu usvojitelji deteta.⁷⁹

No, i ovaj pokušaj usvajanja zakona nije bio uspešan. U aprilu 2021, Predsednik Republike Srbije, Aleksandar Vučić izjavljuje da neće potpisati zakon koji je u koliziji sa Ustavom i time stavlja tačku na dalju raspravu o zakonu o istopolnim zajednicama.⁸⁰

⁷⁷ "Polazne osnove" za izradu zakona koje je formulisalo Ministarstvo kritikovala je organizacija Labris, jer isključuju mogućnost sekundarnog usvajanja deteta od strane partnera/ke koji nije biološki roditelj, čime se LGBT zajednicama onemogućava funkcionalni porodični život. Takođe, važno je napomenuti da su deca deo porodične realnosti u mnogim gej i lezbejskim vezama, te da je potreba da se njihov status i odnos sa ne-biološkim roditeljem zakonski reši, velika. Stoga je Labris formulisao novi model "Zakona o građanskom partnerstvu" koji uključuje i pravo na izdržavanje u odnosu prema pastorcima (Član 22). Videti više na: <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/Model%20zakona%20o%20gra%C4%91anskom%20partnerstvu.pdf>

⁷⁸ Videti, Porodični zakon Republike Srbije. Dostupno na: <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Porodicni%20zakon.pdf>

⁷⁹ „Izdržavanje deteta partnera istopolne zajednice (Član 36.): Partner istopolne zajednice dužan je da izdržava dete drugog partnera ako dete nema srodnika koji su po zakonu koji uređuje porodične odnose dužni da ga izdržavaju ili srodnici nemaju mogućnosti za to. Obaveza partnera istopolne zajednice da izdržava dete drugog partnera postoji i posle smrti roditelja deteta, ako je do smrti tog roditelja između drugog partnera i deteta postojala zajednica života. Ako je istopolna zajednica između roditelja deteta i drugog partnera poništena ili raskinuta, obaveza partnera da izdržava dete drugog partnera prestaje. Donošenje odluka u vezi sa detetom u slučaju hitnosti i pravo deteta na održavanje ličnih odnosa (Član 37.): U hitnom slučaju, kad pretil opasnost po zdravlje i život deteta, partner koji nije roditelj deteta, ima pravo da donese odluku o preduzimanju neopohodnih i neodložni radnji u skladu sa interesima deteta i o tome odmah obavesti partnera koji je roditelj deteta. Svakodnevne odluke u vezi sa detetom, koje živi sa roditeljem koji je u istopolnoj zajednici može donositi i partner koji nije roditelj deteta uz pristanak partnera koji je roditelj deteta i u najboljem interesu deteta. U slučaju prestanka istopolne zajednice dete ima pravo na održavanje ličnih odnosa sa bivšim partnerom svog roditelja koje može biti ograničeno sudskom odlukom u najboljem interesu deteta.“ Navedeno prema: Predlog nacrtu Zakona o istopolnim zajednicama, dostupno na: <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/080321/080321-vest18.html>

⁸⁰ Videti: „Vučić: Ne bih potpisao zakon o istopolnim zajednicama“. [Radio Slobodna Evropa, 1.05.2021. Dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/vu%C4%8Di%C4%87-ne-bih-potpisao-zakon-o-istopolnim-zajednicama/31233124.html](https://www.slobodnaevropa.org/a/vu%C4%8Di%C4%87-ne-bih-potpisao-zakon-o-istopolnim-zajednicama/31233124.html) Pravnik Saša Gajin, koji je bio i stručni saradnik na izradi Labrisovih nacrtu zakona o istopolnim zajednicama, smatra da je potpuno netačna tvrdnja da je brak u Ustavu Republike Srbije definisan kao

Prvi šok nam je bilo to što se angažovala nova ekspertska grupa, što se nije uvažilo ništa od onoga što smo mi već uradili. I taj novi predlog je bio strašan: naše porodice se nisu prepoznavale kao porodice. Nijedna sugestija nije bila prihvaćena, jer je stav ministarke bio da će taj zakon da se desi sa nama ili bez nas, nije bilo nikakvog dijaloga. Iako moram da napomenem, da su drugi ljudi iz institucija bili zaista puni razumevanja i vrlo saradljivi. I kada prođeš sve to, desi se novi poraz. Moj osećaj je bio da ne mogu više, da sam užasno umorna. Onda su krenula uveravanja da zakon mora da se desi, da je potrebno vremena, ali je jasno da nema stvarnog interesa da se naše potrebe čuju. Da je sve samo stvar trenutnog političkog interesa i da smo roba kojom se trguje. (Aleksandra Gavrilović, Labris, Beograd)

Čini se, pak, da ova mukotrpa borba u javnosti ostaje potpuno nevidljiva. Medijsko predstavljanje zakonskog priznanja istopolnih porodica i njihove egzistencije u potpunosti je banalizovalo ovu temu, što je karakterističan pristup kada je reč o LGBTQ temama u medijima (Višnjić i Lončarević, 2011.; Đorđević i Omeragić, 2021). Istopolne porodice se predstavljaju kao neminovna posledica, deo kataklizmične budućnosti kojoj prethodi usvajanje Zakona o zabrani diskriminacije ili održavanje Parade ponosa. Takođe, one su „zlo“ koje se dešava nekom „drugom“ (Hrvatskoj ili Crnoj Gori) ko je poklekao pod pritiskom „stranih centara moći“.⁸¹ Iako do izvesnih pomaka u medijskom predstavljanju zakonskog priznanja istopolnih porodica dolazi tokom 2020/21. godine, primetno je da se nastavlja sa praksom sučeljavanja dva radikalno suprotstavljena stanovišta o ovom pitanju: „progresivnog“ i „konzervativnog“, čime se zakonsko priznanje istopolnih porodica svodi na sukob između dva seta vrednosti: ravnopravnost, modernost i ljudska prava vs. tradicionalne porodične vrednosti i očuvanje „prirodne“ porodice.⁸²

Ovakvo medijsko predstavljanje istopolnih porodica značajno je doprinelo njihovoj nevidljivosti na mapi porodičnih realnosti u Srbiji. Pored toga, istopolne porodice su ostale nevidljive u zagovaranju samog zakona o istopolnim zajednicama. Iako ova situacija nije specifična za Srbiju (Ryan-Flood, 2009.; Beres – Deak, 2020) ne možemo se oteti utisku da o

zajednica između muškarca i žene. „To je formulacija koja se odnosi na postupak, proceduru zaključenja braka, ali Član 62. nigde ne nudi jasnu definiciju braka.“ Član 62. Ustava Republike Srbije glasi: „Svako ima pravo da slobodno odluči o zaključenju i raskidanju braka. Brak se zaključuje na osnovu slobodno datog pristanka muškarca i žene pred državnim organom. Zaključenje, trajanje i raskid braka počivaju na ravnopravnosti muškarca i žene. Brak i odnosi u braku i porodici uređuju se zakonom. Vanbračna zajednica se izjednačava sa brakom, u skladu sa zakonom.“ Videti u: Ustav Republike Srbije, dostupno na linku: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html

⁸¹ Kurir, 28.05.2013 Strana: 20 FRANCUZI POLUDELI ZBOG GEJ BRAKOVA Autor: NN; NIN, 12.12.2013 Strana: 20 OMČA STARIH VREMENA I NOVIH OBAVEZA Autor: ZORAN PRERADOVIĆ; Kurir, 13.12.2013 Strana: 17 HRVATI PRIHVATILI BRAKOVE GEJEVA Autor: NN

⁸² „MILICE, DA LI STE UDATI? Pripadnica LGBT zajednice šokirala Zavetnicu usred živog programa“. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=J0LwpjDUErw&t=1417s>

istopolnim porodicama i njihovim potrebama govore (gotovo uvek) javno vidljivi gej aktivisti, muškarci. Retki su slučajevi da o ovom pitanju govore lezbejke, koje žive u istopolnim porodicama.⁸³ Stoga, javnost nema pred sobom realan par, koji živi u Srbiji, već hipotetičke situacije u kojima su istopolni parovi stavljeni u nejednak položaj u odnosu na heteropolne: posete u bolnicama i zatvorima, podela i nasleđivanje imovine, i sl. Iako u svojim dokumentima i zagovaračkim strategijama Labris prepoznaje značaj rada sa zajednicom, ove aktivnosti su se do sada svodile na objašnjavanje LGBTQ osobama zbog čega je zakon bitan. Nije, dakle, bilo inicijativa za aktivnije uključivanje istopolnih porodica u zagovarački proces. Važno je naglasiti da ni same istopolne porodice nisu pokazivale veliko interesovanje da iskorače i postanu vidljive u javnom prostoru.⁸⁴ U narednom poglavlju osvrnućemo se detaljnije upravo na ovaj problematičan odnos istopolnih porodica spram zagovaranja njihovog zakonskog priznanja, ali i spram samih LGBTQ organizacija koje su njihovi (pretpostavljeni) zastupnici u javnom prostoru Srbije.

4.1. Potrebe i iskustva istopolnih porodica u Srbiji

Problem javne nevidljivosti porodičnih iskustava LGBTQ osoba u Srbiji direktno je vezana za pitanje spremnosti samih LGBTQ osoba da svoje različite seksualne identitete učine vidljivim. Drugim rečima, ovisi o njihovoj spremnosti na čin „coming out“-a.⁸⁵ Taj korak nikada nije jednostavan, niti lak; praćen je (realnim) strahom od isključivanja, odbacivanja pa i nasilja, od strane porodice, prijatelja/ica, na poslu ili u školi (Jarić, 2011:155; Stojčić i Petrović, 2016). Upravo zbog tog straha od nasilja, mnoge LGBTIQ osobe kriju svoju orijentaciju/identitete, ili modifikuju predstavljanje svog privatnog života u skladu sa očekivanjima okoline (Jarić, 2011:158). U takvim okolnostima, mnogim LGBTQ osobama je teško da uopšte razmišljaju o kreiranju sopstvenih porodica, jer bez čina „coming out“-a slobodan, stabilan porodičan život je gotovo nemoguć (Weston, 1991:50; Donovan i dr., 2004). Ipak, „coming out“ nikada nije konačan

⁸³ Tako rezultati istraživanja koje je sprovedla organizacija „Ideje“, ukazuju na to da preko 50% uključenih u uzorak smatra da je zakon potreban, ali i da postoji bojazan da isti neće biti implementiran; da će LGBT osobe dodatno izložiti diskriminaciji, posebno ukoliko budu želele da koriste pravo na registraciju partnerstva.

⁸⁴ Videti, na primer, „Za lezbejke majke nema mesta u sistemu“. Labris, 9.4.2019. Dostupno na: <http://www.labris.org.rs/sr/za-lezbejke-majke-nema-mesta-u-sistemu>

⁸⁵ Termin „coming out“ preuzet je iz engleskog jezika, i još uvek nema adekvatan prevod na srpski. Označava procese iskazivanja i/ili priznavanja svoje seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta sebi i svojoj okolini. Kolokvijalno, koristi se termin „autovati“ se nekome. Videti više u Fas Dajan (2013). Unutra/izvan. Gej i lezbejska hrestomatija. Centar za ženske studije, Beograd.

proces – on se odvija kontinuirano, u različitim kontekstima, sa različitim ishodima i značajno je određen drugim identitetima, socijalnim i ekonomskim pozicijama LGBTQ osobe: godište, ekonomski status, mesto življenja, obrazovanje i sl. nekada imaju veći uticaj na „coming out“ proces, od lične spremnosti i odluke da se ovaj čin napravi (Beres Deak, 2020; Butler, 2003; Kuhar, 2011).

Tome u prilog govore i iskusstva mojih sagovornika/ca, među kojima ima dosta onih koji svoju seksualnu orijentaciju kriju u bližoj i široj okolini. Njihova iskustva su predstavljena pod sinonimima, jer među njima ima onih koji svoje identitete i dalje kriju u svojoj primarnoj porodici i široj okolini. Ipak, ovo skrivanje ih nije sprečilo da kreiraju svoje porodične živote, koje vide kao zonu apsolutne sigurnosti, slobode i ljubavi. Primarna strategija opstanka u tim okolnostima svodi se na svesno promišljanje i biranje kada, kome i na koji način saopštavaju detalje o svom porodičnom životu. U tom smislu, „vidljivost“ ima različita značenja – često ona nije jasno iskomunicirana sa okolinom, „pretpostavlja se“ i ne postavljaju se „suvišna“ pitanja. Iskustvo ovog „prećutnog prihvatanja“ imaju Matija i Nikola, koji žive u manjem mestu u Vojvodini. Izbor da se skuće u manjoj sredini bio je, kako kaže Matija „racionalan“:

“Nismo se plašili. Pre svega nam se isplati finansijski, imamo OK komšiluk, tako da nije tu bilo mnogo razmišljanja. Iskreno, živimo jedan super život, ispunjen, imamo dvorište, psa, planiramo putovanja, volimo se, podržavamo se... sve je idila.” (Matija)

Njih dvojica (kao i većina sagovornika/ca) nikada nisu napravili „performans coming out-a“ (Butler, 2003) prema svojim roditeljima, braći i sestrama.

“Poštuje se ta privatnost. Moji roditelji nisu zadirali nikad u moj privatan, emotivni život, nekad postave neko pitanje, ali... nije to moja neka nesvesna odluka da im ne kažem, ali zarad očuvanja porodičnog mira, tako funkcionišemo. Šira porodica, odnosno oni članovi sa kojima smo bliski znaju i to skroz funkcioniše, braća, sestre... Njegova sestra, kao da je moja. Moj brat ga je prihvatio ful, zezaju se gde si zete...” (Matija)

Čak i kada se „coming out“ napravi u odnosu sa primarnom porodicom, iskustva prihvatanja i neprihvatanja su paralelna, međusobno isprepletena. Sonja i Zorana su zajedno već 12 godina; za njihovu vezu znaju i njihove uže i šire porodice. Pre nekoliko godina su odlučile da sklope životno partnerstvo u jednoj od zemalja EU. Sonjin otac je znao za njihovu vezu – čak su se u tom trenutku njih dve zajedno brinule o njemu, jer je bio bolestan. Ipak, njihova odluka da se venčaju mu se nije dopala:

“Za njega je to bilo nepotrebno obeležavanje, tako je rekao, kao šta će vam to, svi već znaju da ste zajedno...Želela sam da mu kažem, nije mi padalo na pamet da krijem to od njega, ali eto. Baš me je zbolela ta reakcija.” (Sonja)

Mimikrija sopstvenog identiteta, odnosno seksualne orijentacije u odnosu sa roditeljima i najbližim srodnicima nije retkost. Iskustvo sakrivanja je emotivno teško, ali ne sprečava moje sagovornike/ce da žive sopstvene živote i stvaraju porodice. Srđan je četiri godine u vezi sa Ilijom, koji je i biološki otac deteta o kome se staraju zajedno. Ipak, njegova porodica je nevidljiva za njegove roditelje i braću.

“O mom životu se ne govori, nikada. Mislim da se i oni negde boje mog odgovora, a možda ja samo tražim izgovore da ne pokrenem tu temu. Teško mi je užasno zbog toga svega, posebno jer sam sada u ulozi roditelja, i nezamislivo mi je da ne znam šta se dešava u životu mog deteta. Ne znam, šta ih je dovelo do toga da ih moj život ne interesuje.” (Srđan)

Nenad je pokušao da sa roditeljima tematizuje ovo pitanje, verujući da će ga razumeti i prihvatiti upravo zbog bliskosti koju je osećao sa njima tokom odrastanja. Međutim, taj pokušaj završio se prekidom kontakta sa roditeljima.

“Oni imaju grozno mišljenje o meni sada, i ja nemam nemam nikakvu kontrolu nad tim. Raspršilo se sve, bio sam u užasnom stanju... jedina osoba na koju mogu da se oslonim je Predrag (partner, p.a.)” (Nenad)

Nenadovo i Srđanovo iskustvo upućuje na potrebu koju većina mojih sagovornika/ca ima, a to je da se kroz čin coming out-a prema članovima primarne porodice, prvenstveno, uspostavi odnos poverenja i međusobne podrške. No, to je proces dugog trajanja. Čak i u slučajevima kada se njihova seksualnost i život u istopolnoj porodici prihvate od strane bliže i šire okoline, postoji čitav niz kompromisa, koje obe strane moraju da naprave. U tom smislu, često je prećutkivanje određenih tema, „čitanje između redova“, ali i uspostavljanje jasnih ograničenja kada je u pitanju vidljivost u javnom prostoru.

“Ja bih apsolutno išla na Paradu, vodila bih i decu. Ali znam da moji roditelji to jednostavno ne bi preživeli, kada bi me videli tako na ulici, sa zastavicom. A nemam više ni snage ni volje da se sa njima raspravljam oko toga, da im priređujem stresove u njihovim godinama.” (Jovana)

Iako je vidljivost u javnom prostoru za većinu neprihvatljiva, u svojim mikrosredinama – na poslu ili među prijateljima – sagovornici/e odbijaju da sakrivaju svoje živote, ali se prave pažljivi odabiri gde, kada, kome i na koji način će se „out“-ovati. Takođe, ne beže od komunikacije

ili odnosa sa onima koji glasno artikuliraju netrpeljivost prema LGBTQ osobama, verujući da postoji šansa za razgovor i promenu takvih stavova.

“Odrasla sam u blokovima, i imala sam baš dosta prijatelja koji su recimo išli da biju ljude na Paradi. Iz straha sam prestala vremenom da se družim sa njima. Međutim, skoro me je nazvao jedan od njih, nekada baš dobar drug, i kao što se ne javljaš. Ja mu kažem, ti znaš zašto ti se ne javljam, znaš ko sam, i znam šta misliš o tome. Na šta on odgovara, ma daj kao, nemoj da to bude neka prepreka, ti si moja drugarica... Ne znam, mislim da ima nekog napretka, neće da se odrekne prijateljstva, ali neće više ni da ide da bije pedere.” (Olga)

“Nama je burme tetovirao vođa lokalne navijačke grupe. Ja sam se uvek družila sa najrazličitijim ljudima, pa i homofobima, i kad neko krene da sere, ja kažem, čekaj, ja imam devojkicu. I odmah dolazi promena, jao nisam tako mislio, itd. Ali ja ne potenciram taj svoj identitet, to je prirodni deo mene, to sam ja. I to svi moji strejt prijatelji znaju.” (Lena)

Strategije vidljivosti u ovim mikrosredinama podrazumevaju „nenametljivost“, odnosno izbegavanje da se sopstveni identitet „gura drugima kao prst u oko, jer to nije najvažnija stvar u vezi mene“ (Zorica). Istovremeno, kada je potrebno, te informacije se ne kriju: „Ti izvučeš porodični izlet, ja izvučem letovanje na kom smo moj partner i ja bili.“ (Milan)

„Nenametljivost“ omogućava mirnu egzistenciju, ali značajno ovisi o finansijama. Novac je taj pomoću koga se ostvaruje bezbedna distanca u odnosu na potencijalno nasilne ili neprijatne situacije, kao i utapanje u *mainstream* obrazac porodičnog života. Značaj novca nije karakterističan samo za realnost istopolnih porodica Srbiji, već mnoga istraživanja u svetu ukazuju na to da je pripadnost višim ekonomskim i socijalnim slojevima važan preduslov za opstanak i osećaj sigurnosti ovih porodica (vid. Boggis, 2001; Dahl, 2014; Mezey, 2013). Život u boljem delu grada, lečenje na privatnim klinikama, slanje dece u privatne vrtiće i škole, su mogućnosti izbora zbog kojih se mnogi osećaju zaštićenijim od neprijatnosti.

“Znam da će ovo loše da zvuči, ali sve ima veze sa novcem. Ako imaš novac, slobodan si; ljudi te gledaju drugačije, misle nekad da neko stoji iza tebe, čim imaš para, pa te neće napadati. A i nas ta sigurnost oslobađa u glavi, samostalni smo, ne zavisimo ni od koga, naročito kada imaš svoj biznis. Kada ti radiš za nekog, ili si nezaposlen, strahovi su veći, stalno od nekog zavisiš ko ti kontroliše život.” (Goran)

“Ključan je novac, jer živimo u državi koja ne funkcioniše, nema nikakvu podršku u kapitalističkom sistemu u kome živim. Sa novcem mogu da odem

u privatnu kliniku u kojoj me niko neće pitati za njega, ko mi je on. Bitan je (novac) za stabilnost naše porodice.” (Predrag)

Stoga, za sve njih je sigurno radno mesto i dobro plaćen posao preduslov za sigurnost porodičnog života. Istovremeno, mnogi naglašavaju da su bili suočeni sa vrlo neprijatnim iskustvima na radnom mestu, od otvorene diskriminacije, do rada u neprijatnoj atmosferi.⁸⁶ Mnogi su se sa tim situacijama nosili sami, najbolje kako su znali. Stefan naglašava da je radio u brojnim homofobičnim kolektivima, što ga je užasno umaralo.

“Do granice da sam znao da se zatvorim u WC i bukvalno plaćem, jer ne mogu da slušam više šale o pederima, i svi očekuju da se ja, kao bradati Šumadinac, smejem tim šalama. I onda sam počeo da biram gde i kada i sa kim radim, bitno mi je da sam okružen ljudima koji znaju za mene i za mog partnera, i da mogu normalno da razgovaram sa njima o svemu što ih interesuje.” (Stefan)

Ana i Lidija su zajedno su već 15 godina, a upoznale su se na radnom mestu. Za njihovu vezu se – mimo njihove volje – ubrzo pročulo, i nakon što su počele da žive zajedno, Ana je dobila otkaz.

“Ja znam da je naša veza bila razlog, iako to nikada nije eksplicitno rečeno. Podnela sam tužbu jer je otkaz bio nezakonit, i dobila sam je. Da su došli, i rekli, nama smeta što ste vas dve zajedno, ja bih rekla OK, nije problem.

⁸⁶ Kada je reč o Srbiji, diskriminacija na radnom mestu je tema koja dominira u raspravama o socijalnim i ekonomskim pravima LGBTIQ osoba (Dioli, 2016). Često se polazi od pretpostavke da je ekonomska i socijalna pozicija LGBTIQ osoba isključivo uslovljena potencijalnom homo/bi/transfobijom poslodavaca; samim tim, ukoliko se ona smanji, ili ukloni, LGBTIQ uposlenici/e će moći u potpunosti da se integrišu u postojeće tržište rada. Pri tome, ne postavlja se pitanje kakvo je to tržište, kakvim su generalno uslovi rada i radna prava u Srbiji, ne samo za LGBTIQ radnike/ce (Dioli, 2016; Bilić, 2016). Iako je strah od diskriminacije na radnom mestu među LGBTIQ osobama prisutan, važno je podvući da ne postoje značajne razlike u ekonomskom i socijalnom statusu između LGBTIQ osoba i generalne zaposlene populacije (2019: 2). Štaviše, stopa nezaposlenosti LGBTIQ osoba je znatno manja u odnosu na generalnu populaciju; stepen obrazovanja viši; i mnogo veći procent LGBTIQ osoba radi u nevladinom sektoru, u odnosu na generalnu populaciju (2019:3). Takođe, najviše zarade se beleže među gej muškarcima i biseksualnim uposlenicima, dok su najugroženije u tom smislu transrodne i interpolne osobe kojima je mimikrija identiteta gotovo nemoguća – izložnije su diskriminaciji, mobingu, kao i nižoj stopi učešća na tržištu rada (2019:21). Dakle, iskustvo diskriminacije na radnom mestu direktno ovisi o vidljivosti identiteta i ne mora nužno da uslovljava socijalni i ekonomski status LGBTIQ uposlenika/ca. Za više detalja, videti istraživanje: A Comparative Analysis of the Socioeconomic Dimensions of LGBTI Exclusion in Serbia. World Bank, Washington, DC. Dostupno na: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/025d00bd-93b9-5473-a1d1-a649020256b3>. Prema istom istraživanju, čak 47% ispitanih nije vidljivo sa svojom seksualnom orijentacijom na radnom mestu, dok je jedan deo ispitanih dao otkaz na radnom mestu zbog mobinga na osnovu seksualne orijentacije (2019:4). Takođe, važno je naglasiti da i određena ograničenja ovog istraživanja u smislu uzorkovanja: prikupljeno je tek 998 upitnika, koji su distribuirani putem interneta, čime je uzorak ostao ograničen na (mlađe) korisnike/ce interneta, sa znatno niskom zastupljenošću transrodnih i interpolnih osoba u uzorku (2019:10-11).

Ali navođenje nekih gluposti kao razloga da mi se da otkaz, to nije moglo da prođe. Mogla sam da se vratim, ali nisam htela.” (Ana)

Za one kojima promena radnog mesta nije jednostavna opcija, nalaze izlaz u ne-skrivanju svojih seksualnih identiteta, bez obzira na posledice („preventivna vidljivost“).

“Jednog dana me je šefica pozvala na razgovor i rekla mi je da ih je neko nazvao i rekao im da ja živim sa ženom. Presekla sam se, ali rekla sam da je to istina, i ako im je to problem, ja dajem otkaz. Međutim, ona je bila u fazonu da je to njoj sasvim OK, ali njen muž – šef – je ono, Balkanac pravi, i kao ako on sazna, ne zna šta će da se desi i kao samo nemoj to da širiš okolo. Ali, i on je na kraju saznao, i zapravo nije bilo nikakvih problema. Sada sam na primer dobila i 5 slobodnih dana za rođenje deteta, koje inače dobijaju samo očevi, poslali su i poklone za decu, baš su ispali carevi.” (Olga)

“Radim u izrazito muškoj firmi. I, na primer, vozimo se po terenu, prolazimo pored nekog kafića, i kaže mi kolega, e tu sam izašao sa devojkom, i ja kažem, aha, pa i ja sa mojom. I onda nastane tišina... ali krene razgovor uvek, ima pitanja, ja odgovaram. Bilo mi je baš važno kada mi je jedan stariji kolega, sa kojim nisam baš bliska, prišao nakon nekog TV nastupa, i rekao kako mu je drago što me poznaje. Ja sam takvu reakciju očekivala od oca, ali je nikada nisam dobila.” (Anastasija)

Finansijska stabilnost i nezavisnost od okoline i primarne porodice, jeste (privilegovana) pozicija za koju su se mnogi sagovornici/e borili. Svesni da ta „ušuškanost“ vodi ka utapanju svoje egzistencije u „mainstream“ i ka nedostatku volje da se bore za nešto više, ali jedini cilj je da se očuva taj sigurni prostor koji se izgradio.⁸⁷

“Ako izgubim posao, nema te sigurnosti, nema stana, nema ničega. Ali mi smo se borili da imamo ovo, da živimo zajedno, i ponosan sam što smo uspeli u tome. E sad, uvek postoji ta opasnost da dođe neki idiot i da me odvali od batina, da završim u bolnici. Taj ulog te tera da budeš jako pažljiv.” (Aleksej)

⁸⁷ Imajući u vidu vrlo nepovoljnu ekonomsku situaciju u zemlji, održavanje ove finansijske sigurnosti čini se sve težim zadatkom. Za mnoge građane/ke Srbije, odlazak iz zemlje predstavlja korak ka ostvarivanju veće ekonomske i socijalne sigurnosti. U slučaju LGBTQ osoba, odlazak iz zemlje se često spominje kao nužan ne samo zbog ekonomskih razloga, već i zbog homo/bi/transfobije, te se „odlazak na Zapad posmatra kao jedini beg od tradicionalističkog „balkanskog mentaliteta“ (Stojčić i Petrović, 2016:48; vid. Rexhepi, 2016). Ipak, iznenadilo me je to što je većina porodica sa kojima sam razgovarala svesno izabrala Srbiju kao državu u kojoj će živeti, uprkos brojnim prilikama za odlazak u inostranstvo. Za sve njih, mogućnost da kreiraju svoje sopstvene mreže podrške, u sredini koja im je poznata (sa svim njenim manama i prednostima) bila je odlučujući faktor da donesu takvu odluku. To je posebno izraženo kod porodica sa decom – uprkos izraženim, sveprisutnim stavovima u javnosti da je roditeljstvo u istopolnim porodicama nemoguće i „neprirodno“ (Antonić, 2014).

Ipak, strategija „nenametljivosti“ pa i sama finansijska stabilnost, nema uvek isti efekat. Izgled, ili bilo kakav detalj u javnom prostoru koji narušava dominantnu binarnost i rodne norme „muškosti“ i „ženskosti“, predstavlja okidač za potencijalnu situaciju nasilja. Goran i Dejan žive i rade zajedno u manjem mestu na jugu Srbije. Iako nisu nevidljivi u svojim primarnim porodicama, u okolini se predstavljaju kao „rođaci“; takođe, poklanjaju dosta pažnje svom maskulinom izgledu i izbegavaju ispoljavanje bilo kakve bliskosti i intimnosti u javnom prostoru.

“Dva puta smo bili napadnuti, ne ovde, već u gradu. Prvi put je neki lik počeo da se dere na nas, na ulici, da nas gura, nas dvojica smo hodali jedan pored drugog, i ja sam samo prebacio ruku preko Dejanovog ramena, kao što bih uradio bratu, na primer... Drugi put smo izlazili iz supermarketa, i napao nas je, opet neki lik, čak je izvukao i pištolj... Možda primećuješ da nismo tipične gej osobe, ne znam, torbica, roze nešto, živimo normalno, niti imam te potrebe, svim ljudima kojima smo rekli za sebe su u fazonu, nikad ne bi rekli. (...) jedino sa čim mogu da povežem te napade, je da smo imali neki roze ceger u koji smo spakovali stvari.” (Goran)

Odudaranje od rodnih normativa maskuliniteta/feminiteta izrazito je veliki izazov za transrodne osobe. U najširem mogućem smislu, pod transrodnošću podrazumevamo svako preispitivanje, negiranje, prevazilaženje, menjanje rodne i polne binarnosti, tj. „muškog“ i „ženskog“ (Vidić i Bilić, 2022; Brubaker, 2016). Za razliku od seksualne orijentacije, koja može, ali i ne mora biti vidljiva, transrodne osobe često nemaju taj izbor, posebno ukoliko odluče da žive svoj identitet bez medicinske tranzicije.⁸⁸ Ipak, da bi u potpunosti ostvarile svoja građanska prava i status – koji zavisi od administrativne promene pola – zakonski su prinuđene da prođu kroz hormonalnu terapiju u trajanju od najmanje godinu dana kako bi mogle da promene ime i matičnu

⁸⁸ Prve medicinske intervencije vezane za tranziciju pola beleže se u prvoj polovini 20og veka u Berlinu. Takođe, tokom 1950ih godina u javnost je dospelo iskustvo tranzicije Christine Jorgnesen iz Danske, koja je rođena kao muškarac i, uz pomoć tranzicije, nastavila svoj život kao žena što je, kako je sama naglašavala, i bio njen san. Ipak, lekari su intervenciju predstavljali kao uspešnu metodu „lečenja“ homoseksualnosti. Videti u: Brett Genny Beemyn (2009). Genderqueer. U Jodi O’Brien, ur. „Encyclopedia of Gender and Society, vol. 1 and 2“, SAGE Publications, 2009. Str. 370. Ipak, medicinska tranzicija se razvija kao „rešenje“ za inkluziju transrodnih osoba krajem 1960ih godina, kada je dr. Harry Benjamin, endokrinolog i seksolog, pokrenuo je prvu kliniku pri Univerzitetu Stanford, u kojoj je bilo moguće obaviti medicinsku tranziciju. Benjamin definiše sledeće standarde, odnosno faze tranzicije: psihijatrijska procena i utvrđivanje „poremećaja rodnog identiteta“; hormonska terapija; iskustvo življenja kao osoba suprotnog pola u užem i širem okruženju; konačno, operativni zahvat. Tek sa početkom uzimanja hormonalne terapije, odnosno nakon operativnog zahvata, osoba je dobijala nova dokumenta koja su bila u skladu sa novim polom. Videti: Benjamin Harry (1966). The Transsexual Phenomenon - a Scientific Report on Transsexualism and Sex Conversion in the Human Male and Female. The Julian Press, New York. Videti i: Susan Stryker (2017). Transgender History. Seal Press.

oznaku pola u dokumentima (Vidić i Bilić, 2022:63).⁸⁹ Dakle, fizička tranzicija uslovljava administrativnu: poigravanje sa binarnom definicijom pola i roda je apsolutno neprihvatljivo, te one transrodne osobe koje se ipak odluče na život bez tranzicije, postaju izloženi diskriminaciji i nasilju u javnom prostoru (Vidić i Bilić, 2022:69).⁹⁰ Takvo iskustvo ima Ivan, koji sebe definiše kao „trans osobu“ i identifikuje se kao muškarac:

“Moja odluka da ne uđem u tranziciju je kombinacija raznih stvari: i moje hipohondrije, i komplikovanog odnosa sa majkom... ali, moja generacija, mnogo mojih prijatelja su imali zaista stravično iskustvo sa operacijama, neki su i umrli od komplikacija. O tome niko ne govori. Iako sam svestan koliko bi mi u životu bilo lakše da sam prošao kroz tranziciju, i za posao, i za vezu... Posebno kao trans muškarcu, muškarcima jeste sve lakše. Ali, ja nisam trans muškarac, ja sam trans osoba. Koristim to ime, i zamenice, ali nemam ništa od privilegija. Ne pronalazim se ni u zajednici, baš su me dosta

⁸⁹ Sve do 2019. godine, transrodnost se u svetu, pa i u Srbiji tretirala kao „poremećaj rodnog identiteta“ i u skladu sa tim transrodne osobe su prolazile kroz utvrđene faze medicinske tranzicije, kojom je bila uslovljena i administrativna promena pola. Svetska zdravstvena organizacija danas koristi termin „gender incongruence“ kojim se označavaju smetnje na polju seksualnog zdravlja, a ne mentalnog, što je važan korak ka de-stigmatizaciji trans osoba. Videti na linku: <https://www.who.int/standards/classifications/frequently-asked-questions/gender-incongruence-and-transgender-health-in-the-icd> Kada je reč o Srbiji, do 2019. godine se transrodnost zavodila kao stanje F64, pod kojim se podrazumeva *želja da se živi i bude prihvaćen kao osoba suprotnog pola, osećaj neprilagođenosti sopstvenom telu, i želja da se obave operacije kako bi se ovo stanje popravilo* (Vidić i Bilić, 2022:61). Psihijatrijski „tretman“ ove dijagnoze podrazumeva *probni period života u drugom polu, kako bi bili sigurni da neće biti kajanja*. Probni period prolazi bez hormonalne terapije, koja doprinosi menjanju fizičkog izgleda i lakšem uklapanju u norme rodnog izražavanja; kao i bez promenjenih ličnih dokumenata. Zbog ovoga, transrodne osobe su apsolutno izložene nasilju i diskriminaciji (Ibid.). U januaru 2019. godine, položaj transrodnih osoba se donekle poboljšao izmenama Zakona o upisu u matične knjige, kojima je omogućen upis novog imena i promena matične oznake pola u dokumentima, uz lekarsku potvrdu da je na hormonalnoj terapiji najmanje godinu dana (Ibid: 63). Iako ne insistira na hirurškoj tranziciji, i ova mera obavezuje na određene medicinske intervencije koje nisu prihvatljive za sve trans osobe (Vidić, 2022:65). Takođe, zdravstveni sistem u Srbiji pokriva 65% troškova medicinske tranzicije.

⁹⁰ U 2022. godini, Geten je pokrenuo kampanju za usvajanje Zakona o rodnom identitetu, a koji bi kako se veruje zaštitio prava transrodnih i interpolnih osoba, pri tome uzimajući pravo na samoodređenje rodnog i polnog identiteta kao primarnu poziciju. Ono što se zahteva je da se pored uvođenja oznake drugo za rod u dokumentima za rondo ne binarne osobe, omogući i zakonska promena pola bez medicinskog uslovljavanja i na osnovu samo identifikacije osobe, njenog samoodređenja. Takođe, zakon predviđa da trans osobe imaju kontinuitet u svojim pravima nezavisno od operacije odnosno medicinskog i zakonskog promene pola, što je posebno važno za one osobe koje su u braku. 66 Takođe, ovaj predlog zakona u Članu 18. navodi da osoba koja je promenila oznaku pola ima pravo da zaključi brak, odnosno da se uz saglasnost supružnika može promeniti status zajednice u istopolnu zajednicu. I to je jedna tačka preklapanja sa istopolnim zajednicama. Takođe, predviđa se da trans osoba koja je roditelj ima pravo na starateljstvo deteta, i ostala roditeljska prava, dok se u Članu 6, koji tretira Pravo na zdravstvenu zaštitu iz sredstava fonda obaveznog zdravstvenog osiguranja, navodi da Sama činjenica postojanja transrodnosti ili interpolnih stanja ne sme negativno uticati na odluku nadležnog organa da transrodna i interseks osoba ostvari prava na biomedicinski potpomognutu oplodnju.

https://transserbia.org/files/9sep19_MODEL_ZAKONA_RODNI_IDENTITET_I_INTERSEKS-1-3.pdf

maltretirali oko toga. U Srbiji, unutar zajednice, jedini fokus je na tranziciji.” (Ivan)

Pored rodnog identiteta i izražavanja, faktor koji bitno utiče na mogućnosti uspostavljanja kontrole nad vidljivošću u bližoj i široj okolini jeste roditeljstvo: „sa decom više nema skrivanja“ (Olga). Dodatno, pitanje roditeljstva u istopolnim porodicama predstavlja jednu od ključnih – i najkontroverznijih – tačaka u zagovaranju zakonskog priznanja istopolnih porodica. Stoga se u nastavku teksta posebno fokusiram na ovo pitanje.

4.1.1. Roditeljstvo u istopolnim porodicama u Srbiji

Trećina parova iz uzorka istraživanja stalno ili povremeno živi sa decom. Fokus razgovora sa ovim porodicama bio je na njihovom iskustvu roditeljstva u uslovima zakonske nevidljivosti i društvenog neprihvatanja, tj. odnosa okoline prema njima i njihovoj deci i načina na koji se njihovo iskustvo roditeljstva prihvata u tom kontekstu. Takođe, deo uzorka čine i parovi koji planiraju roditeljstvo, te mi je bilo važno da dobijem uvid u anticipirane izazove kada je reč o odgajanju dece u istopolnim porodicama u Srbiji. Iskustva mojih sagovornika/ca ne odstupaju značajnije od onih koja su već predstavljena u retkim istraživanjima na ovu temu u Srbiji (Radoman, 2015). Pitanja koja se izdvajaju kao ključna, odnose se na bojazan kako će deca prihvatiti različitost svoje porodice, ali i kako će ona sama biti prihvaćena u okolini.⁹¹ Ipak, nemaju svi roditelji isti odnos prema ovim pitanjima, niti ih anticipiraju na isti način. To u velikoj meri zavisi od same forme istopolne porodice, odnosno načina na koji se roditeljstvo ostvarilo. Izazovi sa kojima se susreću lezbejske porodice sa decom, u kojima nema očinske figure, su znatno drugačiji od izazova sa kojima se susreću post-razvedeni LGBTQ roditelji ili ko-roditeljske porodice. Stoga, važno je sva ova iskustva predstaviti posebno.

⁹¹ Deca uključenih parova su uglavnom uzrasta od godinu dana do 5 godina. Tek dvoje dece su u tinejdžerskom uzrastu.

4.1.1.a. Lezbejske porodice sa decom u Srbiji – iskustva i izazovi

Jelena i Dragana su zajedno više od 10 godina i od početka svoje veze znale su da će deca biti deo njihovog zajedničkog života. Kratko vreme su razmišljale o opciji ko-roditeljstva sa gej prijateljem, ali su odustale, jer nisu želele da se vežu za osobu sa kojom ne dele zajedničke vrednosti. Na kraju su se odlučile za korišćenje reproduktivnog materijala iz inostranstva i veštačku inseminaciju.

“Tada nije postojala mogućnost da koristimo tuđi reproduktivni materijal u Srbiji, ta banka sperme ovde nikada nije zaživela. Birale smo donatora iz *online* kataloga (smeh). Meni je jedino bilo važno da budemo nekako biološki bliski da mi ne bi telo odbacilo plod. Pošiljka sa spermom, bukvalno, je stigla preko DHL-a u Hrvatsku, jer mora da bude EU zemlja. I otišle smo, sve smo obavile same u iznajmljenom stanu (smeh). Odmah sam zatrudnela. Mi smo se odlučile za opciju otvorenog donora, dakle kada porastu, ukoliko žele, mogu da ga upoznaju. Takođe, spojili smo se i sa drugim porodicama u Evropi koje su koristile istog donora, tako da imamo i polubraču i polusestre, sa kojima ćemo se jednom upoznati.” (Jelena)

Iako sam čin začeca opisuju kao zabavan, jednostavan i relativno jeftin (ceo proces je koštao oko 2.000,00 EUR), naglašavaju da su pravi izazovi usledili kasnije, sa rođenjem dece. Jelena je imala otvoren odnos sa svojom primarnom porodicom, koja joj je glavni oslonac u životu. No, Dragana nije imala tu vrstu otvorenosti prema svojoj porodici, prvenstveno majci.

“Kada su se rodili, tada sam joj rekla sve. Naravno da je bila u šoku, ali deca sve menjaju. Kao prvo, ti ne možeš da se kriješ sa decom – hodamo, sedimo negde u javnosti, oni nas obe zovu mama. Ja ne mogu da ih učutkujem. Drugo, deca jesu neka vrsta zaštite, ljudi drugačije reaguju na njih. Svaki dan, dok dođemo do našeg stana, oni od komšiluka dobiju sok, čokoladicu, sa svima se pozdravljaju... Ko me pita, ja objasnim. Ali, većina ne pita. Samo prihvate.” (Dragana)

Međutim, svesne su da će problemi i izazovi u tom smislu biti veći kako sama deca budu starija. Za obe je u tom smislu, prioritet njihova bezbednost, no ne slažu se oko toga kako tu bezbednost osigurati.

“To primarno zavisi od novca. Privatni vrtić, škole, koliko god se meni to gadilo, ja znam kako izgleda druga opcija i znam kako je meni bilo odrastanje u takvim sredinama, i ne želim da oni prolaze kroz to. Ja sam se autovala sa 18 godina, znam kroz kakav haos sam prošla, a oni imaju tu etiketu od rođenja.” (Dragana)

“Celo moje odrastanje obeležila je nemaština, ali deca koja su obično bila meta nasilja su ona koja nisu bila osnažena. Najbitnije je da nas dve imamo komunikaciju sa njima, da se dobro osećaju sa nama. Pare jesu bitne, ali nisu nužne. Promenićemo školu, zemlju, ali gde god da budemo, oni moraju da budu opremljeni da se nose sa takvim situacijama, ne možeš da praviš zid oko dece da bi bili bezbedni.” (Jelena)

Slično kao i Jelena i Dragana, Olga i Bjanka su se upoznale na poslu i ubrzo su počele zajednički život, sa željom da se ostvare kao roditelji. Opcija ko-roditeljstva nije razmatrana, jer nisu želele da imaju „treću osobu“ u svom životu. Obe su ušle u proces IVF oplodnje u inostranstvu. Ipak, trudnoće su sve vreme vodile na državnoj klinici u Srbiji.

“Za obe je to bilo super iskustvo. Otišle smo zajedno, rekle ko smo, šta hoćemo i mislile smo da će da nas izbace odmah, ali bili su svi stvarno divni. Bilo nam je stvarno važno da nas obe tretiraju kao roditelje, što se i desilo, ovde, u Srbiji.” (Olga)

Danas imaju troje dece, kojima su biološke, odnosno socijalne majke. Njihovo zajedničko roditeljstvo je prepoznato i podržano u primarnim porodicama, u kojima su deca apsolutno prihvaćena, bez obzira na postojanje/odsustvo biološkog srodstva. Ipak, i tu je bilo određenih izazova na koje su morale da reaguju.

“Bake su imale običaj da spominju ‘danskog tatu’, što je nama bilo apsolutno nedopustivo. Morala sam da objašnjavam svojoj majci da nema ‘danskog tate’, da smo tu samo nas dve i niko drugi. Mi smo njihove mame, obe, bez obzira na to koja ih je rodila, i deci je to sasvim jasno. Ali, starije dete počinje da se raspituje o tati, jer čuje ta pitanja iz okoline. Tata je ozbiljna figura, ali ovo je donor, on nije u našim životima. Objasnile smo im da je to čika koji je pomogao da dođu na svet. Da ima dve mame, i to je velika sreća. Mi imamo kod kuće neke knjižice iz inostranstva, gde su prikazana deca sa dvojicom tata ili dve mame, ali u realnosti, mi nemamo oko sebe takve porodice, a ne želim da odrastaju i da misle da smo mi jedini na svetu. Jako, jako puno nam je značilo kada nas je vaspitačica zamolila da donesemo te knjižice u vrtić.” (Olga)

Finansije su i za Olgu i Bjanku važan faktor koji utiče ne samo na osećaj bezbednosti kada su deca u pitanju, već i na osećaj prihvatanja njihove porodice u širi krug.

“Nema rođendana na koji nismo bile pozvane, e sad, to je privatni vrtić, da li to ima neke veze ili ne, ne znam... Ja to ne volim, nisam odrasla u centru, i to mi je nekako baš važno, ali znam kako ljudi reaguju na ove stvari u mom starom kraju. Što se tiče same oplodnje, to nije bilo toliko skupo, sam proces, ali imaš troškove hotela, karata... nama je najveći problem bio taj nedostatak u zakonu, da smo mogle ovde da obavimo ceo proces, obavile

bi ga. I drugo, mi imamo dve ženske plate, koje su uvek manje od dve muške. Jedini način da ja imam mušku platu je da radim ceo dan i ne viđam decu, što nije opcija. Babe nam dosta pomažu... Sada smo angažovale i dadilju, nismo ništa baš otvoreno rekle, ali mislim da je ukapirala... videćemo.” (Olga)

Tamara i Iva su imale mogućnost da svoj porodični život grade u inostranstvu, gde su otišle u pokušaju da se izmaknu tradicionalnom „balkanskom mentalitetu“ (Stojčić i Petrović, 2016:48). Ipak, posle nekoliko godina života vani, gde se rodilo i njihovo prvo dete, odlučile su da se vrate u Srbiju.

“Mi smo otišle zaludene tom nekom idejom evropskog duha, vrednosti, liberalnosti, pri čemu nam je realno, bilo potpuno svejedno da li ćemo moći da se držimo za ruke na ulici ili ne. I ono što se ispostavilo je da smo se našle u jezivo konzervativnoj, rasističkoj, homofobnoj sredini, koja je pri tome, užasno bogata, i čiji standard mi nismo jednostavno mogle da pratimo, sa svojim primanjima. Imale smo čak i situaciju gde su neki ljudi sa kojima smo bile bliske, rekli da ne mogu da tolerišu to što ćemo nas dve imati dete. Nakon porođaja sam otišla kod ginekologa, gledam mamu kojoj je dete u krilu, i ona mi čita neke pesmice na nemačkom – i ja sam samo pomislila, hoću li i ja za godinu dana sa svojim detetom da pričam na nemačkom? I to mi je bio kao neki šamar, nisam u nekom ‘srbenda’ fazonu, ali tek tada smo počele da razmišljamo kako ćemo, zapravo, da odgajamo dete van našeg konteksta. Taj naš osećaj usamljenosti je postao još veći sa koronom, kada nismo mogle nigde da mrdnemo, i naši nisu mogli da dolaze. I sećam se, veče je bilo, mrak neki svuda, i Iva počne da plače. Ja ne mogu više. Toliko je sve nekako eksplodiralo, ja sam sutradan nazvala šeficu, dala otkaz, i to je bilo to, vratile smo se.” (Tamara)

“Došle smo kolima, i kada smo ušle u Srbiju, ja sam toliko počela da ridam, od sreće (smeh). Dete je imalo skoro godinu dana kada su je naši roditelji prvi put videli. Kako god da je ovde, a puno stvari me nervira, ovde je moj duševni mir, nemam taj osećaj teskobe koji me tamo nikada nije napuštao.” (Iva)

Za njihove primarne porodice, veći šok je izazvala odluka da se vrate u Srbiju, negoli činjenica da su u vezi i da imaju dete. Strah roditelja od reakcije okoline, međutim, ih nije sprečio da svoj porodični život grade u Novom Sadu.

“U vrtiću sam ja kuma, da li nešto pretpostavljaju, ne znam, ali za sada nismo imale nikakvih problema. Obe smo uključene i tretirane jednako, u svim tim nekim mikro sredinama u kojima se krećemo sa detetom.” (Iva)

Ipak, svoje uklapanje u širu okolinu objašnjavaju i svojom privilegovanom pozicijom u Srbiji; činjenicom da žive u jednom od većih gradova u Srbiji, da ceo život pripadaju višoj srednjoj klasi, da su odrasle u visoko obrazovanim porodicama. Zapravo, ove privilegije – kao i činjenica da mogu sebi finansijski da obezbede bezbedne prostore u kojima se slobodno kreću – omogućava im da prevaziđu zakonsku nevidljivost svoje porodice, koja je, kako naglašavaju, postojala i u inostranstvu. No, postoje izazovi sa kojima ne znaju kako da se nose, i zbog kojih se osećaju usamljeno i u „svom“ kulturnom kontekstu.

“Moj najveći strah je da će pritisak društva na nju (kćerku, prim.aut.) biti toliko jak, da će biti izopštena jer ima dve mame, da će se na kraju okrenuti protiv nas. Dolazi taj trenutak kada ćemo morati da pričamo sa njom, i plaše me i drugi roditelji i šta oni govore svojoj deci...I zato, da bi se ona osećala sigurnije, želimo i planiramo i drugo dete. Da se poveže sa njim, da joj to bude sigurna luka.” (Iva)

“To, ali i da je odgajamo da bude neustrašiva. Neka nosi štikle i haljinu, ali mora da zna da se bije ako treba. Mada, mislim da isti taj strah ima svaki roditelj koji ima žensko dete.” (Iva)

Lezbejske porodice u kojima je roditeljstvo ostvareno putem IVF metode i uz korišćenje anonimnog donatora, nemaju opciju nevidljivosti ili mimikrije u bližoj i široj okolini. One su jedini roditelji svojoj deci, jedine su odgovorne za njihovo vaspitanje i brigu. U tom smislu, nijedan od parova sa kojima sam razgovarala nije pravio razliku između socijalnog i biološkog roditeljstva; naprotiv, njihove veze sa decom su toliko jake i vidljive, da ne postoji ni najmanja mogućnost da posmatrač sa strane – poput mene – shvati koja je od sagovornica biološka majka. Upravo zbog toga što nemaju alternativu, one biraju strategiju „preventivne vidljivosti“ u sredinama u kojima je to neophodno (škola, vrtić, dom zdravlja i sl.) i za koje se procenjuje da su bezbedni. Ova vrsta vidljivosti podrazumeva „coming out“ u onim prostorima koji su neizbežni u svakodnevnicu jedne porodice (dom zdravlja, škola, vrtić, itd.) upravo da bi se situacije koje mogu dovesti do traumatizacije porodice i posebno deteta (Ryan Flood, 2009: 105) prevenirale. Važno je, ipak, naglasiti da ta vidljivost nije odraz njihove političke hrabrosti ili želje da se subverzivno deluje na tradicionalne porodične vrednosti; ona je nužnost za istopolne porodice (Ibid). Takođe, podrazumeva i neophodne kompromise. Tako je, na primer, Iva „kuma“ svog deteta za vaspitačice u vrtiću. Takođe, mnogi sagovornici/e ističu značaj finansija, koje olakšavaju pristup prostorima koji se procenjuju kao bezbedni (privatni vrtić, privatna zdravstvena ustanova, stan u dobrom delu grada i sl.).

Ipak, „preventivna vidljivost“, kao ni finansije, ne mogu da izbrišu prostu pravnu činjenicu da, ukoliko bi se nešto dogodilo Jeleni, Olgi, Bjanki ili Tamari, tj. biološkim majkama, njihova deca bi bila prepuštena dobroj ili lošoj volji članova njihovih primarnih porodica i nadležnim institucijama. Njihova porodična realnost ograničena je time što socijalno roditeljstvo ostaje nevidljivo za zakon. Takođe, roditeljska iskustva nekih porodica dodatno pomeraju granice kada je u pitanju odnos socijalnog i biološkog roditeljstva. Dajana i Tijana su u dugogodišnjoj vezi, žive i rade zajedno u manjem mestu na severoistoku Srbije. Dajana je transrodna žena, koja je proces tranzicije počela u inostranstvu, i administrativno je promenila oznaku pola. Ipak, nije želela da prolazi i kroz potpunu medicinsku tranziciju, tako da su ona i Tijana postale roditelji „prirodnim“ putem; Dajana je, dakle, biološki otac njihovom detetu.

“Shvatile smo da se super slažemo, i odlučile smo da imamo dete. Nisam uzimala hormone neko vreme, imale smo seks i ostale smo trudne (smeh). Ali, ja se sada vodim kao žena, i iako sam biološki otac nemam nikakva roditeljska prava. Nama je taj zakon jako bitan, jer da se Tijani nešto desi, nema ko da se brine o detetu, barem iz ugla zakona.” (Dajana)

I njima, za sada, sigurnost predstavlja dobar odnos koji imaju sa primarnim porodicama, ali i sa širom okolinom, odnosno u njihovom slučaju, komšilukom.

“Ovo je selo, imamo veliki komšiluk, pun dece, tako da je ili neko dete kod nas, ili naše negde... i to me jako raduje. Imamo solidna primanja, to nam je isto važno u našoj situaciji. Detetu smo objasnile uopšteno, da postoje deca koja imaju dvojicu tata ili dve mame, ali nismo baš sad u fazonu da ide okolo i priča da ima dve mame.” (Tijana)

4.1.1.b. Post-razvedeni LGBTQ roditelji – iskustva i izazovi

Odnos prema vidljivosti sopstvene porodice, ali i prihvatanje istopolnih porodica sa decom u širi srodnički sistem i okolinu, donekle su drugačiji kada su u pitanju post-razvedene i ko-roditeljske porodice. Zoran je samohrani otac, koji je gej; ima iza sebe iskustvo braka, u koji je ušao delimično zbog ljubavi prema bivšoj supruzi, ali i zbog pritiska okoline koja je očekivala od njega da se oženi i dobije decu.

“A ja sam oduvek znao da je nešto drugačije. Igrao sam ragbi, fudbal, tukao sam se, ali sam se igrao i sa devojkicama... ako to uopšte ima neke veze. Prosto, znao sam da me uvek izbacuje nešto, da nisam ono, muško muško. I, uvek sam želeo da imam porodicu i troje dece – to me je zapravo odvlačilo od te pomisli da sam možda gej. Oženio sam se, bilo nam je OK. Iako nemam baš neki fin porodični model iz kuće, ja sam jednostavno mislio da je to to – moraš da se oženiš, imaš porodicu, nema druge. Ali, ljubav se gasila, ja sam sve više počinjao tajno da gledam gej filmove (smeh) ... i razveli smo se.” (Zoran)

Razvod dakle, nije posledica pronalaska drugog, muškog, emotivnog partnera - zapravo, Zoran još uvek nije imao iskustvo ozbiljnije veze sa drugim muškarcem, koja bi uključivala i zajednički život. Ipak, jedan je od retkih roditelja sa kojima sam razgovarala koji je doneo svesnu odluku da se „autuje“ svom detetu. Taj korak je napravio iz nekoliko razloga: želeo je iskren odnos, bez skrivanja, posebno imajući u vidu da sa bivšom suprugom nije u dobrim odnosima i da ima puno starateljstvo nad detetom. Takođe, bilo mu je važno da ima potpunu kontrolu nad tim procesom, bez uplitanja treće osobe.

“Sedela je nekih pola sata vrlo tiha, povučena. Otišla je sutradan u školu, mislio sam da sam napravio baš veliko sranje. I dođemo kući oboje to večer, i ponovo razgovor. Rekao sam joj, ti si mi na prvom mestu. Ko god da se pojavi, ili ne, mi smo zajedno, i niko ne ide nigde. Isplakali smo se, baš je bilo emotivno. Sutradan me je nazvala, i rekla mi je, vidi, razmišljala sam o onome svemu, i šta god da tebe čini srećnim, ja te volim i podržavam. I to je to, pazimo se, išli smo par puta na terapiju, i nakon toga se sve smirilo. Ipak, priča je tek počela nakon tog razgovora. Razmišljam o ljudima iz naše okoline, i koliko su neki puni mržnje. Nas dvoje smo OK sa tom temom, ali drugi... mislim da me je život naučio da dobro procenjujem ljude i koga ću da pustim blizu. Ne volim ni da zamislim šta bi se desilo kada bi druga deca u školi saznala za našu porodicu. Najgore mi je što ne mogu da uradim ja lično ništa u toj

situaciji, ali mogu da je priprelim, da razgovaramo. Sistem, to tvrdim iz iskustva, u tim situacijama ne pruža nikakvu zaštitu.”
(Zoran)

Aleksandar deli starateljstvo nad detetom sa bivšom suprugom, sa kojom je u jako dobrim odnosima i danas. Svoju seksualnost, odnosno seksualnu orijentaciju ne posmatra kao bitan faktor koji utiče na njegov život, a posebno ne na njegovo roditeljstvo. Najvažnije, po njemu, je da sa majkom deteta ima dobar odnos, i da ga je ona prihvatila.

“Znam puno očeva koji su gej, i svi imamo isto iskustvo. Najbitniji je odnos sa majkom, pogotovo ako je to bio odnos iz ljubavi, kao što je bio naš. Mi i danas imamo super odnos, i bitna je iskrenost između nas: ne krijemo ništa jedno od drugog, o svemu možemo da se dogovorimo, postoji to neko baš duboko poverenje. I to znači biti dobar roditelj.” (Aleksandar)

Za razliku od Zorana, Aleksandar nema nameru - a ni potrebu - za “coming out”-om prema svom detetu. Delimično zbog toga što, kako kaže, njemu gej identitet nije primaran – ističe ulogu oca, kao i svoju privrženost veri, te se i ne doživljava kao “gej otac”.

“Meni je sa sobom bilo jasno sve, još kad sam bio mlađi. U isto vreme, upoznao sam pravoslavlje na neki dublji način, okrenuo se veri, čitao, išao u crkvu... I meni to nije u nekom sukobu. Vera kaže da se ne treba prepustiti razvratu, a svi znamo šta znači razvrat. Ja jesam gej, ali nisam razvratnik, ne živim u bludu, kao mnogi strejt ljudi koje poznajem. Svako odgovara za sebe, osnov svega je ljubav, ako nešto radiš iz ljubavi, ne može da bude loše. Nisam deo te zajednice, nemam vezu, trenutno mi je bitniji posao, i naravno, dete mi je najvažnije. Kada dođe vreme, shvatiće, nije glup. Mada mislim da i sada već zna. Mislim da će me prihvatiti, to je sastavni deo njegovog života; to je isto kao da sam Afrikanac – otac sam mu, možda će u jednom trenutku da se stidi svega toga, ali i to je normalno, i to će proći.” (Aleksandar)

Jelena i Katarina žive zajedno 6 godina; obe su znale da se ne uklapaju u stereotipno viđenje hetero identiteta, tj. imale su emotivna i seksualna iskustva sa ženama i sa muškarcima. Katarina je bila i u dugogodišnjem braku, koji je okončan po povratku iz inostranstva u Srbiju. Iz braka ima dete, o kome se danas brine i bivši muž, ali i Katarinina partnerka Jelena. U njihovoj situaciji, ali i mnogim drugim post-razvedenim istopolnim porodicama, odnos partnera/ke koji nije biološki roditelj, i deteta, u velikoj meri zavisi od toga kako se prema istopolnoj vezi postavlja bivši partner/ka (Tasker, 2013).

“Što se tiče tate, on baš nije prihvatio našu vezu, pravi se da to ne postoji, da ja ne postojim, a to mi nije baš OK. A mislim da je važno da nas dvoje imamo makar elementarnu komunikaciju, jer ipak ja sa njegovim detetom provodim više vremena nego on. Čega me je strah? Pa, strah me je bilo uticaja oca, da ne krene u smeru nekog neprihvatanja, odbijanja, ali to se nije desilo. Strah me je šire okoline, nasilja u školi... neki drugari znaju, prećutno, ali o tome ne priča, i nas dve ne insistiramo.” (Jelena)

Iako se, kao i drugi istopolni roditelji, osećaju prilično usamljeno u svojim nastojanjima da svoje porodične živote žive bez straha i stresa, Katarina i Jelena smatraju da je iskrenost prema detetu najvažnija – sakrivanje njihove veze nije bila opcija, posebno kada su odlučile da žive zajedno. Ipak, saglasne su da je važno da prate detetov ritam prihvatanja te situacije.

“Mi smo mu rekly šta smo nas dve, ali smo napomenule da je bolje da to drži za sebe. Nekad pomislim da smo ga mnogo opteretile tom tajnom, ali to je za njegovo dobro. Tek odnedavno, sa ulaskom u pubertet, uvela se priča o tome da se ne govori o tome pred drugarima, na detetovu inicijativu. Nama je to bilo OK, jer znam da ima svakakve dece u razredu.” (Jelena)

4.1.1.b. Koroditeljske porodice LGBTQ osoba – iskustva i izazovi

Kao što je već pomenuto u uvodnom delu, ko-roditeljski aranžmani među LGBTQ porodicama nisu retkost. Ova forma roditeljstva i porodice omogućava biološku vezu između roditelja i deteta, što se među mnogim parovima ističe kao važan faktor zbog poznavanja „genetskog porekla“ deteta (Herbrand, 2017:3). Takođe, kao prednost ko-roditeljskih aranžmana ističe se lakša mogućnost mimikrije seksualnih identiteta bioloških roditelja u široj okolini, što u sredinama koje iskazuju neprihvatanje istopolnih porodica nije zanemarljiva prednost (2017:15). Konačno, pozitivna strana ovih aranžmana je i to što brigu o detetu između sebe dele dva roditelja, ali i njihovi partneri/ke (Ibid.). Ipak, ko-roditeljstvo nosi sa sobom i brojne izazove, posebno u segmentu zajedničke brige: ona je ili opterećena stalnim pregovorima više osoba koje se (često) ne poznaju dovoljno dobro i ne dele nužno isto razumevanje roditeljstva i brige o detetu.

Kada sam kontaktirala Jovanu za intervju, odmah je pristala uz napomenu da može da priča o svom iskustvu života u „razvedenoj istopolnoj porodici“, koju čine njena bivša partnerka i

njihovo dvoje dece. Obe su zatrudnele putem veštačke inseminacije, u kućnim uslovima i uz korištenje reproduktivnog materijala dva gej poznanika.

“Ogledale smo zajedno neki tutorijal na YouTube-u, i kao skontale smo šta treba da se radi. U apoteci smo kupile obične špriceve, one čašice za urin, i špatulicu za ginekološki pregled. Najteže je bilo da pogodimo vreme kada su plodni dani, pa da se njih dvojica organizuju, dođu ... Za mene, proces je bio super jednostavan. On je došao, obavio u kupatilu šta treba, Milena je to prebacila u špic i ubrizgala u mene. I to je bilo to, tako smo obe ostale trudne. Ali, važno mi je da ti kažem da ja doživljam nas četvoro kao porodicu. Napravile smo jedna drugoj decu, ja se zaista osećam tako, da sam ja učestvovala u pravljenju njenog deteta. Da sam pritisnula špic minut kasnije ili ranije, ne bi to bilo to dete. Užasno smo vezane. Idemo zajedno na more, zajedno kupujemo sve za decu, ona mi je više porodica nego moji roditelji i sestra, ili tek biološki otac mog deteta. Koju god dilemu da imamo, u vezi dece, zajedno sve rešavamo. Finansijski se dopunjujemo. Nemamo ništa fizički, ali smo porodica, i verujem da ćemo završiti tako što ćemo živeti zajedno.” (Jovana)

Njeno, ali i iskustvo njene partnerke je da biološki očevi ne učestvuju dovoljno u odgajanju dece, te da često nedostaje i elementarna podrška, u vidu finansija, svakodnevnih briga o deci, i sl. Za biološkog oca Jovaninog deteta, bilo je bitno „pokazati dete mami, prijateljima, komšijama, da je obavio svoju dužnost produženja vrste.“ Stoga, sopstveno iskustvo ko-roditeljstva ona ocenjuje kao izuzetno teško, i da je to definitivno aranžman kome bi sada pristupila na potpuno drugačiji način. Upućenost na bivšu partnerku u odgajanju deteta dodatno je pojačana time što njihovi roditelji nikada nisu prihvatili njihovu vezu, odnosno činjenicu da su „gej“. Tek je rađanje deteta donekle popravilo odnos sa njima, ali uz vrlo jasno „prećutno prihvatanje“ situacije takve kakva je.

“Moji roditelji nikada nisu razumeli, dok smo živele zajedno, zašto ja živim sa ženom. Nikada ništa nisu pitali. Kada sam rekla da sam trudna, doživela sam salvu uvreda jer rađam dete van braka. I, nakon nekoliko dana, zove me otac, kao da ništa nije bilo, kaže što se ne javljaš, dođi na ručak. I ja pređem preko svega, odem na ručak. Otvaraju mi vrata sređeni ljudi, kao da nisu moji roditelji, svečano obučeni, čestitaju mi...izvinjavaju se, bili su u šoku... i to je ostalo do danas. Oni znaju da su Milena i njeno dete deo naših života, upoznali su oca mog deteta, sve znaju, nisu glupi, vide. Ali ništa ne pitaju, ne traže nikakva objašnjenja, sve je OK. Jer jedino što je bitno, je njihovo unuće.” (Jovana)

Bogdan i Viktor su već bili u vezi dve godine, kada je Bogdana pozvala dugogodišnja prijateljica, koja je takođe bila u vezi sa ženom, i pitala ga da bude otac njihovog deteta. S obzirom da je aranžman ostavljao prostora i za njega da preuzme ulogu oca, kao i da „će dete nositi moje prezime, rasplakao sam se od sreće“ (Bogdan). Ipak, njegovo očinstvo se nije ostvarilo na način na koji je on zamišljao da će se desiti.

“Bila je korona, i nisam mogao da viđam dete kad poželim. Nisam je poljubio, nisam smeo da joj priđem bez maske...dete nije znalo ni kako izgledam. Za mene je to baš bio test živaca, jer znam da bi bilo sve drugačije da sam tata koji dolazi kući s posla, takvih ograničenja ne bi bilo. Sa ovim iskustvom mogu da kažem da je to Pandorina kutija koju vredi otvoriti. Iako je teško, nemalo puta sam razmišljao o tome da li bih i šta bih sve drugačije uradio, baš bih razmislio, jer svašta se u tebi desi kad se rodi to malo biće.” (Bogdan)

Viktorova podrška mu je u tom periodu bila ključna, i ni do danas nije nikada bila uskraćena. Viktor je vrlo vezan za dete, bez obzira na nepostojanje biološke veze:

“Mislim da je važno da se znaju biološki roditelji deteta, ali ta veza ne mora ništa da znači. Možda će ona, kada odraste, više da voli mene ili drugu mamu. Nije bitno osloviti nekoga sa mama i tata, nije bitno ko te je napravio, već ko se brine o tebi. A ja se o njoj brinem.” (Viktor)

Kao i u slučaju Jovane i Milene, i njih dvojica su apsolutno upućeni jedan na drugog: odnos sa majkama deteta bio je opterećen trzavicama, ali otežavajuću okolnost predstavlja i loš odnos koji Bogdan ima sa svojom majkom. Njegova seksualnost je ostala „prećutna, bolna tema“, i čak ni rođenje deteta nije značajno promenilo ovu situaciju.

“Jednom sam joj otvoreno rekao: ja sam ti, kao peder, sa dve lezbejke, omogućio da imaš unuče. Ali, o mojoj porodici se ne govori. Unuče se obožava, ali se sve ostalo nekako briše, ne pominje, gura se pod tepih.” (Bogdan)

Milica i Svetlana, Ilija i Srđan zajedno odgajaju dete čiji su biološki roditelji Milica i Ilija. Ističu da je njihov ko-roditeljski aranžman rezultat dogovora, ali i dugogodišnjeg prijateljstva, te da oko podele odgovornosti i brige o detetu uvek zajednički nađu rešenje. Imaju podršku primarnih porodica, sa kojima takođe postoji „prećutno prihvatanje“ ali bez tenzija, kao što je to u slučaju Bogdanovog odnosa sa majkom, ili Jovaninog odnosa sa njenim roditeljima.

“Nikada joj nisam direktno rekao, ali je sve ukapirala – kad idemo kod nje, podrazumeva se da ćemo Srđan i ja biti u istoj sobi, spavati u istom krevetu. Milicu i dete, naravno, obožava.” (Ilija)

“Ja sam roditeljima kratko objasnila da nema svadbe, nema vanbračne zajednice, mi smo prijatelji. Ljudima bude jako čudno kada Iliju predstavim kao tatu, ali ne postavljaju suvišna pitanja, jer je nepristojno.” (Milica)

No, izazov sa kojim se njihova zajednica suočava jeste sopstvena vidljivost prema detetu, unutar njihovog privatnog prostora, što implicira i razmimoilaženje u stavovima kada i na koji način detetu objasniti različitost njegove porodice. Ilija je stava da zagrljaje i poljupce koje razmenjuje sa partnerom ne treba da krije, jer ta vrsta otvorenosti jeste priprema za spoznaju te razlike.

“Ne želim da lažem svoje dete, prilagodićemo tu priču njegovom uzrastu. Meni je najveći izazov šta će druga deca da kažu, kada budu počeli da pričaju o tim stvarima. Takođe, veliki nam je problem to što nemamo neki „role model“ na koji bi ukazali, imamo Riki Martina, koji mi tu nije baš relevantan... Za sada, nismo imali neki problem sa okolinom, živimo u zgradi koja ima veliki komšiluk, krećemo se tuda sva trojica, nikada se ništa ružno nije desilo.” (Ilija)

“On se socijalizuje u ovakvoj porodici, sa nama, i ne vidi razliku između nas i drugih. Moj lični strah je da će biti izopšten iz društva zbog toga, zbog nas.” (Srđan)

Ipak, ova vrsta otvorenosti je za Milicu problematična, upravo zbog toga što otvorenost u intimnom prostoru može da „pobegne“ u širu okolinu (vrtić, itd.) a da porodica nije pripremljena za potencijalne negativne reakcije.

“Ja nemam tu vrstu otvorenosti, iako neke stvari ne možeš da kontrolišeš – moju partnerku ponekad zove mama. Prošle godine je nacrtao svoju porodicu na plaži, i bilo nas je više nego što je uobičajeno (smeh). Ne znam, mislim da ćemo morati da vremenom potražimo neku stručniju pomoć, kako da se nosimo sa tim odnosom okoline prema nama. Ja samo ne bih volela da nas se stidi.” (Milica)

Izlivi nežnosti pred detetom, a posebno u javnosti su potpuno neprihvatljivi i za Viktora i Bogdana, koji svoje uklapanje u širu sredinu grade na činjenici da je njihova porodica potpuno nezamisliva u heteronormativnoj sredini.

“Mislim da ljudima nikada neće pasti na pamet da pomisle, joj, ovo dete je u parku sa dvojicom tata. Mi imamo dosta projekcija u našoj

glavi, jer ljudi ne pretpostavljaju da smo nas dvojica zajedno, da je ona naše dete. Nemaju tu perspektivu, previše je sve heteronormativno. Osim ukoliko bismo imali neke izlive nežnosti, a to nemamo.” (Viktor)

Za Jovanu i Milenu značajan ograničavajući faktor za „coming out“ prema deci, ali i vidljivost njihove porodice u široj okolini, predstavljaju roditelji i njihovo neprihvatanje.

“Nismo do sada sa njima pričale o tome. Oni su srećna deca, nikada im ništa nije nedostajalo, znaju da žive na dve adrese...U jednom trenutku će saznati, da postoje dve mame, i dvojica tata... Ali, biram da ne govorim ništa zbog svojih roditelja. Ne želim da oni to sve saznaju od dece, a ni da decu opterećujemo nekom tajnom, nećemo da ih ubijamo u pojam sada. Pri tome, mi nemamo partnerke sa kojima živimo, nema te intime, osim jednog tate koji ima partnera i otvoren je dosta po tom pitanju.” (Jovana)

Pitanje vidljivosti istopolnih porodica, kako unutar svog privatnog prostora (prema deci, roditeljima, i sl.) tako i prema široj okolini (škola, posao, vrtić) je ključno za razumevanje njihovog stava prema zakonskom priznanju, ali i zagovaranju tog zakona. Za mnoge od njih, ograničena vidljivost (nenametljivost) ili vidljivost uz niz kompromisa (prećutno prihvatanje) je jedini način da svoje porodične živote „normalizuju“ i uključe u šire srodničke sisteme i okolinu. Aktivnije učešće u zagovaranju zakona o istopolnim porodicama – bez obzira na potencijalne benefite – narušava ove sisteme uklapanja, te većina porodica iz uzorka postavlja vrlo jasnu distancu prema javnom zagovaranju.

Pored toga, izražen je visok stepen nepoverenja u rad samih LGBTQ organizacija, ali i nedostatak bilo kakvog osećaja pripadnosti „LGBTQ zajednici“. Većina sagovornika/ca je svoje živote gradila van aktivističkih krugova, te ističu da se jednostavno ne prepoznaju u tome što organizacije rade. Njihovi porodični životi takođe odudaraju od onoga što same organizacije predstavljaju kao potrebe „istopolnih zajednica“. Sagovornici/e sebe ne doživljavaju kao „zajednicu“ već kao porodicu, koja želi da živi „običan“ porodični život. Za njih, događaji poput Parade ponosa predstavljaju nepotrebno skretanje pažnje javnosti na LGBTQ osobe, pa i na njih same. Stoga, ne može se govoriti o „zajednici“ koja ima jasno definisane potrebe i vrednosne stavove (Beres Deak, 2020), koji bi poslužili lokalnim organizacijama da grade jasnu zagovaračku strategiju zakonskog priznanja istopolnih porodica. Naprotiv, odnos između lokalnih LGBTQ organizacija i istopolnih porodica je opterećen raznim konfliktnim tačkama, na koje se osvrćem u nastavku teksta.

4.1.2. Šta nas, zaista, žulja? Stavovi istopolnih porodica prema zagovaranju zakonskog priznanja istopolnih porodica u Srbiji

Iako lokalne LGBTQ organizacije insistiraju da je zakon potreban „LGBTQ zajednici“ – ne samo istopolnim parovima, već svim LGBTQ osobama, kako bi država jasno pokazala da poštuje vladavinu prava i jednakost svih njenih građana/ki, stavovi samih istopolnih porodica koje su intervjuisane za potrebe istraživanja, značajno variraju. Oni koji o zakonu i njegovim benefitima sigurno najviše razmišljaju jesu lezbejske porodice sa decom, u kojima je pitanje položaja socijalne majke i njenog starateljskog prava, izuzetno važno regulisati. Već sam spomenula da, za razliku od ko-roditeljskih ili post-razvedenih porodica, lezbejske nemaju mogućnost mimikrije i utapanja u heteronormativni porodični model. Izazovi sa kojima se susreću su svakodnevni i, moglo bi se reći, izrazito realni.

“Kada se jedno od dece razbolelo, Bjanka nije mogla da uzme slobodne dane, dakle morala sam ja da ostanem sa njom kod kuće. Međutim, odmah su počela da nam iskaču pitanja: kako ću da otvorim bolovanje zbog deteta koje nije moje ‘na papiru’? Kako da je vodim na pregled ako se njena knjižica ne vodi na mene? Bila sam van sebe od besa: to dete je moje, a nije moje. Ne daj Bože da se nešto desi, jebo stan, auto, sve, ali dete ... kome pripadaju naša deca ako se jednoj od nas dve nešto desi? Kada je trebalo otvoriti karton mlađeg deteta u domu zdravlja, starije dete je bilo upisano kao rod. Male stvari, ali puno znače. Doktorka je bila svesna koliko to znači.” (Olga)⁹²

Dragana i Jelena naglašavaju da stabilnost njihove porodice zavisi od zakona. Trenutno, Jelena (kao i druge biološke majke u lezbejskim porodicama) se vode kao samohrane majke, što je status koji omogućava minimalnu i kratkoročnu finansijsku pomoć, ali dugoročno ne nudi nikakvu socijalnu ni ekonomsku sigurnost. Takođe, u slučaju njihovog prekida – razvoda – Draganin odnos sa decom se svodi na Jeleninu dobru volju i otvorenost prema Draganinoj eventualnoj želji da nastavi da učestvuje u životu dece i brine se o njima. „Deca je zovu mama, prepoznaju je kao mamu, ali zakon je neophodan da bi bili bezbedni, i od sebe samih.“ (Jelena)

U situaciji zakonskog neprepoznavanja, roditelji u istopolnim porodicama institucionalnu podršku u odgajanju dece dobijaju „zaobilaznjem“ zakona (predstavljajući se kao samohrane majke, ili žene bez partnera ukoliko pristupaju BMPO). Međutim, mnoge druge mogućnosti koje

⁹² Starije dete i dvoje mlađe dece imaju različite biološke majke, koje su u vezi.

se nude udatim majkama, ili onima koje su u heteroseksualnoj vanbračnoj vezi, su im uskraćene. Stoga, svoju socijalnu i ekonomsku stabilnost ove porodice grade ili oslanjajući se isključivo na sopstvene resurse i kapacitete; ili se oslanjaju na podršku primarnih porodica, koja pak dolazi uz određene uslove.

Anastasija i Ema su nakon dugogodišnjeg zajedničkog života odlučile da se upuste u proces bio-medicinski pomognute oplodnje, koju rade IVF metodom. Trudnoću će izneti Anastasija; no, njena majka nije nikada u potpunosti prihvatila njihovu vezu, a otežavajuću okolnost predstavlja i činjenica da njih dve u velikoj meri zavise od majčine finansijske pomoći.

“Ona (majka, prim.aut.) je skroz za da ja rodim dete, da ima unuča, ali mi je otvoreno rekla da je za nju to samo moje dete, ne i Emino. I to nam je problem, jer želimo da nas obe prihvate kao roditelje tog deteta.” (Anastasija)

“A mene jako plaši moja reakcija u toj situaciji, jer sam u stanju da im zabranim da viđaju dete. Što se moje porodice tiče, oni su skroz OK sa nama, čak me je brat pitao kada ćemo više da rodimo, da bi njegovo dete imalo sa kim da se igra.” (Ema)

Drugim roditeljima, poput Milice, Ilije i Srđana; Jovane ili Viktora i Bogdana, zakon ne menja bitno porodičnu realnost. Većina njih primarno razmišlja o benefitima vezano za pravo na nasledstvo zajedničke imovine, dok je pitanje starateljstva – po njima – relativno bezbedno, upravo zbog toga što dete ima dva biološka roditelja. Ipak, svako od njih se makar jednom u životu upitao: šta ako se nešto desi?

“Ukoliko bi postojala mogućnost usvajanja, ja bih svakako volela da Milena i ja to uradimo za decu, da nas dve budemo starateljke, ako se nekoj nešto desi. Ali, pitanje je da li bi to dozvolili očevi. Ja sigurno ne bih volela da otac mog deteta ima partnera, i on mu postane staratelj ako se meni nešto desi. Da ušeta i glumi mu oca... nemam poverenja u njega, tako da... Svakako, da postoji mogućnost volele bismo da nas dve budemo ta, zakonska porodica, ali to je nemoguće, i zbog očeva, zbog naših roditelja... Nismo mogle neke stvari da napravimo na pravi način, a želele smo. Sada više i nemamo vremena da se bavimo time.” (Jovana)

Interes za usvajanje zakona o istopolnim porodicama je najmanji među post-razvedenim porodicama sa kojima sam razgovarala. Aleksandar i Zoran usvajanje Zakona o istopolnim zajednicama ne vide kao značajan korak koji bi imao uticaja na njihove živote. Nemaju partnerstvo na koje bi se taj zakon mogao odnositi; starateljstvo nad detetom je neupitno. Katarina i Jelena

zakon vide kao pozitivnu stvar na opštem nivou, u smislu da njegovo usvajanje ima potencijal da promeni stavove šireg društva spram LGBTQ osoba; za njihovu vezu bi značio jer bi se regulisala međusobna briga i nasleđivanje. No, roditeljstvo i odnos sa detetom apsolutno ne dovode u vezu sa zakonom.

“Ne pratim, ne interesuje me i ne prepoznajem sebe u tome. Važniji mi je Zakon o radu, da imam dva slobodna dana da mogu da ih provedem sa detetom. Da radim normalno. Da budu besplatni udžbenici. Eto to me interesuje. Taj Zakon (o istopolnim zajednicama, p.a.) potreban je bogatim pederima da bi mogli da dele svoju imovinu.” (Aleksandar)

“Za ljude koji su u vezi, mislim da znači, posebno ako nemaju dobar odnos sa porodicama. Meni lično ništa ne pomaže. Bitniji mi je Zakon za samohrane roditelje, sutra da ostanem bez posla, kako bi se nas dvoje snašli? Ja jednostavno ne smem ništa da rizikujem.” (Zoran)

Međutim, neophodno je ukazati na još jedan aspekt odnosa između zakonskog priznanja istopolnih porodica i roditeljstva. Mnogi/e sagovornici/e nisu postali roditelji upravo zbog nedostatka zakonskog okvira koji bi dao sigurnost njihovoj porodici. Postojala je jaka želja, imali su materijalne mogućnosti da se brinu o detetu, ali nemogućnost da njihovo roditeljstvo bude zakonski prepoznato i zaštićeno, ih je odvratila od toga.⁹³

“Da su bile drugačije okolnosti, da imamo sistem koji ti daje sigurnost, sigurno bi imale decu. Sada je kasno, godine i to. Ti treba da regulišeš odnos sa detetom, možeš da se dovijaš, ali kada imaš situaciju da je samo jedna od nas dve priznata kao majka, ako se nešto desi, šta onda? Sve nekako ostaje na bazi dogovora, ali šta kada dete dođe, da li dogovori važe i tada?” (Sonja)

“Mislim da bismo nas dve mogle da napravimo sjajno okruženje za to dete, ali u naša četiri zida. Ne vidim nikakvu razliku između nas kao potencijalnih

⁹³ Zanimljivo je, takođe, da su pojedini sagovornici ukazali na nedostatak podrške ideji roditeljstva unutar same gej i lezbejske zajednice. Predrag i Nenad su među retkim gej parovima sa kojima sam razgovarala, a koji se aktivno angažuju i raspituju o mogućnostima da postanu roditelji. Ipak, tokom našeg razgovora naglasili su razočarenje u reakcije od strane zajednice “(...) a posebno starijih gej muškaraca – sa kojima su razgovarali na ovu temu. Imali smo te komentare, šta će vam to, nemate matericu, ionako nam je teško... Čak su nam neki poznanici rekli da je ta naša želja jako sebična, imajući u vidu šta će sve to dete morati da prođe u Srbiji. A očekivali smo podršku iz tih krugova zajednice, ali mislim da ih je ta obespravljenost toliko ubila u pojam, kao da se na nas prebacuje nešto što oni nisu uspeli da ostvare. Mi svakako pokušavamo, raspitujemo se o opcijama, ali ne pričamo više oko o tome.” (Nenad) Ovaj otpor unutar zajednice treba posmatrati i u kontekstu generacijskih razlika. Prema Dahl i Gabb (2019:218), starije LGBTQ osobe često sebe ne pronalaze u pričama o roditeljstvu, jer su svoj identitet gradile u vremenu kada je spoj homoseksualnosti i roditeljstva bio u domenu nezamislivog. Za mlađe generacije, pitanje roditeljstva je pravo koje se gotovo podrazumeva. Važno je napomenuti i da većina parova – posebno onih bez dece – smatra da bi put ka zakonu trebao da bude postepen, odnosno da ne treba odmah uključivati „pitanje dece“, imajući u vidu „zatučanost sredine“. Zaboravlja se da deca već postoje u istopolnim porodicama, koje se susreću sa raznim situacijama u kojima zavise od razumevanja i dobre volje pojedinaca u institucijama sa kojima su u kontaktu.

roditelja, i nekih drugih hetero parova. Više razlike ima između nas i porodica samohranih roditelja, u tom smislu.” (Zorana)

“Nas dvojica smo o tome razmišljali dosta. Ja sam kao mali mislio da gej ljudi mogu samo da usvoje dete, i to mi je bilo super, to sam želeo. Ali, to nije moguće. Marko je onda predložio da ipak probamo da napravimo aranžman sa prijateljicama, koje su isto u vezi. Ali, ni to nije uspelo, a sada kad razmislim, ne bih voleo da nas dvojica odgajamo dete u Srbiji. Da postoji neki zakon, bilo bi realnije, lakše. Sećam se jedne prijateljice, znali smo se još iz osnovne. I kada sam joj se autovao, rekla je OK, i mom dečku je to OK, ali kada jednog dana budemo imali decu, nećemo se više družiti. Ja sam prešao tada preko toga, ali mi je to bio jasan signal šta mogu da očekujem od ljudi.” (Dragan)

Za parove koji nemaju, niti žele da imaju iskustvo roditeljstva,⁹⁴ zakon se uglavnom ne percipira kao bitan faktor koji će uticati na njihove živote u Srbiji. Kada je reč o stečenoj zajedničkoj imovini, dosta njih je pitanje nasledstva rešilo drugim pravnim sredstvima (ugovorima o nasledstvu i sl.); zajedničko socijalno i zdravstveno osiguranje je – za većinu - rešeno time što rade u inostranim kompanijama, koje svojim uposlenicima/ama nude mogućnost da se privatni zdravstveni paketi zaštite prošire i na partnere/ke. Takođe, dosta njih se oslanja na postojeće „rupe u sistemu“ ili finansijsku samostalnost kako bi sebi obezbedili sigurnost koju imaju venčani i vanbračni hetero parovi.

“Mi smo shvatili da je ključ slobode, i uspeha, da što manje zavisiš od države, što manje posla sa njom – tebi lakše i bolje. Sva pitanja oko imovine možemo da rešimo nekim ugovorima. A da se registrujemo, zaista ne vidim da bi nam to išta značilo.” (Goran)

⁹⁴ Takođe, važno je naglasiti da ima i onih istopolnih parova koji svoju porodicu vide bez dece - i to je njihova svesna, vrlo promišljena odluka donesena nakon dugog razmišljanja o sopstvenoj spremnosti da se bave decom. Milan i Stefan žive u Beogradu i sebe opisuju kao par koji bi detetu mogao da pruži sve u finansijskom smislu, brigu, ljubav. Razmišljali su o roditeljstvu, ali su odustali, jer ne žele da se odreknu života koji imaju, i koji su godinama zajedno gradili. Na sličan način roditeljstvo doživljavaju i Zorica i Marta, koje ipak naglašavaju da su spletom životnih okolnosti ipak imale starateljske odgovornosti prema deci iz njihove šire porodice, kojima su pomagale u svakom mogućem smislu. No, ova vrsta brige (koja nije vezana samo za istopolne parove, odnosno LGBTQ članove porodice) retko kada se beleži ili priznaje kao „roditeljska“. Takođe, za neke je roditeljstvo prosto politički neprihvatljivo i “neuklopljivo” sa queer identitetom koji su prihvatili. Vanja i Mladen žive u svom dugogodišnjem bablu koji su stvorili u Nišu, iz kog retko izlaze. Uprkos tome, insistiraju na tome da ne žele da čine ustupke mainstream društvu prihvatanjem vrednosti koje taj queer identitet negiraju.

Za transrodne osobe, prinudna medicinska tranzicija znači i prinudnu sterilizaciju; štaviše, ukoliko je osoba u braku u momentu kada počinje tranziciju, ukoliko država ne priznaje istopolne zajednice, razvod je obavezan. Zakonsko i društveno određenje braka kao (isključivog) okvira za biološku reprodukciju i upražnjavanje heteroseksualnih odnosa, potvrđuje marginalizovan status transrodnih osoba u odnosu na pitanje porodičnih i roditeljskih prava (vid. Downing, 2013). One trans osobe koje odbijaju medicinsku tranziciju, ne žele da se ostvare kao roditelji upravo zbog društvene neprihvaćenosti sopstvenog identiteta, i potencijalnih problema sa kojima bi njihovo dete bilo suočeno zbog toga.

“U mojoj firmi, privatno zdravstveno koje imamo može da pokriva i mog partnera. Imamo taj inkluzivni momenat, i nema razdvajanja, niko ne pravi problem oko toga. Ali, o tome se ne priča, da u stranim kompanijama mogu da se priznaju istopolne zajednice, ali ih država ne priznaje! I to je argument koji može da se iskoristi za guranje zakona.” (Radovan)

“Pola naših prijatelja radi u bolnici, mogu da nam srede sve što nam treba. Nemamo baš šta da nasledimo, a brak – mi smo u braku od kako smo istetovirale burme jedna drugoj.” (Lena)

Lenin i Sanjin simbolički brak nije usamljen primer: ukupno šest parova u uzorku je već sklopilo istopolno partnerstvo u zemljama Zapada, koje nude tu mogućnost i za državljane drugih zemalja (Danska) kao i za parove u kojima je jedan od partnera/ki državljanin te zemlje (Hrvatska).⁹⁵ Iako svesni da sklopljeno partnerstvo nema nikakvu zakonsku težinu u Srbiji, za njih je taj čin imao pre svega važno simboličko značenje (organizacija venčanja, sklapanja kumstva, osećaj potpunog pripadanja i sl.) ali je za neke predstavljao pokušaj da se dođe do bilo kakvog papira, koji bi pružio administrativni dokaz o postojanju njihove porodice.

“Mi znamo da se to ovde ne priznaje, ali želimo da uzmemo ono što nam pripada. Da imamo neki dokaz o našoj zajednici, i važno mi je to, važno mi je da se prizna i ovde. Testament je oboriv, a ja ne znam šta će nekome u mojoj porodici da padne na pamet za nekih 20 godina. Ona ne može da dobije moju penziju, niti zdravstveno, ako ostane bez posla.” (Sonja)

Veću podršku zagovaranju zakonskog priznanja istopolnih porodica daju oni parovi koji su u praksi iskusili šta znači njegov nedostatak - određene životne situacije koje su im ukazale na važnost zakonskog prepoznavanja njihove porodice. Marko i Dragan su pre nekoliko godina pokrenuli zajednički biznis. No, poslovanje im je bilo otežano time što nisu prepoznati kao partneri, te samim tim nisu mogli da funkcionišu kao porodična firma. Ubrzo, morali su da ugase firmu. Ipak, za njih, mnogo veći benefit ovog zakona bi bila posledična „normalizacija“ istopolnih porodica.

⁹⁵ U tu svrhu, neophodno je pribaviti zvanično uverenje o slobodnom bračnom statusu (zvanična potvrda da na teritoriji Republike Srbije nije sklopljen brak). Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave je u novembru 2014. godine ukazalo matičnim službama u Srbiji na obavezu da izdaju uverenja o slobodnom bračnom stanju svim građanima/kama koji to zatraže, a koji nisu u braku. Mišljenje Ministarstva je doneto nakon što mu se obratila Poverenica za zaštitu ravnopravnosti koja je ukazala da matične službe često odbijaju da izdaju ova uverenja građanima koji žele da u inostranstvu sklope istopolni brak. (Đajić i dr., 2021:15)

“Kada je skoro krenula priča o zakonu, i Patrijarh javno rekao da treba da postoji neka vrsta registracije⁹⁶, zvali su me odmah majka i brat, i krenuli neki osmesi, neka lepa priča, eto hoćemo li nas dvojica da se registrujemo i tako. Čim je prestala priča o tome, i oni su prestali sve to da spominju. Što mi je pokazalo da ako neko odozgo kaže da je to OK, i drugi ljudi će biti mirniji po tom pitanju.” (Dragan)

Draganovo iskustvo ukazuje na vrlo važan aspekt percepcije zakona i njegovog zagovaranja u Srbiji, a to je da se lokalne LGBTQ organizacije ne prepoznaju kao važni – pa čak ni poželjni – zagovaraoci zakona. Osećaj nepoverenja prema njima je iznenađujuće visok, i uglavnom je zasnovan na negativnom imidžu koji ove organizacije imaju u javnosti - međusobni konflikti, pronevere novca, i sl. Ovaj jaz između „zajednice“ i aktivističke scene dodatno produbljuje nedostatak vidljivosti i transparentnosti u radu organizacija, ali i neslaganje sa nekim osnovnim političkim vrednostima koje organizacije zastupaju u javnosti.

“Mi se ne pronalazimo puno u pitanjima i rešenjima koja se nude. Nije to posledica neke moje autohomofobije, već načina na koji organizacije zastupaju neke stavove... Jeste mi zasmetalo kako je država reagovala oko Euro Prajda, iako ista ta manifestacija zastupa stavove koji meni nisu bitni. Ja podržavam svačije pravo da izađe na ulicu, pa ako hoće i sa golim dupetom, ali očigledno postoji konzervativizam unutar zajednice, jer je to golo dupe svima zasmetalo” (Vanja).

“Ne možeš da se baviš samo seksualnom orijentacijom, a kao baviš se ljudskim pravima. Na Prajdu, ljudi zvižde jednoj od govornica koja je spomenula solidarnost sa imigrantima. Dozvoljava se iskazivanje nacionalizma, a istovremeno se kao borimo protiv njega? Nema znanja, dubine, sagledavanja neke šire slike. Cilj je Parada, kancelarija u centru grada, ali ne i stvarna promena.” (Marta)

Delovanje ovih organizacija definiše se kao svedeno na organizaciju Parade ponosa, u kojoj mnogi/e sagovornici/e ne vide smisao. Štaviše, ovo insistiranje na javnoj vidljivosti LGBTQ identiteta mnogima predstavlja problem, jer narušava teško uspostavljeno „prećutno prihvatanje“ i strategiju nenametljivosti, koji dominiraju u odnosima sa primarnim porodicama i širom

⁹⁶ Noizz Srbija. Patrijarh Porfirije o istopolnim zajednicama: Razumem da ljudi te seksualne orijentacije imaju administrativne probleme, izazove i pritiske. Objavljeno 03.03.2021. Dostupno na: <https://noizz.rs/noizz-news/patrijarh-porfirije-govorilo-o-istopolnim-zajednicama/zl0t6ye>

okolinom. Otklon od organizacija i njihovog delovanja preliva se i na distanciranje od ideje pripadanja LGBTQ zajednici, koja se retko kada percipira kao mesto podrške, razumevanja i sigurnosti. Na pitanje zbog čega grade taj otklon, većina odgovora je upućivala na nedostatak bilo kakve identifikacije sa tim pojmom; nepostojanje sličnih vrednosti, interesovanja koje bi delili sa drugim LGBTQ osobama; ali i zbog toga što ideja „pripadanja“ zajednici narušava strategiju nenametljivosti. Biti „deo“ zajednice znači izlagati se, potencirati svoju različitost, što je za mnoge neprihvatljivo.

“Ne znam ni gde da upoznamo te ljude... ne izlazimo, ne idemo u klubove... imamo par gej drugara, ali i to je zato što zaista delimo neke životne vrednosti sa njima, neke koje smo upoznavale, jednostavno nismo kliknule, i to je to. Ne mogu sada da trpim da mi neko struga mozak sa budalaštinama, samo zato što je gej.” (Tamara)

“Mi se ne osećamo delom zajednice, i ne želimo to. Neke stvari su mi čak duboko uznemiravajuće, prajd, ta golotinja u javnosti, to stalno provociranje... baš je odbijajuće za ljude koji žele da žive svoje živote. Što se više ponašaš kao devijantna osoba, to će te ljudi više tako doživljavati; što si normalniji, ljudi će te tako i prihvatiti. Na šta smo ponosni? To sam što sam, živim normalan život.” (Tijana)

“Ništa me od toga ne interesuje. To mi je kao da me je neko sortirao po nekoj fabričkoj traci. Meni je važnije da strejt ljudi prestanu da obraćaju pažnju na nas, to nije važna tema u ovoj zemlji, ima važnijih.” (Dejan)

Indikativno je, stoga, da najveći deo uzorka istopolnih porodica nije izrazio interesovanje da se aktivnije uključi u proces zagovaranja zakonskog priznanja sopstvenih porodica, a posebno u aktivnosti koje bi podrazumevale njihovo izlaganje u javnosti. Ovaj nedostatak aktivističkog žara se, unutar organizacija, često spočitava kao odraz kukavičluka, pa i razmaženosti „običnih“ LGBTQ ljudi koji očekuju da se neko drugi izlaže, bori i rešava „njihove“ probleme.⁹⁷ Ovakve reakcije – iako razumljive – ne uzimaju u obzir realnosti u kojima LGBTQ osobe, pa i istopolne

⁹⁷ Ovu tvrdnju iznosim na osnovu ličnog aktivističkog iskustva, ali i iskustva mojih kolega/ica. Osećaj nepoverenja i distance spram organizacija i njihovog članstva koji postoji među „običnim“ LGBTIQ osobama, proizilazi velikim delom iz netransparentnosti rada samih organizacija, ali i njihove fokusiranosti na senzibilizaciju institucija uz pomoć stranih donatorskih fondova; time se kreira svet koji „običnim“ ljudima ostaje poptuno stran i nerazumljiv, posebno kada se postavi pitanje koje koristi oni/e imaju od takvog pristupa poboljšanju njihovog položaja (vid. i Butterfield, 2016). Takođe, aktivisti/ce se često osećaju „izneverenim“ od strane zajednice, koja se uglavnom drži po strani kada su u pitanju aktivnosti vezane za LGBTIQ prava, posebno one koje zahtevaju javnu vidljivost. Često se prema organizacijama ponašaju kao prema servisima za usluge: javljaju se onda kada im je potrebna određena usluga, ili kada se susreću sa problemom nasilja ili diskriminacije. Pri tome, važno je naglasiti da to nije problem samo LGBTIQ organizacija, već civilnog sektora u bivšoj Jugoslaviji, uopšte - o tome će više reći biti u narednom poglavlju.

porodice žive; a koje su često prepuštene iznalaženju sopstvenih strategija preživljavanja i normalizacije sopstvenog života u okruženjima koja mogu – za razliku od civilnog sektora – biti izrazito neprijateljska i rizična (vid. Beres-Deak, 2020:78). Istovremeno, tehnokratska i apolitična struktura modernog LGBTQ aktivizma ova različita iskustva odbija da artikuliše u javnom prostoru, svodeći LGBTQ osobe na „žrtve“, pripadnike/ce homogene, uniformne „zajednice“ koja traži svoje mesto u inherentno nepravednom sistemu nejednakosti (vid. Richardson, 2016; Duggan, 2003).

4.2. Kreiranje idile: ključne tačke zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica u Srbiji

Nepoverenje sagovornika/ca spram radu lokalnih LGBTQ organizacija treba posmatrati i u odnosu na već pomenutu tranziciju delovanja organizacija sa „grass root“ nivoa rada sa zajednicom ka zagovaračkom radu sa institucijama (Živković, 2015; Spahić i Gavrić, 2012; Lazić, 2005). Potreba za ovom promenom u pravcu delovanja proizašla je iz pretpostavke da će se na taj način poboljšati položaj LGBTQ (Živković, 2015). No, pojedini sagovornici/e iz LGBTQ organizacija ističu i uticaj donatorskih organizacija, koje su finansijski podržavale projekte koji su uključivali zagovaračku komponentu. Ova donatorska agenda, koja jača krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih, insistira na profesionalizaciji rada organizacija, razvoju unutrašnjih kapaciteta i hijerarhije, te povećanju vidljivosti organizacija u javnosti (Butterfield, 2016; Stubbs, 2007). Vremenom, kapaciteti organizacija za ozbiljniji rad sa zajednicom i posebno izgradnju međusobnog poverenja, značajno se smanjuju. Danas, većina LGBTQ organizacija ni ne uključuje programe rada sa LGBTQ osobama.

“Mi držimo taj program ‘na mišiće’, nemamo ni koordinatorku, nemamo sredstva, zapravo najteže je naći novac urpavo za te stvari. I to nam fali, jer krug ljudi do kojih mi dolazimo nije širok, i to je problem. Donatori su prvo davali novac za to, kao evo vam pare da se okupljate, onda ok ajde za treninge, radionice, pa na kraju ni to nije dovoljno nego hoćemo da vidimo promenu, zagovarajte zakone. Ne mogu jednostavno da shvate kontekst, da se ne dešavaju stvari preko noći, da imaju neki svoj tok. I tako, idemo dva koraka napred, pa korak nazad, jer nemamo kontrolu nad tim stvarima. Donatori imaju veliki uticaj na taj odnos prema zajednici.” (Aleksandra Gavrilović, Labris, Beograd)

Fokus na zagovaranju je, posledično, rad sa zajednicom sveo na identifikaciju onih LGBTQ osoba koje su „u stanju potrebe“, odnosno imaju određeni problem koji treba rešiti, čime

se ove osobe svode na „klijente“ a ne na aktivne učesnike u procesu promena sopstvene pozicije u društvu (Lazić, 2005). Sa zajednicom se „radi“, zajednica se „razvija“ u aktivne političke subjekte kroz različite programe (psihološke radionice, terapijska pomoć, organizovani izleti, aktivistički treninzi i sl., vid. Živković, 2015: 301). Reakciju zajednice na ovu promenu možda najbolje oslikava jedno od pisama izloženih u hronologiji rada Labris-a, povodom petnaest godina postojanja organizacije. Pismo je napisala jedna od najstarijih članica LABRIS-a, koja se priseća prvih okupljanja i druženja lezbejki u Beogradu:

“Ovo mesto je ostalo moja tiha čežnja jer do danas ništa, ni slučajno, nije uspelo da zaživi i preživi demokratske i ostale promene koje su nas snašle i koje se bogami snalaze (za razliku od nas). Kroz Labris su od tada prošle mnoge žene (...) i to vam je danas jedna velika institucija, jedna takoreč' NGO koja već godinama ima svoj prostor, ali žurke pravi samo o godišnjicama. Ono, nije da nećete popiti kafu ako nabasate danju, no ona će gorčiti neodoljivim bezobralukom jer, bukvalno osećate da kradete 'vreme' nekim važnijim stvarima – projektima, zagovaranjima, seminarima, agendama, i ostalim stranim rečima – što je danas, da se razumemo, totalno politički nekorektno. Sve u svemu, 'Klupčeta' odavno više nema. Zaspalo je u prošlom veku, u kom smo bez kompjutera i mobilnih telefona, za pola sata circa, imale i po trideset lezbejskih duša na druženjima, i radnim i neradnim danima i noćima – bez razlike.” (Živković, 2015: 186)

Odnos između LGBTQ organizacija i „zajednice“ opterećen je nepoverenjem, pa čak i otvorenim antagonizmom. Mnogi/e sagovornici/e ne poznaju – i ne žele da se upoznaju - sa radom lokalnih organizacija. Za same aktiviste/kinje, „zajednica“ predstavlja prostor nesigurnosti. Iako načelno rade u njenom interesu, predstavnici organizacija su svesni da je reč o izrazito heterogenoj grupi ljudi, koju vezuje isključivo pripadnost određenim identitetima, iz kojih proizilaze specifične potrebe koje se organizacije trude da zadovolje:

“Vidim to kao grupu ljudi koja, deleći isti identitet, ima slične probleme, izazove, potrebe, i važno je da se stalno radi mapiranje tih potreba. Iako, možda, taj identitet čini tek 10% nečijeg života. To je kao neka politička zajednica, zapravo, koja ima svoje političke zahteve i u tom smislu nastupa.” (Anđela Čeh, EGAL, Beograd)

“Često organizujemo sastanke koji su uvek otvorenog tipa, ali uglavnom dolaze naši volonteri i korisnici, tako da su nam oni primarna grupa u odnosu na koju definišemo zahteve, listamo potrebe koje iznosimo javnost. Zapravo, ljudi ne shvataju koliko je teško napraviti balans između rada sa zajednicom i zagovaranja. Ako zapustimo ovo drugo, postajemo manje vidljivi, saradnja sa drugim organizacijama i institucijama slabi. Dakle, kao da je neka

ili/ili situacija: ili se fokusiraš samo na zajednicu, i radiš na rešavanju njihovih problema i potreba; ili se baviš zagovaranjem, i potpuno skrajneš zajednicu na margine delovanja. Mi, nekako, klackamo između toga. Mislim da onaj ko nema taj direktan kontakt sa populacijom teško da može da zagovara za bilo kakve promene.” (Aleksa Savić, Izađi, Novi Sad)

Ipak, mapiranje tih potreba je izazovan proces, koji organizacije često ne znaju kako da izvedu. Jedan od izazova u tom smislu je naglašen transgeneracijski jaz unutar zajednice. Strah od nasilja u javnom prostoru je kod starijih generacija LGBTQ osoba još uvek prisutan; taj strah uzrokuje potrebu postojanja sigurnih mesta i prostora u kojima mogu slobodno da budu to što jesu. No, za mlađe osobe i njihove „post-gay“ identitete (Ghaziani, 2011) postojanje ovih prostora je suvišno, usled slobodnijeg shvatanja svoje vidljivosti u javnosti. Drugi izazov odnosi se na sredinu u kojoj se deluje: da li je reč o gradskim centrima, ili manjim sredinama. Iskustvo organizacije „Duga“ iz Šapca je takvo da se sa zajednicom radi isključivo „po pozivu“ ili potrebi:

“Jedini način da sa zajednicom uspostavimo kontakt jeste putem zabavnih sadržaja. Žurke ih interesuju, i to je to. Nudimo razne aktivnosti, usluge, ali se malo ljudi uključuje; mislim da jednostavno ne žele da budu povezani sa tim aspektom svog života, koji je za mnoge bolan.” (Aleksandar Prica, Duga, Šabac).

Takođe, odnos prema sopstvenom identitetu i njegovoj vidljivosti u javnom prostoru zavisi i od socijalne, ekonomske pozicije u kojoj se LGBTQ osobe nalaze:

“Činjenica jeste da ako si ti elitni LGBTQ građanin, teško ćeš moći da osetiš i razumeš realnost jedne Milice koja je usvojena, Romkinja, biseksualna, nezaposlena i ima 20 godina.” (Aleksa Savić, Izađi, Novi Sad)

Dodatno opterećenje u odnosu između organizacija i „zajednice“ predstavlja i činjenica da su sami/e LGBTQ aktivisti/kinje deo zajednice. Među sagovornicima/ama iz organizacija jaka je potreba da se ta pripadnost naglasi, kao i to da im aktivizam nije doneo privilegovan položaj u odnosu na zajednicu. Čak, naprotiv: njihov pogled na odnos između toga što rade i zajednice uključuje jake osećaje povrednosti, odbačenosti i nepravde zbog svaljivanja odgovornosti za nezavidnu poziciju LGBTQ osoba u društvu na leđa organizacije. Neki/e od njih insistiraju na postojanju internalizovane homofobije i straha „običnih“ LGBTQ osoba da budu prepoznati pored vidljivih aktivista/kinja:

“Mnoge lezbejke koje znam, pričaju o svojoj partnerki u muškom rodu. To su te *high class lesbians*, kako ih zovem, koje krivim jer žive u svetu koji nije realan. A meni se prebacuje da nisam realna, jer ne znam kako stvari funkcionišu, pa mi otvoreno kažu ‘nemoj danas da dođeš na taj skup, jer onda će svi znati da smo lezbejke’. Tek kada im se nešto desi, onda ‘jao Dragoslava pomagaj, prete mi šta ću, kako ću’. Ljudi jednostavno ne kapiraju da ne može život da se živi između četiri zida. Nikad nije mogao.” (Dragoslava Barzut, Da se zna, Beograd)

Percepcija aktivista/kinja kao „privilegovanih“ je takođe važan kamen spoticanja u odnosu između organizacija i zajednice. No, iz pozicije aktivista/kinja, time se same LGBTQ osobe stavljaju u poziciju pasivne žrtve, iz koje je jedini izlazak – ulazak u aktivizam.

“Ono što fali kod nas je osećaj da nešto može da se promeni, da postoji neka kontrola nad tim delom našeg života. Sama zajednica je zaista pasivna, čekaju da se nešto desi, pa onda ako se nešto pozitivno desi, bravo svi; ako ne, onda se vraćamo u stanje pasive i tu uskače to nepoverenje, jer ljudi veruju da smo mi osobe koje imamo tu kontrolu, da smo na neki način privilegovani, iako nismo – krećemo, zapravo, iz istog osećaja straha. E sad, pravo je pitanje šta obična trans osoba u Srbiji ima od mog zagovaranja. Na primer, ako mi zagovaramo radna prava, meni indikator uspeha neće biti veći broj zaposlenih trans osoba, već koliko ih se učlanilo u sindikat. Dakle, vidim nas prvenstveno kao organizaciju koja pomaže zajednici da se aktivira, da se umreži.” (Nora Janković, Talas TIRV, Beograd)

Odgovornost za nepoverenje i nedostatak saradnje između zajednice i organizacija, pojedini vide i u načinu na koji organizacije deluju u javnosti, te njihovog pristupa zajednici.

“Slika koja u javnosti postoji je obično negativna, ukazuje na nedostatak transparentnosti, i jasno mi je zbog čega obični LGBTQ ljudi ne žele sa time da se poistovete. U Srbiji su najčešće LGBTQ populaciju predstavljali gej muškarci, koji su nekako hrabri, ali i prilično nestabilni i ne razmišljaju o posledicama toga što javno govore. Stekao se utisak da je to LGBTQ osoba u Srbiji, i nama to zaista ruši odnos sa zajednicom.” (Aleksa Savić, Izađi, Novi Sad)

“Mi, zapravo, u radu isključujemo zajednicu, odnosno imamo taj pristup ‘ja znam šta tebi treba’. Ne poznaju naš rad, i neće da budu vidljivi, posebno mlađe LGBTQ osobe. Mi nemamo uzorak ni za jedno istraživanje. Zatvoreni smo. Pride nije potreba zajednice, mi imamo povlačenje ljudi mesec dana pre ili posle Parade, i to je jasan znak da se ljudi kriju, da im je frka, ovaj format Prajda ne odgovara nikome.” (Jelena Vasiljević, Dugina iskra, Beograd)

Pitanje odnosa između LGBTQ zajednice i organizacija je ključno za dublje sagledavanje zagovaračkih napora za zakonsko priznanje istopolnih porodica, ali i drugih pitanja koja se tiču položaja LGBTQ zajednice u Srbiji. Njegov značaj proizilazi iz same logike zagovaranja koja pretpostavlja postojanje koherentne zajednice, čiji članovi/ce dele iste ili slične potrebe i probleme, zahtevaju svoju jednakost i prisustvo u javnom prostoru; a te potrebe i zahteve u javnom prostoru iznose izabrani akteri (organizacije, političke partije, neformalne inicijative i pokreti i sl.) (Ekman i Amna, 2012; Whittier, 2017). Međutim, šta ukoliko ne postoji koherentna zajednica, čiji članovi/ce vide sebe njenim delom? Šta ukoliko akteri koji zagovaraju njihove potrebe nisu izabrani, niti prepoznati kao relevantni, niti postoji odnos poverenja između ove dve strane? Čini se da je upravo to slučaj sa istopolnim porodicama i LGBTQ organizacijama u Srbiji, i to je jedan od ključnih faktora koji se mora uzeti u obzir u daljoj analizi zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica. Kako, zapravo, ono izgleda i koje su njegove ključne tačke iz perspektive samih organizacija, predstavljam u nastavku teksta.

4.2.1. Neuralgične tačke zagovaranja zakona o istopolnim porodicama: perspektiva LGBTQ organizacija

Među LGBTQ organizacijama u Srbiji postoji konsenzus da je zakonsko priznanje istopolnih porodica neophodno, jer bi se na taj način ostvarila puna ravnopravnost LGBTQ osoba sa ostalim građanima i građankama u Srbiji. Ipak, sadržina zakona (koje odnose porodičnog života bi trebalo zakonski regulisati, na koji način) kao i sama strategija zagovaranja (ko i na koji način treba da govori o istopolnim porodicama, u čije ime se zagovaranje radi) ostaju pitanja oko kojih nema konsenzusa. Nedostatak usaglašenosti i zajedničke strategije po tom pitanju, postao je jasno vidljiv 2021. godine, tokom rada radne grupe za izradu nacrt zakona:

“Kada je postalo jasno da Ministarka oko nekih stvari ne želi da popusti, tipa: ne dozvoljava se registracija kod matičara, u zakonu ne smeju da se spominju deca i roditeljska prava i sl., naše organizacije su počele da se osipaju, odnosno većina je zastupala stav ‘dajte bilo šta’, nema veze što to ‘bilo šta’ ne odgovara potrebama ljudi sa terena. Bitno je da imamo nešto, i ne treba insistirati na stvarima koje su za sada nedostižne, i sl. Na kraju, nacrt zakona je obuhvatio neku regulaciju roditeljstva, registraciju kod matičara, mogućnost promene prezimena. Ali, tada je već bilo kasno.” (Aleksandra Gavrilović, Labris, Beograd)

Za mnoge organizacije sa čijim predstavnicima/ama je vođen razgovor, pitanje zakona o istopolnim porodicama značajno je marginalizovano u odnosu na neka druga pitanja. Zakon se posmatra isključivo kroz efekte koje bi njegovo usvajanje moglo da ima na generalan položaj LGBTQ zajednice, a ne kao način da se reše konkretne životne situacije jednog dela te zajednice (istopolne porodice). Za Aleksu Savića iz organizacije „Izađi“, usvajanje zakona bi moglo da ima pozitivan odraz na odnos roditelja i njihove LGBTQ dece, jer „šalje poruku da njihova deca imaju neku perspektivu u budućnosti, da ih država prepoznaje“ (Aleksa Savić, Izađi, Novi Sad). Neki svoju distanciranost u odnosu na zakon objašnjavaju ličnom pozicijom u odnosu na brak i roditeljstvo, kao odrazom „potrebe da se uklopiš u postojeće patrijahalne društvene vrednosti“ (Dragoslava Barzut, Da se zna, Beograd). Aleksandar Prica iz organizacije „Duga“ iz Šapca, zagovaranje ovog zakona vidi kao problematično, jer isključuje iskustva LGBTQ ljudi iz manjih sredina:

“Ne vidim naše mesto ni ulogu u zagovaranju tog zakona, iako mislim da jeste važan korak, da pomogne ljudima da regulišu svoje živote. Ali, smatramo da je način na koji se on zagovara takav da

odgovara jednom delu zajednice i aktivista, koji pripadaju tom famoznom ‘krugu dvojke’.⁹⁸ Za nas je, na primer, mnogo prihvatljiviji termin ‘građansko partnerstvo’ i mislim da bi ljudi u manjim sredinama bili spremniji da odu da se registruju kao partneri, nego kao ‘istopolna zajednica’, koji odmah upućuje na gej osobe. Dakle, mislim da organizacije moraju da budu svesne da se ovaj zakon ne radi za 100 ljudi u Srbiji, već za mnogo više.” (Aleksandar Prica, Duga, Šabac)

Takođe, pojedini/e predstavnici/e organizacija insistiraju na tome da ovo pitanje predstavlja luksuz za mnoge LGBTQ osobe koje nemaju ni osnovnu egzistencijalnu sigurnost, a kamoli mogućnost da razmišljaju o braku i deci. Pitanje roditeljstva je tu posebno indikativno, imajući u vidu finansijski aspekt surogatstva ili IVF oplodnje, kao i kasnijih obaveza oko odgajanja deteta. Ovo posebno ističe sagovornica iz organizacije Talas TIRV, jer postojeći nacrti zakona o istopolnim porodicama ne uzimaju u obzir specifične potrebe trans osoba:

“Moraš biti osnažen da bi tražio pravo na porodicu i roditeljstvo. Bilo šta što je dalje od procesa tranzicije i neke kontinuirane podrške, je u najmanju ruku daleko od nas. A i ne verujemo da će zakon da funkcioniše, sve i da se usvoji. Ono što je za trans osobe bitno, jeste da se uključi pravo na kontinuitet bračne zajednice transrodih osoba koje menjaju pol dok su u braku, kao i njihovo starateljstvo.” (Nora Janković, Talas, Beograd)⁹⁹

Nepostojanje „jedinstvenog fronta“ u zagovaranju se posebno ogleda u odnosu na pitanje **ko** bi trebalo da se bavi ovim zagovaranjem; odnosno, u čije ime se zakon zagovara. U tom smislu, ukazuju se obrisi esencijalizacije LGBTQ identiteta među samim aktivistima/cama. Među sagovornicama, čuje se primedba da je zakon marginalizovan „jer ga guraju lezbejke, koje kao žene nemaju nikakvu realnu političku moć“ (Jelena Vasiljević, Dugina iskra, Beograd). Nasuprot tome, Predrag Azdejković (GLIC, Beograd) smatra da odgovornost za zagovaranje ovog zakona leži prvenstveno na lezbejkama, jer su one – kao žene - potencijalne ili ostvarene majke:

“Najveći izazov u svemu tome su deca, i ja ne želim time da se bavim: nemam decu, ne želim da ih imam. A to mora da bude predstavljeno kao lična priča, iskustvo nekoga ko je roditelj. Na nivou organizacije, stoga, mi se nećemo baviti time, očekujem da to

⁹⁸ „Krug dvojke“ je kolokvijalni termin koji simbolizuje uži centar Beograda, kao ekskluzivan prostor urbanog, kosmpolitskog, koji sa značajnom dozom podozrenja gleda na ostatak Beograda, pa i Srbije.

⁹⁹ Važno je napomenuti da se ova pitanja koja su specifično vezana za trans osobe ne spominju, kako u samim nacrtima zakona, tako i u javnim nastupima. Situacija je takva da osoba koja ulazi u proces medicinske tranzicije mora da se razvede, i dovodi se u pitanje njeno starateljstvo nad decom u braku.

preuzme Labris, sa nekim ženama koje imaju decu. Mi možemo da podržimo sve kroz medije.” (Predrag Azdejković, GLIC, Srbija)

Iz ove izjave Azdejkovića može se zaključiti da gej muškarci ne vide sebe kao potencijalne (ili ostvarene) roditelja što – barem iz uzorka istopolnih porodica ovog istraživanja – nema osnovu u realnosti. Ipak, Azdejkovićeve primedbe ukazuje na još jedan ključan nedostatak u dosadašnjem zagovaračkom procesu, a to je jasnija artikulacija pitanja roditeljstva. Naime, u predstavljanju „istopolnih porodica“ u javnosti, insistira se na „zajednicama“ kojima je, u ovom trenutku, uskraćeno pravo na nasleđivanje zajedničke imovine, međusobnog izdržavanja, poseta u posebnim okolnostima i sl.¹⁰⁰ Međutim, pitanje dece koja postoje i rastu u istopolnim porodicama se uglavnom prećutkuje u javnosti, iako na njemu insistira suprostavljani konzervativni narativ. Iz razgovora sa predstavnicima/ama organizacija, ovo ćutanje se može tumačiti kao strateška odluka, proizašla iz namere da se istopolne porodice (odnosno, „zajednice“) ne predstavljaju u javnosti kao neka vrsta provokacije tradicionalnim, patrijahalnim porodicama.

“Tradicionalna, patrijahalna porodica je istrošen i prazan koncept, ali nije na nama da ga napadamo direktno. Mi ga, na neki način, izazivamo, ugrožavamo samim tim što postojimo i zahtevamo ovaj zakon. Međutim, ja stvarno ne mogu da zamislim da tu vrstu revolucije i promene sistema vode LGBTQ organizacije ili bilo koje druge koje zastupaju neka manjinska prava. To mora da radi neko ko je u privilegovanoj poziciji, i ko je spreman da svoje privilegije stavi na kocku, da bi se ta revolucija desila.” (Aleksandra Gavrilović, Labris, Beograd)

Nedostatak konsenzusa i jasne strategije po pitanju zakonskog priznanja istopolnih porodica vidljiv je i u medijskim nastupima LGBTQ organizacija, od 2009. godine do 2021.¹⁰¹ Iako se ovaj nedostatak u prvoj polovini dvehiljaditih može objasniti time što ideja zagovaranja

¹⁰⁰ Videti argumentaciju izloženu u sučeljavanju Ane Petrović, aktivistkinje organizacije „Da se zna“ i Milice Đurđević Stamenkovski, predsednice stranke „Zavetnici“. MILICE, DA LI STE UDATI? Pripadnica LGBT zajednice šokirala Zavetnicu usred živog programa“. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=J0LwpjDUErw&t=1417s>

¹⁰¹ Još 2009. godine, tokom usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije, ističe se da taj zakon nema veze sa istopolnim zajednicama; što se pokazalo kao neistina, s obzirom da je nekoliko godina kasnije (2018.) pokrenuta strateška parnica upravo na osnovu diskriminacije. „NVO za promociju gej prava i kulture Kvirija saopštila je juče da Predlog zakona protiv diskriminacije ne podrazumeva odobravanje istopolnih brakova, kako se, prema oceni te organizacije, u javnosti često iznosi. Ta organizacija povodom „čestih obmana“ u javnosti vezanih za član 21. Predloga zakona, podseća da Ustav Srbije definiše brak kao zajednicu muškarca i žene i time striktno ograničava brakove između osoba istog pola. Srbija je, kako je navedeno u saopštenju, jedna od retkih država u Evropi koja ustavom zabranjuje gej brakove. Član 21. predviđa da su rodni identitet i seksualna orijentacija privatna stvar i da niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji.“ Danas, 12.03.2009 Strana: 3 KVIRIJA: ZAKON NE PODRAZUMEVA ISTOPOLNE BRAKOVE Autor: NN. Videti i: 24 sata, 29.05.2013 Strana: 5 ISTOPOLNA ZAJEDNICA NIJE BRAK Autor: L. GEDOŠEVIĆ

ovog zakona nije bila u potpunosti razvijena (videti uvod u 4. poglavlje), tendencija neusaglašenosti se nastavlja i kasnije, a ogleda se čak i u terminologiji koja se upotrebljava kako bi se označile istopolne porodice: pojedini/e aktivisti/kinje govore o „braku“; neki o „zajednicama“ ili „građanskom partnerstvu“. Indikativan je, u tom smislu, način na koji se izveštava o potrebi usvajanja Labrisovog nacrtu „Zakona o registrovanim istopolnim zajednicama“, uoči Parade ponosa 2013. godine:

“Partneri istog pola nemaju isti status kao heteroseksualni partneri. Ne mogu da saznaju informacije o zdravstvenom stanju partnera. Istopolni partneri koji godinama žive zajedno ne mogu da naslede zajedničku imovinu - rekla je članica Organizacionog odbora Parade ponosa Dragoslava Barzut i dodala da od 2010. postoji predlog zakona koji bi trebalo da omogući registrovanje istopolnih zajednica, što nije identično braku, ali bi pravno regulisalo takve odnose i **podrazumevalo bi i usvajanje dece** (podvukla autorka).”¹⁰²

Pomenuti predlog zakona nije predviđao usvajanje dece, a čini se da tekst nacrtu zakona nije bio jasno iskomuniciran ni unutar lokalnih LGBTQ organizacija. Jasno je, dakle, da nisu i ne postoje jasno definisane javne politike od strane lokalnih LGBTQ organizacija po ovom pitanju, koje bi dale nedvosmislen odgovor: da li zakon predviđa regulisanje isključivo socijalnih i ekonomskih beneficija i obaveza istopolnih partnera? Da li se predviđa regulisanje roditeljskih prava i na koji način? I dok lokalne LGBTQ organizacije nemaju jasan odgovor na ova pitanja, odgovore formulišu upravo one političke snage koje predstavljaju i najveću opoziciju zakonskom priznanju istopolnih porodica – konzervativni, „anti-rodni“ akteri. U narednom poglavlju predstavljam glavne tačke njihovog narativa o istopolnim porodicama, kao i odnosa lokalnih LGBTQ organizacija prema njihovim politikama.

¹⁰² Milićević: Dačić može da misli šta hoće o homoseksualnosti. Naše novine, 26.09.2013. Strana: 5. Autor: Ljubinka Račić.

4.2.2. Konzervativni narativ o istopolnim porodicama u Srbiji i odgovor LGBTQ organizacija

Pitanje zakonskog priznanja istopolnih porodica jedno je od mnogih, koje se nalazi na agendi konzervativnih, „anti-rodnih“ politika u Srbiji, ali i globalno. Nastupajući iz pozicije zaštitnika „prirodne“ porodice, koju isključivo čine muškarac i žena, te njihovo potomstvo, istopolne porodice se u ovim politikama tumače kao direktan napad na tradicionalne i „prirodne“ porodične vrednosti (Oliviera, 2016). Ipak, važno je naglasiti da se, brem kada je reč o Srbiji, mogu pratiti promene u načinu na koji su konzervativne politike artikulisale svoje protivljenje zakonskom priznanju istopolnih porodica od 2009. do danas (Radoman, 2013).

Tokom 2009., tj. za vreme i neposredno nakon usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije, istopolne porodice se predstavljaju kao nametnuta „zamka“ Evropske unije, čime se nastavlja specijalni rat protiv Srbije koji je počeo 1990ih godina. No, danas se taj rat vodi na polju demografije: zakonsko priznanje istopolnih porodica neminovno vodi ka smanjenju stope nataliteta, koji je ionako u Srbiji na granici minimuma. Takođe, politička podrška LGBTQ zajednici i njenim pravima (kao što je, na primer, dozvola za održavanje Parade ponosa) tumači se kao nedvosmislen dokaz „potčinjenosti“ i slabosti vladajućih garnitura prema Zapadu.¹⁰³ No, ovaj narativ je u značajnoj meri „omekšan“ tokom 2021. godine, kada Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog pokreće inicijativu za usvajanje zakona o istopolnim zajednicama. Tada konzervativni akteri nisu *a priori* protiv zakonskog regulisanja statusa istopolnih zajednica, u smislu obaveza i beneficija na polju socijalnih i zdravstvenih prava dva partnera/ki istog pola. Na takav zaključak upućuje i izjava Patrijarha Porfirija iz 2021. u kojoj se „prepoznaje“ potreba za ovim zakonom.

„Mogu da razumem ljude koji imaju tu vrstu seksualne orijentacije, da imaju bezbroj administrativnih problema, izazova, pritiske... I da imaju potrebu da regulišu svoj status. Nažalost, i po ovom pitanju se vidi da Brisel ne vrši samo političke pritiske, već i društveno-političke na zemlje za koje se pretpostavlja da treba da budu deo te zajednice. Ali i mnoge zemlje Evropske unije, uključujući i Hrvatsku, kada je reč o crkvi, imali su priliku da čuju veru crkve u to da je brak zajednica muškarca i žene i da je porodica zajednica oca, majke i dece. I u tom smislu, kada je reč o tom eventualnom

¹⁰³ Videti na primer: Kakva vlada, takva i parada. Večernje Novosti, 03.10.2010 Strana: 23. Autor: Boško Ćirković Škabo. Autor je inače muzičar, član benda Beogradski sindikat

zakonu, mi ne možemo biti za to da se istopolne zajednice nazovu istim imenom kao zajednica muškarca i žene', rekao je patrijarh Porfirije."¹⁰⁴

Pokrenuta javna peticija protiv usvajanja Zakona, tzv. „Apel 212 srpskih intelektualaca“, takođe ne negira prava „istopolnih osoba“, već se nude rešenja za položaj istopolnih zajednica koja su u skladu sa konzervativnim vrednostima.¹⁰⁵ Ona se odnose na menjanje postojećih zakona kojima bi se regulisala prava istopolnih zajednica, umesto usvajanja posebnog zakona. Te izmene bi se pre svega odnosile na regulisanje imovinskih prava, prava i obaveze međusobne brige istopolnih partnera/ki i sl. „Crvenu liniju“ predstavlja bilo kakvo izjednačavanje istopolnih i bračnih zajednica, koje su konzervativni akteri uočili u predloženom Nacrtu Zakona o istopolnim zajednicama (na primer, mogućnost registracije istopolne zajednice kod matičara, te njihov upis u matične knjige venčanih). Takođe, bilo kakav pokušaj regulisanja roditeljskih prava (usvajanje) istopolnih partnera je apsolutno nedopustivo.¹⁰⁶

U skladu sa globalnim trendovima kada je u pitanju zagovaranje konzervativnih politika, insistiralo se na tome da je pokušaj usvajanja ovog zakona „nelegalan“ te da se za mišljenje o njemu mora pitati „narod“ i to putem referenduma (Kuhar i Paternotte, 2016; Datta, 2020).¹⁰⁷ Zakon nije bio usvojen, a tokom 2022., kada je rasprava o zakonu o istopolnim porodicama stavljena *ad acta*, konzervativne politike na čelu sa partijom „Dveri“ nastavljaju aktivno da rade na „zabrani homoseksualnog lobija“ u Srbiji, ali fokusirajući se na zabranu Euro Prajda koji je održan u septembru iste godine; kao i sprečavanju „homoseksualne propagande“ kroz obrazovanje, o čemu je već bilo reči u drugom poglavlju.¹⁰⁸

¹⁰⁴ „Podržati istopolne zajednice je patriotski: u čemu se ne slažu patrijarh i LGBT organizacije?“ Dragana Plažinić, 4.03.2021. B92.net. Dostupno na: https://www.b92.net/o/info/vesti/index?yyyy=2021&mm=03&dd=04&nav_category=12&nav_id=1821253

¹⁰⁵ Videti tekst Apela na: „Poziv potpisnicima Apela 212 srpskih intelektualaca na razgovor“. Dostupno na: <https://www.srbija.gov.rs/vest/529312/poziv-potpisnicima-apela-212-srpskih-intelektualaca-na-dijalog.php>

¹⁰⁶ Konferencija za medije Koalicije za prirodnu porodicu, 29.04.2021. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=yDD1KuX-bbw&t=15s>

¹⁰⁷ Videti: „Zakon o istopolnim brakovima krši ustav ili znači bolji život za LGBT?“, N1, 22.03.2021. Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/gosti-n1-zakon-o-istopolnim-brakovima-krsi-ustav-ili-znaci-bolji-zivot-za-lgbt/>

¹⁰⁸ Videti Boško Obradović objavio rat udžbenicima iz biologije i istorije., Fonet, 6.09.2022. Dostupno na: <https://nova.rs/vesti/politika/dveri-objavile-rat-biologiji-i-izvorima-iz-istorije-za-se-menjaju-udzbenici/> Takođe, Kostić (Dveri) i Mihailović (Beograd Prajd): Treba li da se održi Europrajd u Srbiji?, Jutarnji program Nova S, 17.08.2022. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=MUpJbKLU4Xw>

Promena paradigme, od apsolutnog neprihvatanja istopolnih zajednica, do „prepoznavanja“ njihovih potreba u domenu socijalnih i ekonomskih prava i obaveza, odraz je kompleksnog odnosa evropskih desnih, konzervativnih politika prema LGBTQ pravima i rodnoj ravnopravnosti. Sa jedne strane, postoji vrlo jasno protivljenje jačanju LGBTQ prava i njihovoj vidljivosti u javnom prostoru; sa druge, ona se vešto koriste za građenje narativa o ugroženosti demokratskog, modernog nasleđa Zapada od strane „zaostalog“ ostatka sveta (Puar, 2017; Wielowiejski, 2020). U zemljama Zapadne Evrope, ova granica između konzervativnih politika i LGBTQ pitanja je još zamagljenija. Paradigmatičan primer je Alice Weidel, istaknuta članica i poslanica radikalno desne nemačke partije Alternative za Nemačku (AFD), koja je ujedno i javno vidljiva lezbejka, koja živi u istopolnoj porodici. No, Weidel se ne zalaže kroz svoje javno delovanje za LGBTQ prava, niti nameće svoju orijentaciju drugima:

“Kada bi gospođa Alis Vajdel iz svoje seksualne orijentacije pokušala da izvodi političko-partijski program, u svojstvu LGBT promocije i tih stvari, ona ne bi mogla da bude u Alternative za Nemačku, ali ona to ne radi. (...) Iako ona ne pripada idealnoj predstavi ljudi u ovoj partiji, oni njenu orijentaciju prihvataju i tolerišu kao nešto što je u redu, a izabrali su je zbog njenih drugih kvaliteta (...). Može se reći da oni praktikuju toleranciju na pravi, izvorni način. (...) I time takođe pokazuju da nemaju ništa protiv ljudi koji su drugačije seksualne orijentacije, ništa na ličnom nivou; ali pokazuju da imaju protiv kada iz te homoseksualne orijentacije nastaje politički program i politički aktivizam koji želi da utiče i promeni životni stil normalne, heteroseksualne većine.” (Jongen, u Đurković, ur. 2017:71)

Može se, dakle, zaključiti da savremene konzervativne politike prihvataju „homoseksualnost“ kao deo ličnosti, koji treba držati u domenu privatnog.¹⁰⁹ Istopolne zajednice treba kroz zakonsko priznanje uključiti u državnu i društvenu strukturu, ali se one ne smeju izjednačavati sa porodicom i brakom, koje ostaju ekskluzivne heteronormativne institucije (Jongen, u Đurković, 2017:72). Sve dok ostaju u okvirima „životnih stilova“ koji ne izlaze u javnost, LGBTQ osobe čine izuzetno važan deo konzervativnog narativa o “modernosti” i ekskluzivnosti Zapada, koji tu svoju poziciju mora da zaštiti od pretećeg „drugog“ (migranata sa

¹⁰⁹ Indikativna je, u tom smislu, izjava predsednika političke partije „Dveri“, povodom održavanja Euro Pride-a u Beogradu, 2022., u kojoj se apostrofira da „nisu protiv homoseksualaca“ koji su tu „vekovima“, već protiv nametanja „homoseksualne propagande“ u javnom prostoru. Izjavu videti na FB stranici partije Dveri: <https://www.facebook.com/watch/?ref=saved&v=1061935827855771>

Istoka). Zakonsko priznanje istopolnih porodica, takođe, predstavlja izuzetno važnu tačku u definisanju te modernosti (Moss, 2014; Puar, 2017; Klapeer, 2017; Binnie 2004).

Mnoge LGBTQ organizacije, kao i LGBTQ osobe na Zapadu prihvataju ovaj narativ kao „podržavajuć“ (Siegel, 2017; Puar, 2017). Važno je stoga sagledati i reakciju lokalnih LGBTQ organizacija na konzervativne, „anti-rodne“ politike u Srbiji. Kako su do sada istraživanja na ovu temu nepostojeća, pored podataka dobijenih iz intervjua sa lokalnim LGBTQ organizacijama, koristila sam i analize „anti-rodnih“ politika, rađene od strane lokalnih LGBTQ organizacija (Milanović, Jovanović i Uličević, 2023).¹¹⁰

Kada je o analizama reč, važno je spomenuti da organizacije u Srbiji počinju ozbiljnije da se bave ovim problemom poslednjih pet godina, iako je prisustvo ovih politika izraženo još od sredine dvehiljaditih. Same konzervativne politike se definišu kao izrazito opresivne i isključive prema bilo kakvom pluralizmu ili različitostima u javnom prostoru, koje se zalažu za održanje društvenog i hijerarhijskog *status quo* (Milanović, Jovanović i Uličević, 2023). Upadljivo je, međutim, da u ovim analizama anti-rodnih politika izostaje predstavljanje kompleksnog odnosa savremene konzervativne desnice prema LGBTQ pitanjima; kao ni njihovo utemeljenje u ideji ljudskih prava (Ibid.). Naprotiv, „anti-rodne“ politike se posmatraju jednodimenzionalno, suprostavljene LGBTQ zajednici koja se (opet) stavlja u poziciju pasivne žrtve.¹¹¹

Ipak, čini se da unutar LGBTQ organizacija ne postoji ozbiljniji konsenzus o konzervativnim, „anti-rodnim“ politikama i njihovom delovanju u Srbiji. Pojedini sagovornici/e ih definišu kao „pojedince“ ovisne o političkoj partiji na vlasti, istovremeno naglašavajući da i među samom LGBTQ populacijom postoje „desno orijentisane“ osobe:

“Iskustvo nas uči da takvih konzervativnih, rigidnih stavova ima svuda, pa i u političkim opcijama koje su nominalno „demokratske“. Isto kao što znamo da takvi stavovi imaju podršku i u samoj zajednici. Ali mi takve osobe ne uzimamo u obzir, nama ti ljudi ne padaju pod radar, niti želimo da ih menjamo, jer znamo da se sa nama ne identifikuju.” (Aleksandra Gavrilović, Labris, Beograd)

¹¹⁰ Tu je i publikacija „Anti rodni narativi. Studije slučaja: Hrvatska, Srbija i Crna Gora“ koju zajedno potpisuju Trans Mreža Balkan, Spektra, Talas Tirv i KolekTIRV.

¹¹¹ Pogledati, na primer, sesiju organizovanu u okviru regionalne konferencije organizacije ERA, IZ 2021. godine. Snimak sesije pod nazivom „Countering the anti-gender movement in the region“ je dostupan na ovom linku: <https://www.youtube.com/watch?v=KX6h73j0D9g&t=9s>

Neki sagovornici napominju i da je njihovo lično iskustvo komunikacije sa ovim akterima, „pre nego što se kamere uključe“, potpuno drugačije od očekivanog:

“Desnica je, isto kao i levica, ‘fejk’ konstrukcija. Sve sam ih upoznao, i mogu da tvrdim da imaju jedno lice na TV-u, potpuno drugo kada se kamere isključe. Drže se LGBTQ tema jer veruju da široke narodne mase to vole, ali i tu treba praviti razliku između onih koji su bliski vlastima, i onih koji nisu. I što se njih tiče, nikakav problem nije da se zakonski reguliše zajednički život dve osobe istog pola, ali da se ne zove brak. Čak u javnim nastupima koriste istu argumentaciju kao i mi. Ono na šta neće da pristanu su deca, porodica, Parade itd. Tako da, sve je to ‘fejk’ za javnost”. (Predrag Azdejković, GLIC, Beograd)

Ipak, za one u manjim sredinama, kao i za trans aktiviste/ce, konzervativne politike se percipiraju kao mnogo veći izazov, sa kojim ne znaju kako da se nose.

“Vidiš da su tu, razvijaju se, deluju bez ograničenja, i gubiš volju da gradiš neku budućnost u sredini u kojoj se takve politike tolerišu i podržavaju. Mislim da je tu isto poseban problem nedostatak solidarnosti drugih ljudskopravaških organizacija sa nama, u smislu da će malo ko da izađe na crtu i podrži neku LGBT organizaciju” (Aleksa Savić, Izađi, Novi Sad).

Organizacije koje se prvenstveno bave zaštitom prava transrodnih osoba, problem „anti-rodnih“ politika doživljavaju mnogo ozbiljnije, posebno imajući u vidu da se na meti ovih politika prvenstveno i nalaze transrodne osobe, odnosno subjektivni osećaj rodnog identiteta (Đurković, 2017). Dodatno, pred trans aktiviste/ice postavlja i izazov TERF pokreta unutar feminističkog, ženskog pokreta, čija se kritika transrodnih identiteta u značajnoj meri preklapa sa konzervativnim, esencijalističkim shvatanjima pola (Jarić i Krek, 2019).

“Pokušavamo da nađemo saveznike u levici i feminističkim inicijativama, ali to nije uvek lako. Sve te politike se baziraju na izazivanju straha. Ja sam nekako verovala u žensku solidarnost, ali mi se nekoliko puta pokazalo da to, zapravo, ne postoji. Imali smo neke prilike da se obratimo širem krugu ljudi, da objasnimo svoje pozicije, ali smo i tada bili dovedeni u poziciju da se branimo od tih CIS anti-rodnih aktera. Iako često tvrde da ne mogu slobodno da govore zbog trans osoba, mislim da mogu, ali žele stalno da pričaju iz pozicije moći. Mi se trudimo da artikulišemo neki odgovor na te napade, ali ne da ulazimo u neki frontalni sukob sa njima, već da proizvodimo edukativni sadržaj, ulažemo energiju i resurse sa nekim ljudima sa desnice koji su OK, ali imamo granice.” (Nora Janković, Talas TIRV, Beograd)

Očigledan nedostatak konsenzusa oko delovanja „anti-rodnih“ politika među LGBTQ organizacijama predstavlja otežavajuću okolnost za zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica, ali i zagovaranje LGBTQ prava generalno. Takođe, problematičan aspekt u pozicioniranju LGBTQ organizacija u odnosu na konzervativne politike predstavlja i njihovo oklevanje – pa i potpuno odbacivanje – da se u delovanje uključi i kritičko promišljanje perioda devedesetih i njegovog nasleđa (Jarić i Dajč, 2020). Pored toga što nasleđe devedesetih u značajnoj meri oblikuje savremeni politički, ekonomski i socijalni kontekst srpskog društva, ono se itekako koristi od strane „anti-rodnih“, konzervativnih politika (Dekić, 2020).

“Moj stav danas je da LGBT aktivizam ne treba da se meša u to. Jer postoji taj, ja ga zovem bezobrazluk, gde se jedino od LGBT zajednice očekuje da se sa svima drugima solidariše, ali druge manjine ne moraju sa nama. Tako da ja gledam to iz te perspektive – ne treba LGBT organizacija kao LGBT organizacija da se bavi svime. Ima i previše posla kad je u pitanju LGBT zajednica i da se bavi LGBT zajednicom i pravima LGBT zajednice, stop. Jer je sve iz toga izašlo, što se pokazalo, danas kada pravim tu refleksiju, nas nikad nisu toliko pljuvali zato što smo pederi i lezbejke, nego zato što smo to – protiv Srbije, srpstva i toga. Kao nemamo dovoljno problema, a evo ovaj je dodatno. Mislim da je to jedan pragmatičan stav, on nije divan, niti ispravan, ali kao što sam ti rekao, život je kratak, ne mogu sad da borim sve borbe ovog sveta, nego prioriteti, prioriteti, prioriteti.” (Predrag Azdejković, GLIC, Beograd)

Na osnovu izloženog, čini se da je zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica u Srbiji definisano kroz dva, načelno međusobno suprotstavljena narativa.

Prvi je narativ konzervativnih politika, koje se opiru bilo kakvom usvajanju novog zakona, ali se predlaže opcija izmene postojećih zakona, kako bi se omogućilo rešavanje imovinskih odnosa, te odnosa iz oblasti socijalnih i ekonomskih prava dve osobe istog pola. Roditeljska prava LGBTQ osoba se apsolutno negiraju, ali ostaje nejasno koja je pozicija konzervativnih politika kada su u pitanju deca koja rastu i rađaju se u istopolnim porodicama (što će se dešavati i u budućnosti). Takođe, istopolne zajednice se ne smeju ni na koji način (pa čak ni na simboličkom nivou) izjednačavati sa brakom ili porodicom.

Drugi narativ koji definiše zakonsko priznanje istopolnih porodica u Srbiji jeste onaj LGBTQ organizacija. Zanimljivo je, međutim, da je njega znatno teže opisati negoli konzervativni,

iz prostog razloga što među samim LGBTQ organizacijama ne postoji jasan konsenzus oko toga šta, i koga bi zakon trebalo da obuhvata. Kada se o potrebama istopolnih porodica govori u medijskom, javnom prostoru, LGBTQ aktivisti/ce insistiraju na tome da ovaj zakon ne remeti brak, niti tradicionalnu porodicu, već se zahtevaju „jednaka prava“ i za istopolne parove, odnosno prava iz domena socijalne i ekonomske zaštite. Roditeljstvo je tema koja se ne otvara, uprkos tome što se deca rađaju i rastu u istopolnim porodicama. Konačno, za razliku od konzervativnih aktera, kojima je zaštita „prirodne“ porodice primarni cilj delovanja, većina LGBTQ organizacija u Srbiji ne prepoznaje zakonsko priznanje istopolnih porodica kao bitno za svoj rad.

Takođe, važan aspekt oba ova narativa jeste „argument Evrope“. Konzervativne politike insistiraju na tome da bi eventualno zakonsko izjednačavanje istopolnih i hetero porodica, bilo rezultat pritiska Evropske Unije na Srbiju, sa ciljem uništenja srpske tradicionalne porodice i srpske nacije. Pri tome, veza između porodice i nacije je „zdravorazumska“ i dodatno se pojačava upotrebom sećanja na ratove devedesetih, u kojima je Srbija takođe bila u poziciji žrtve, dok je EU označena kao agresor (Bobičić i Stojčić, 2023; Dekić, 2020). Za LGBTQ organizacije, „argument Evrope“ je mač sa dve oštrice. LGBTQ organizacije u drugim post-socijalističkim zemljama su često koristile ovaj argument, posebno u onim društvima u kojima postoji nominalna volja za „evropeizacijom“ države (Kuhar, 2016). No, imajući u vidu relativnu distancu koja među srpskim građanima postoji prema Evropskoj uniji,¹¹² sagovornici/e iz organizacija su vrlo obazrivi kada je reč o upotrebi ovog argumenta u zagovaranju zakona o istopolnim porodicama, naglašavajući da ovaj zakon mora biti rezultat potreba ljudi iz Srbije, a ne „nečega što postoji na Zapadu“ (Aleksandra Gavrilović, Labris, Beograd).¹¹³ Međutim, čini se da je veći problem nemogućnost organizacija da te potrebe prepozna i uključi u zagovaranje zakona o istopolnim porodicama.

¹¹² Videti na primer, istraživanje javnog mnjenja sprovedeno 2022. godine. „Evropska orijentacija građana Srbije“. Ministarstvo za evropske integracije. Dostupno na: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf

¹¹³ Ipak, 2021. godine na vezi između evropskih integracija i zakonskog priznanja istopolnih porodica in vezi insistiraju predstavnici/e međunarodnih organizacija i stranih kompanija. Tako se, na primer, nakon što je predsednik Vučić javno obznanio svoju odluku da neće potpisati Zakon o istopolnim zajednicama 2021. godine, u javnosti se pojavljuje kampanja Ujedinjenih nacija, „Ljubav je zakon“, u kojoj učestvuju javne ličnosti, predstavnici/e ambasada i međunarodnih organizacija, i koja poziva na usvajanje Zakona. Videti: „NVO: Zakon o istopolnim zajednicama nije političko već civilizacijsko pitanje“. Danas, 22.03.2021. Link : <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/nvo-zakon-o-istopolnim-zajednicama-nije-politicko-vec-civilizacijsko-pitanje/>

5. ZAKLJUČAK

Doktorska disertacija je predstavila rezultate kvalitativnog istraživanja o strategijama zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica u Srbiji. Predstavljajući ovo pitanje prvenstveno kroz prizmu ravnopravnosti i poštovanja ljudskih prava u Srbiji, ovaj zagovarački proces uglavnom vode lokalne LGBTQ organizacije, bez jasnijih naznaka da će sam zakon uskoro biti usvojen. S obzirom na to da je cilj disertacije bio da pitanje istopolnih porodica izmesti iz već ustaljene paradigme o ljudskim pravima, zagovarački proces analizirao u odnosu na tri ključna aspekta.

Prvi aspekt su potrebe i stavovi samih istopolnih porodica u Srbiji spram zakona koji se – u njihovo ime - zagovara od strane LGBTQ organizacija. S tim u vezi, formulisana je i prva istraživačka pretpostavka, da istopolne porodice, bez obzira na njihovu zakonsku nepriznatost, već jesu deo porodičnih realnosti u Srbiji. Na osnovu analize 29 dubinskih intervju sa istopolnim parovima, koji žive u zajedničkom domaćinstvu, sa ili bez dece, u različitim gradovima u Srbiji, možemo zaključiti da je ova istraživačka pretpostavka potvrđena. Porodice sa kojima sam razgovarala predstavljaju stabilne porodične forme, zasnovane na deljenju zajedničkog domaćinstva, zajedničkom planiranju budućnosti, roditeljstvu. Sebe doživljavaju i definišu kao porodicu, koja predstavlja primarni prostor sigurnosti, razumevanja i slobode. Njihova porodica je u većini slučajeva vidljiva u svom mikrokruženju, i kao takva prihvaćena. U tom smislu, većina ovih porodičnih priča se mogu okarakterisati kao pobednički narativi: uprkos očiglednom nedostatku ravnopravnosti i društvene prihvaćenosti, ove porodice žive svoje živote uz podršku svoje okoline. Većina sagovornika/ca odbija da prihvati viktimizirajući narativ o svojoj egzistenciji, insistirajući na svojoj „običnosti“ i uklopljenosti u svoju okolinu. Dakle, može se

''Sara del Fabio, IKEA: Zakon o istopolnim zajednicama je ispravna stvar''. Nedeljnik, 20.05.2021.
Link: <https://www.nedeljnik.rs/sara-del-fabbro-ikea-zakon-o-istopolnim-zajednicama-je-ispravna-stvar/>
''Savez pravoslavnih žena : Protestno pismo kompaniji IKEA, podržite i porodice a ne samo LGBT''.
Stanje stvari, 27.05.2021. Link : <https://stanjestvari.com/2021/05/27/savez-pravoslavnih-zena-protestno-pismo-ikei/>

UN kampanjom pozivaju na usvajanje Zakona o istopolnim zajednicama u Srbiji. Beta, 21.09.2021.
<https://n1info.rs/vesti/un-kampanjom-pozivaju-na-usvajanje-zakona-o-istopolnim-zajednicama-u-srbiji/>

zaključiti da ove porodice uprkos zakonskoj nepriznatosti već postoje, i jesu deo širih i užih srodničkih sistema, prepoznate su u prijateljskim i poslovnim krugovima.

Pitanje prihvaćenosti i vidljivosti je, međutim, mnogo složenije i zavisi od nekoliko faktora. Prvi faktor jeste sama sredina u odnosu na koju se očekuje prihvatanje. Za mnoge sagovornike/ce, najvažnija sredina prihvatanja je primarna porodica: roditelji, staratelji, braća i sestre. Njena važnost ističe se zbog osećaja vezanosti za roditelje i najbliže srodnike, potrebu da se sa njima izgradi iskren i dubok odnos. Pri tome, svi sagovornici/e već imaju iza sebe iskustvo (ne)prihvatanja sopstvene seksualnosti u primarnoj porodici. U nekim slučajevima, taj proces individualnog „coming out“-a je prošao bez većih izazova, ali i bez dubljeg ulaženja u razgovor na tu temu, kao neka vrsta obostranog kompromisa oko nezalaženja u potencijalno konfliktne teme. Za neke, „coming out“ predstavlja jako traumatično iskustvo, od koga se još uvek nisu oporavili. Neki ga, pak, nikada nisu jasno ni napravili, prepuštajući sve „zdravom razumu“ svojih najbližih i njihovoj moći zaključivanja. Ipak, u velikoj većini slučajeva, bez obzira na iskustvo individualnog „coming out“-a, život u stabilnoj, dugoj vezi sa partnerom/kom doprineo je poboljšanju odnosa sa primarnom porodicom. Kao da ta veza predstavlja dokaz sposobnosti da osoba, bez obzira što je LGBTQ, može da ostvari i porodični život. No, i ovo prihvatanje ima svoje granice i uslovljeno je nizom kompromisa i prećutnih dogovora.

Jedan od najvažnijih kompromisa u tom smislu jeste neisticanje sopstvene seksualnosti, posebno ne u javnom prostoru. Ova strategija „nenametljivosti“ naglašava se kao jako važna za svakodnevno preživljavanje u uslovima generalne neprihvaćenosti, pa i nezamislivosti u Srbiji. Ona podrazumeva predstavljanje svoje seksualnosti i porodičnog života kao nečega što je krajnje „normalizovano“ i uobičajeno. Ničim se ne ističe, ali u sredinama u kojima je to neophodno (posao, prijatelji, javne ustanove) napraviće se iskoraci ka vidljivosti, posebno kada su u pitanju istopolne porodice sa decom. Ova „preventivna vidljivost“ (Ryan-Flood, 2009) podrazumeva „coming out“ i pre nego što se postavi pitanje o vezi između partnera/ki, ili vezi između socijalnog roditelja i deteta. To je jasno odstupanje od kompromisa kojima se ugrožava najvažnije za moje sagovornike/ce – integritet njihove porodice.

Strategija „nenametljivosti“ u velikoj meri zavisi i od finansijskih mogućnosti porodice. Novac je važan faktor koji im omogućava stabilnost, ali i samostalnost u odnosu na okolinu. Uzorak u ovom istraživanju, iako nedovoljan da bi omogućio generalne zaključke, ukazuje na

poklapanje sa dosadašnjim analizama istopolnih porodica, koje su takođe rađene na jednoobraznim uzorcima lezbejskih porodica sa decom, koje imaju značajan socijalni, kulturni i finansijski kapital, te su u mogućnosti da se ostvare kao stabilne porodice (Stein, 2013; Mezey, 2013). Većina porodica iz uzorka ovog istraživanja sebe svrstava u srednju ili višu srednju klasu, sa zaradom na nivou domaćinstva koja je, u trenutku rađanja intervjuja, bila iznad ili u skladu sa prosekom u Srbiji. Većinu njih čine visoko obrazovane osobe, sa stalnim radnim zaposlenjem ili sopstvenim biznisom, koje žive u većim urbanim centrima (Beograd, Novi Sad, Niš). Za sve njih, novac je izuzetno važan faktor koji doprinosi prihvatanju njihove porodice u bližem i širem okruženju. On omogućava pristup socijalnim krugovima koji se percipiraju kao tolerantniji, omogućava život u boljem delu grada, lečenje u privatnim zdravstvenim ustanovama, privatne vrtiće, te u konačnici omogućava i porodični život u samostalnom domaćinstvu. Ta vrsta samostalnosti je svima njima bila izuzetno važna, jer omogućava bezbednu distancu u odnosu na one delove okruženja u kojima se ne osećaju dobrodošlima i prihvaćenima.

Deo priče o prihvatanju i vidljivosti jeste i samo zakonsko priznanje ovih porodica. Iako se ono često predstavlja u javnosti kao faktor koji doprinosi smanjenju diskriminacije LGBTQ osoba, te utiče povoljno na njihovu vidljivost i društveno prihvatanje (Mršević, 2009; Polikoff, 2008) porodice sa kojima sam razgovarala ne vide zakon kao nešto što bi nužno doprinelo njihovoj prihvaćenosti, posebno ne u bližoj okolini, u kojoj je ta prihvaćenost već donekle izgrađena. Zakon se prvenstveno posmatra kao neka vrsta sigurnosti u životnim situacijama u kojima je njihova porodica nevidljiva – smrt ili bolest jednog od partnera, nasleđivanje zajedničke imovine i sl. Razmišljanje o ovim situacijama je posebno važno za porodice sa decom, posebno one u kojima je zakonski prepoznat samo jedan, biološki roditelj. Za one parove koji nemaju decu, pitanje zakona ima više simbolički značaj, ili nije uopšte značajno. Neki od njih ističu da su zakonski svoj odnos već definisali posebnim ugovorima i pravnim dokumentima; neki su svoju „simboličku“ potrebu za venčanjem zadovoljili obavljanjem ceremonije u nekoj od EU zemalja. Neki pak, naglašavaju da ne žele da imaju bilo kakve veze sa sistemom, te ih samim tim ni mogućnost registrovanja ne zanima preterano. Tek pet, od 29 parova, izrazilo je spremnost da se aktivnije uključi u zagovaračke kampanje lokalnih organizacija po pitanju zakona. No, čak i među tim parovima bio je izrazit stepen nepoverenja prema radu ovih organizacija i potreba da se u odnosu na ostale njihove aktivnosti zadrži određena kritička distanca.

Drugi aspekt u odnosu na koji sam analizirala zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica, jeste uticaj konzervativnih, „anti-rodnih“ politika. S tim u vezi, formulisana je i druga istraživačka pretpostavka, da je zagovaranje zakonskog priznanja i društvenog prihvatanja istopolnih porodica definisano prvenstveno dinamikom odnosa između konzervativnih i progresivnih politika. Ove dve politike zastupaju dva (naizgled) suprotstavljena porodična modela.

Konzervativne politike zalažu se za očuvanje „prirodne“ porodice zasnovane na heteroseksualnom braku kao jedinom mogućem okviru za biološku, kulturnu i ekonomsku reprodukciju nacije. U Srbiji, ali i regiji bivše Jugoslavije, ovako shvaćena porodica ima i važnu ulogu u prenošenju dominantnih nacionalnih narativa, te samim tim njeno očuvanje se još tesnije vezuje za očuvanjem tradicije i nacije. Insistirajući na „prirodnosti“ porodice, koja se prvenstveno ogleda u jasnoj polnoj podeli na „mušku“ i „žensku“ ulogu, konzervativne politike insistiraju na tome da se briga o porodici u potpunosti prebaci sa socijalne države na žene; koje istovremeno moraju da ostanu na tržištu rada. Progresivne politike – ovde predstavljene kroz zagovaranje istopolnih porodica od strane LGBTQ organizacija – naizgled nude mnogo otvoreniju viziju porodice, kao prostora u kome se prvenstveno poštuje individualna autonomnost, ravnopravnost partnera, otvorenost za različite porodične odnose koji nisu nužno zasnovani na biološkoj vezi, odnosno srodstvu. Istopolne porodice, same po sebi, negiraju „prirodnost“ kojoj teži konzervativni model; one unose sasvim novu dinamiku i kategorije u srodničkim odnosima, posebno porodice sa decom. Njihovo zagovaranje ih predstavlja u gotovo idealnom svetlu, kao porodice u kojima nema nasilja, razvoda, bolesti, siromaštva – jedina nevolja koja se može očekivati, je ona koja dolazi iz vanjskog, neprijateljski nastrojenog sveta (Ahmed, 2010; Dahl, 2014).

Postoje, međutim i značajne sličnosti između ova dva porodična narativa na globalnom, ali i u kontekstu Srbije. Naime, oba ova idelizovana porodična modela se pozivaju na ljudska prava kada je reč o zaštiti porodice. Konzervativni akteri štite „prava roditelja“ da imaju punu kontrolu nad vaspitanjem i obrazovanjem svoje dece; pravo na slobodu govora i mišljenja, koji se nalaze na udaru političke korektnosti i zakonskog sankcionisanja govora mržnje. Progresivni akteri, tj. LGBTQ organizacije, porodicu predstavljaju kao „ljudsko pravo“ i dokaz ravnopravnosti manjine sa većinom. No, najvažnija tačka preklapanja između ova dva narativa jeste suštinsko nepropitivanje definicije porodice, i obostrano tretiranje porodice kao institucije koja treba da se brine sama o sebi, bez ikakvog uplitanja ili pomoći države. Konzervativne politike su u tom smislu

jasne: porodica mora da ostvari svoju samoodrživost i mora biti sposobna da se stara o sebi, bez suvišnog uplitanja države u taj ekskluzivni prostor privatnosti. Način na koji LGBTQ organizacije u Srbiji zagovaraju zakonsko priznanje istopolnih porodica, zapravo nije znatno drugačiji. Istopolne porodice se uglavnom predstavljaju kao zajednica dve osobe istog pola, bez dece, koja je samoodrživa, nezavisna od države, i jedino što joj nedostaje jeste niz beneficija (ne prava) iz oblasti socijalne i zdravstvene zaštite. Ne uzimaju se u obzir različite realnosti ovih porodica – onih sa decom ili samohranih gej roditelja kojima zakon o istopolnim zajednicama, koji ne reguliše pitanje roditeljskog staranja, nema nikakav značaj. Ne uzimaju se u obzir potrebe LGBTQ parova koji nemaju beneficije socijalnog i zdravstvenog osiguranja koje mogu da dele sa partnerima/kama, jer nemaju dobro plaćene poslove niti stalne ugovore. O istopolnim porodicama se ne diskutuje u odnosu na Zakon o finansijskoj pomoći porodicama sa decom; Zakon o biomedicinskoj pomognutoj oplodnji; efikasnijoj zaštiti od nasilja u porodici, poboljšanju seksualnog i reproduktivnog zdravlja stanovništva, itd. Istopolne porodice postoje samo u jednom zakonu (koji još uvek nije usvojen) i koji ne odgovara na sve njihove različite potrebe.

Imajući sve navedeno u vidu, možemo reći da je i druga istraživačka pretpostavka dokazana. Naime, zagovaračke strategije lokalnih LGBTQ organizacija nisu formulisane u odnosu na realne potrebe samih istopolnih porodica, već prvenstveno u odnosu na ideju ljudskih prava i ravnopravnosti, koje (nekada vrlo uspešno) negiraju, ali i koriste, konzervativni politički akteri. Granica koju oni postavljaju se retko, ili nikada ne prelazi: ne razgovara se o LGBTQ roditeljstvu, same porodice se svode na „zajednice“ i ne izaziva se konzervativno shvatanje porodice kao privatne sfere u kojoj država nema svoje mesto. Navedeno potvrđuje i treću istraživačku pretpostavku, da dosadašnji zagovarački napori insistiraju prvenstveno na paradigmi „ljudskih prava“ i „jednakopravnosti“, koje ističu sličnosti, a ne razlike, između istopolnih porodica i nukleranih, građanskih porodica.

Ovakav zagovarački pristup odraz je istorijskih promena koje su se desile na globalnoj sceni krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog veka, kada je pod uticajem jačanja neoliberalne hegemonije političko delovanje civilnog društva zamenjeno tehnokratskim metodama zagovaranja, te pružanja menažerskih i ekspertskih usluga specifičnim ciljnim grupama, tj. manjinskim zajednicama. Kada je reč o globalnom LGBTQ aktivizmu, ovaj zaokret može da se prati u odstupanju od politika koje su, tokom šezdesetih godina prošlog veka, bile

usmerene ka širim društvenim promenama, prema globalnom zagovaranju ljudskih prava LGBTQ osoba. Da bi bilo moguće, ovo zagovaranje praćeno je „normalizacijom“ homoseksualnosti, odnosno njenom predstavljanju kao sporednog identiteta pojedinca, koja ni na koji način ne remeti njegovo/njeno uklapanje u postojeći sistem. Takođe, zagovaranje insistira na postojanju „globalnog LGBTQ identiteta“ odnosno zajednice koja deli iste potrebe, ali i ugroženost nedostatkom prava i nasiljem, na koje reaguje transnacionalni LGBTQ pokret (Binnie, 2004; Thoreson, 2014). Ove osnovne pretpostavke zagovaranja prisutne su i u odnosu na zakonsko priznanje istopolnih porodica. Viktimizirajući narativi o obespravljenosti onih koji to ničim ne zaslužuju, jer ne žele da remete postojeći sistem, već da budu njegov deo, leži u srži ovog zagovaranja.

Od 2009. godine, kada je u Srbiji usvojen Zakon o zabrani diskriminacije, kreće intenzivnije i organizovanije zagovaranje zakona o istopolnim zajednicama. Od samog početka, ovo pitanje se predstavlja kao svojvorni test za „demokraciju“ srpskog društva u kome bi svi – bez obzira na seksualnu orijentaciju – trebalo da imaju jednaka prava kada je reč o porodičnom životu. Istopolne porodice su kao i svake druge. Ipak, prinuđene su da žive u zakonskom limbu, iako ne dovode u pitanje postojeće porodične vrednosti i definiciju porodice. Isključivo žele svoje mesto u već postavljenom sistemu. Time je, zapravo, propuštena šansa da upravo položaj istopolnih porodica inicira jednu sveobuhvatniju reformu porodičnog zakona i politika, koji bi revidirao postojeću, vrlo usku, definiciju porodice kao takve. A to je da ona predstavlja mnogo više od nuklearne porodice sastavljene od heteroseksualnog bračnog i vanbračnog para sa decom. Realnosti porodice u Srbiji su odavno odstupile od ovog idealnog zamišljenog modela – istopolne porodice su samo jedan deo tog novog porodičnog mozaika.

Zbog čega zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica ne insistira na sveobuhvatnijim promenama u porodičnim politikama u Srbiji? Ovo pitanje nas navodi i na treći aspekt zagovaranja zakonskog priznanja istopolnih porodica, a to je njegov odnos sa aktuelnim politikama porodice u Srbiji. S tim u vezi je i četvrta istraživačka pretpostavka, da zagovaranje istopolnih porodica ne doprinosi menjanju zvaničnih porodičnih politika u Srbiji, odnosno njihovoj većoj otvorenosti i inkluzivnosti ka porodicama koje pripadaju različitim deprivilegovanim i ranjivim društvenim grupama. Već je nekoliko puta spomenuto da lokalne organizacije u javnom prostoru artikulišu isključivo „idealni model“ istopolne porodice, koji je konstruisan u odnosu na

nuklearnu heteroseksualnu porodicu: par sa ili bez dece, koji ne zahteva ništa više od zakonskog priznanja kako bi se regulisala pitanja oko podele imovine, međusobnog socijalnog i zdravstvenog osiguranja, poseta i sličnih beneficija. Međutim, šta ukoliko ne postoji par, već govorimo o jednoroditeljskoj porodici, koju čine gej otac i njegovo dete o kome se stara? Šta ukoliko govorimo o paru koji čine trans muškarac koji nije prošao medicinsku tranziciju, i njegova partnerka? Šta ukoliko govorimo o porodici dve partnerke, od kojih je jedna biološki otac njihovom detetu? Dakle, važno je pocrtati raznovrsnost porodičnih iskustava samih „istopolnih“ porodica, koje u tom smislu ne odstupaju od heteroseksualnih porodica.

Istraživanje jasno ukazuje da lokalne LGBTQ organizacije nemaju kapaciteta da ovu raznolikost predstave u svojim zagovaračkim akcijama, i nekoliko je mogućih objašnjenja zbog čega. Kao prvo, važno je pomenuti da ni u susednim zemljama to nije bio slučaj: zagovaranje zakona o istopolnim zajednicama svuda je ostao vezan za LGBTQ populaciju i prava, bez značajnijeg uticaja ili umrežavanja sa drugim porodičnim formama koje ostaju na marginama zakona i porodičnih politika. Deo uzroka leži u samoj prirodi LGBTQ organizacija, koje vode ovaj proces, i koje jednostavno nemaju kapaciteta da izađu iz okvira tehnokratskog zagovaranja koje je usmereno na konkretan problem konkretne zajednice. Šire društvene promene ostaju van domašaja njihovog delovanja. U Srbiji, reč je o manjim LGBTQ organizacijama koje su, sa jedne strane, uslovljene donatorskim politikama i pravilima rada, a sa druge velikim jazom u odnosu sa „zajednicom“, odnosno LGBTQ osobama van aktivističkog kruga. Zagovaranje zakonskog priznanja istopolnih porodica nije rezultat zajedničke strategije ili borbe, već je reč o nizu projekata koji su međusobno često u koliziji. Nema usaglašenih stavova oko toga šta se zahteva od zakona, koja pitanja su prioriteta u tom smislu (da li i na koji način uključiti roditeljstvo, na primer). Štaviše, intervjui rađeni sa organizacijama jasno ukazuju i na generalnu nezainteresovanost za ovo pitanje: većina organizacija ga smatra perifernim u odnosu na neke druge egzistencijalne probleme LGBTQ osoba, diskriminaciju ili nasilje sa kojima se suočavaju.

Zanimljivo je, međutim, da sagovornici/e koji žive u istopolnim porodicama, i koji su imali iskustvo diskriminacije, nasilja ili neke drugog oblika ugroženosti, apsolutno ne prepoznaju organizacije – niti institucije sistema - kao mesto podrške ili konkretne pomoći. To mesto je upravo njihova porodica, tj. partner/ka, primarna porodica i bliži krug prijatelja. U tom smislu, istopolne porodice potvrđuju – pre nego što opovrgavaju – „kult porodice“ (Milić, 2009) koja u

uslovima potpune systemske nevidljivosti i zanemarenosti, pruža jedinu tačku oslonca LGBTQ osobama u Srbiji.

Literatura

Ahmed Sara (2010): *The Promise of Happiness*. Durham: Duke University Press.

Antonić Slobodan (2014): *Moć i seksualnost-sociologija gej pokreta*. Sociološko društvo Republike Srpske, Istočno Sarajevo.

Antonić Slobodan (2002). *Zarobljena zemlja*. Srbija za vlade Slobodana Miloševića. Otkrovenje, Beograd.

Ayoub M. Phillip i Paternotte David, ur. (2014): *LGBT Activism and the Making of Europe: A Rainbow Europe?* Palgrave Macmillan

Babović Marija (2009). *Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003 – 2007*. U: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Bernstein Mary i Taylor Verta (2013). *The Marrying Kind? Debating Same-Sex Marriage within the Lesbian and Gay Movement*. Regents of the University of Minnesota.

Berkowitz Dana (2013). *Gay Men and Surrogacy*. U: Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). *LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice*. Springer.

Béres-Deák Rita (2020). *Queer Families in Hungary Same-Sex Couples, Families of Origin, and Kinship*. Palgrave.

Bernstain Mary i Reimann Renate (2001). *Queer families, queer politics*. Columbia University Press.

Berger L. P. and Neuhaus J. R. (1996). *To Empower People: from state to civil society*. AEI Press.

Beck Ulrich and Beck – Gernsheim Elisabeth (1995). *The Normal Chaos of Love*. Wiley.

Beck- Gernshaim Elisabeth (2002): *Reinventing the Family: In Search of New Lifestyles*. Polity Press.

Benjamin Harry (1966). *The Transsexual Phenomenon - a Scientific Report on Transsexualism and Sex Conversion in the Human Male and Female*. The Julian Press, New York.

Bilić Bojan i Sanja Kajinić, ur. (2016): *Intersectionality and LGBT Activist Politics: Multiple Others in Croatia and Serbia*. Palgrave Macmillan, London

Bilić Bojan (2020). *Ana je tu: figure zazora, klasne privilegije i premijerka Ana Brnabić*. Sociologija, vol. LXII (2020), No. 3. DOI: DOI:10.2298/SOC2003378B

Bilić Bojan, ur. (2016). *LGBT Activism and Europeanization in the Post-Yugoslav Space: On the Rainbow Way to Europe*. Palgrave Macmillan, London.

Bilić Bojan and Janković Violeta, ur. (2015): *Opiranje zlu: (Post)jugoslavenski antiratni angažman*. Documenta. Zagreb: Kuća ljudskih prava.

Bilić Bojan (2015): *Borile smo se za vazduh. (Post)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*. Documenta, Zagreb.

Biblarz Timothy J., Carroll Megan i Burke Nathaniel (2014). *Same sex families*. U: Judith Treas, Jacqueline Scott, Martin Richards (2014). *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*

Binnie Jon (2004), *The Globalization of Sexuality*. Sage Publications.

Blagojević Jelisaveta (2011). *Between Walls: Provincialisms, Human Rights, Sexualities and Serbian Public. Discourses on EU Integration*. Objavljeno u: Kulpa Robert and Mizielska Joanna, eds. (2011). *De-Centring Western Sexualities Central and Eastern European Perspectives*. Routledge.

Blagojević Jelisaveta and Dimitrijević Olga, ur. (2014). *Među nama. Neispričane price gej i lezbejskih života*. Heartefakt fond, Belgrade.

Bos Henny (2013). *Lesbian-Mother Families Formed Through Donor Insemination*. U: Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). *LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice*. Springer.

Boggis Terry (2001). *Affording Our Families: Class Issues in Family Formation*. U: Bernstein Mary i Reimann Renate (2001). *Queer families, queer politics*. Columbia University Press.

Bobić Mirjana (2006). *Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak „druge demografske tranzicije“?* U: Tomanović Smiljka (2006). *Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*. Institut za sociološka istraživanja Univerzitet u Beogradu.

Bobić Mirjana (2013): *Postmoderne populacione studije*. Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Čigoja štampa, Beograd.

Bobić Mirjana (2003). *Brak i/ili partnerstvo*. Demografsko sociološka studija. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Bolčić Silvano (2019). „Etnonacionalizacija“ post-jugoslovenskih društava: svojstva, akteri, posledice i mogućnosti „deetnonacionalizacije“. *Sociologija*, Beograd, Vol. LXI, No3, septembar 2019.

Bojicic-Dzelilovic Vesna, Ker-Lindsay James and Kostovicova Denisa. (2013) *Civil Society and Transitions in the Western Balkans*. Palgrave Maximilian. (Bobičić i Stojčić, 2023)

Brubaker Rogers (2016). *Trans. Gender and Race in an Age of Unsettled Identities*. Princeton University Press.

Butterfield Nicole (2016). *Discontents of Professionalisation: Sexual Politics and Activism in Croatia in the Context of EU Accession*. Published in: Bilić Bojan, ur., *LGBT Activism and Europeanization in the Post-Yugoslav Space: On the Rainbow Way to Europe*. Palgrave Macmillan, London.

Butler Judith (2002): Is Kinship Always Already Heterosexual? Objavljeno u: *Differences, A Journal of Feminist Cultural Studies*, 13.01.2002

Cooper Melinda (2008). *Life as Surplus. Biotechnology and Capitalism in the Neoliberal Era*. University of Washington Press.

Cooper Melinda (2017): *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism*. Zone Books, Brooklyn.

Compton D’Lane R. and Baumle Amanda K. (2018): *Demographics of Gay and Lesbian Partnerships and Families*. Objavljeno u: *International Handbook on Gender and Demographic Processes*, ur. Nancy E. Riley i Jan Brunson, Springer.

Chodorow Nancy (1999). *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. University of California Press.

Cohen J. Cathy (1997). *Punks, Bulldaggers and Welfare Queens. The Radical Potential of Queer Politics?* GLQ, Vol 3. Pp 437-465.

Colpani Gianmaria i Adriano José Habed (2014). “In Europe It’s Different”: *Homonationalism and Peripheral Desires for Europe*. Objavljeno u: Ayoub M. Phillip i Paternotte David, ur. (2014): *LGBT Activism and the Making of Europe: A Rainbow Europe?* Palgrave Macmillan

Čakardić Ankica (2013): “Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji”. Objavljeno na: www.gerusija.com. Dostupno na: <http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/>

Dahl Ulrika (2014): *Not Gay as in Happy, but Queer as in Fuck You Notes on Love and Failure in Queer(ing) Kinship. Queer(y)ing Kinship in the Baltic Region*. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/335856516_Not_Gay_as_in_Happy_but_Queer_as_in_Fuck_You_Notes_on_Love_and_Failure_in_Queering_Kinship

Dahl Ulrika i Gabb Jacqui (2019). *Trends in Contemporary Queer Kinship and Family Research*. *Lambda nordica* 2–3/2019

Datta Neil (2018): *Modern-Day Crusaders in Europe. Tradition, Family and Property: Analysis of a Transnational, Ultra-Conservative, Catholic-Inspired Influence Network*. *Političke perspektive : časopis za istraživanje politike*, Vol. 8 No. 3, 2018. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/220289>

Dioli Irene (2016): *Normalisation, Discipline, and Conflict: Intersections of LGBT Rights and Workers’ Rights in Serbia*. Objavljeno u: Bilić i Kajinić. *Intersectionality and LGBT Activist Politics: Multiple Others in Croatia and Serbia*. Palgrave Macmillan, London.

Dekić Slobodanka (2019): *Surogat majčinstvo u neoliberalnoj Srbiji: da li Afroamerikanka može da rodi dete iz Srbije?* Published in: *GENERO*, br. 23. Časopis za feminističku teoriju i studije

kulture. Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Available at: <http://generojournal.org/genero-23-2019-sr.html>

Dekić Slobodanka (2020). „Unpacking“ the Educational Packages: Anti-gender Discourses in Serbia. Published in: Limes Plus (2). 129-155.

Dietze Gabriele i Roth Julia (2020), ur. “Right-Wing Populism and Gender European Perspectives and Beyond”. Transcript, Verlag, Bielefeld.

D'Emilio John (1983): “Capitalism and Gay Identity”. Objavljeno u: Powers of Desire: The Politics of Sexuality, ur. Ann Snitow, Christine Stansell, Sharan Thompson. New Feminist Library Series. New York: Monthly Review Press.

de La Hougue Claire and Roux Caroline (2015): Surrogate Motherhood and Human Rights Analysis of Human, Legal and Ethical Issues. Dostupno na: <https://www.nomaternitytrafficeu/wp-content/uploads/2017/09/2016-No-Maternity-Traffic-EN.pdf>

Drezgić Rada (2010). “Bela kuga” među Srbima: o naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova. Biblioteka Fronesis, Beograd.

Downing B. Jordan (2013). Transgender-Parent Families. U: Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice. Springer.

Donovan Catherine, Heaphy Brian i Weeks Jeffrey (2001). Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments. Routledge.

Duggan Lisa (2003). The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics and the Attack on Democracy. Beacon Press Books.

de Groot, 2020)

Đurković Miša (2017): Novi nemački konzervativizam – Jongen i Kubiček u Srbiji. Institut za evropske studije, Belgrade.

Đajić Ljiljana, Djordjevic Aleksandra, Senk Maja (2020): Analiza pravno - političke situacije u Republici Srbiji u kontekstu zakonskog regulisanja istopolnih partnerstava. Labris – organizacija za lezbejska ljudska pitanja.

Đureinović Jelena (2021). Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji. Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije. Fond za humanitarno pravo, Beograd.

Đorđević Aleksandra i Omeragić Anesa (2021). Medijska analiza predstavljanja LGBTI zajednice u srpskim medijima tokom 2020. godine, LABRIS – organizacija za lezbejska ljudska pitanja. Beograd.

Gamson Joshua (2001). Talking Freaks: Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Families on Daytime Talk TV. Objavljeno u: Bernstein Mary i Reimann Renate (2001). Queer families, queer politics. Columbia University Press.

- Gajin Saša, ur. (2013): Model zakona o registrovanim istospolnim zajednicama. Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd. Dostupno na: <https://cups.rs/wp-content/uploads/2013/05/Model-zakona-o-registrovanim-istopolnim-zajednicama.pdf>
- Gočanin Sonja (2014). Počeci LGBT organizovanja u Srbiji – Pismo iz Slovenije koje je pokrenulo istoriju. Published in: Blagojević Jelisaveta and Dimitrijević Olga, eds. Među nama. Neispričane price gej i lezbejskih života. Belgrade: Heartefakt fond.
- Graff Agnieszka and Korolczuk Elżbieta (2022): *Anti-Gender Politics in the Populist Moment*. Routledge.
- Ghaziani Amin (2011). Post-Gay Collective Identity Construction. *Social Problems* 58 (1): 99–125.
- Giddens Anthony (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.
- Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). *LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice*. Springer.
- Graff Agnieszka i Korolczuk Elżbieta (2017): “Worse than Communism and Nazism Put Together”: War on Gender in Poland. Objavljeno u: Kuhar and Paternotte, ur. *Anti-Gender Campaigns in Europ Mobilizing against Equality*. Rowman & Littlefield International.
- Graff Agnieszka (2020): *Angry Women: Poland’s Black Protests as ‘Populist Feminism’*. Objavljeno u: Dietze Gabriele i Roth Julia (2020), ur. “Right-Wing Populism and Gender European Perspectives and Beyond”. Transcript, Verlag, Bielefeld.
- Ekman Joakim i Amna Erik (2012). Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human affairs* 22, 283–300, 2012 doi: 10.2478/s13374-012-0024-1
- Erdei Ildiko (2014). „Kod kuće“: Konceptualizacija doma i prakse njegove proizvodnje kod osoba istopolne seksualne orijentacije. U: Blagojević Jelisaveta i Dimitrijević Olga (2014). *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*. Hartefakt, Beograd.
- Fas Dajan (2013). *Unutra/izvan. Gej i lezbejska hrestomatija*. Centar za ženske studije, Beograd.
- Fas Dajan (2013). *Unutra/izvan. Gej i lezbejska hrestomatija*. Centar za ženske studije, Beograd.
- Fontana Andrea i Frey H. James (2005): „The Interview: From Neutral Stance to Political Involvement“, u Denzin K. Norman i Lincoln S Yvonna, ed. „The Sage Handbook of Qualitative Research“, Sage Publications.
- Ficher, Martina, ur. (2006): *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia and Herzegovina. Ten Years After Dayton*, Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.
- Fodor Eva (2022): *The Gender Regime of Anti-Liberal Hungary*. Springer.
- Fridman Orli (2006). *Alternative Voices in Public Urban Space: Serbia’s Women in Black*. *Ethnologia Balkanika*, VOL 10.

Hayden P. Corinne (1995): Gender, Genetics and Generation: Reformulating Biology in Lesbian Kinship. Objavljeno u: Cultural Anthropology 10(1): 41-63. American Anthropological Association.

Harvey David (2005): A Brief History of Neoliberalism. Oxford University Press.

Hancock David (2016). Neoconservatism, bohemia and the moral economy of neoliberalism. Journal for Cultural Research, 2016 Vol. 20, No. 2, 101–121, <http://dx.doi.org/10.1080/14797585.2015.1033843>

Herbrand Cathy (2017). Co-parenting arrangements in lesbian and gay families: when the ‘mum and dad’ ideal generates innovative family forms.

Hull Kathleen E. i Timothy A. Ortyl (2013). Same-Sex Marriage and Constituent Perceptions of the LGBT Rights Movement. Objavljeno u: Bernstein Mary i Taylor Verta (2013). The Marrying Kind? Debating Same-Sex Marriage within the Lesbian and Gay Movement. Regents of the University of Minnesota.

Hodžić Amir i Štulhofer Aleksandar (2017): Embryo, Teddy Bear-Centaur and the Constitution: Mobilizations against “Gender Ideology” and Sexual Permissiveness in Croatia. Objavljeno u: Kuhar and Paternotte, ur. Anti-Gender Campaigns in Europe Mobilizing against Equality. Rowman & Littlefield International.

Hicks Stephen (2013). Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Parents and the Question of Gender. U: Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice. Springer.

ILGA (1998). EQUALITY FOR LESBIANS AND GAY MEN. A relevant issue in the civil and social dialogue.

Ignjatović Tanja (2018). Gde su tu muškarci? Pešćanik, dostupno na: <https://pescanik.net/gde-su-tu-muskarci/>

Ignatieff Michael (2000). Human Rights as Politics, Human rights as Idolatry. Princeton University.

Jarić Isidora and Haris Dajč (2020). The LGBT movement and national sentiments: The politics of ex/in/clusion in the Serbian LGBT community. Antropologija 20, sv. 3.

Jarić Isidora (2015). Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse. Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore. Institut za sociološka istraživanja. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Jarić Isidora (2011). Život između nasilja i supkulturnog geta: LGBTTIQ osobe i njihova svakodnevnica u Srbiji. Antropologija 11, sv. 2. Beograd.

Jansen Stef (2005): Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu. Biblioteka XX vek, Beograd.

Jorgensen Marianne and Philips Louise (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.

Jagose Annamarie (1996): *Queer Theory: An Introduction*. New York University Press, New York, 1996.

Jotanović Radenko, Alibegović Mirna, Radić Darko, Krešić Boris (2015): *Pravna regulacija životnih zajednica istog spola u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i Bosni i Hercegovini*. Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo. Dostupno na: <http://soc.ba/pravna-regulacija-zivotnih-zajednica-istog-spola-u-hrvatskoj-sloveniji-srbiji-i-bosni-i-hercegovini/>

Kong S.K.Travis, Mahoney Dan i Plummer Ken (2001): „Queering the Interview“, u Gubrium F.Jaber i Holstein A. James, „Handbook of Interview Reserach“

Kovats Eszter and Poim Maari, ur. (2015): *Gender as Symbolic Glue: The Position and Role of Conservative and Far Right Parties in the Anti-gender Mobilizations in Europe*. Friedrich Ebert Stiftung.

Krek Maja i Veljić Jelena (2019): *Klasni rat: Država protiv žena*. Beton, 19.03.2019. Dostupno na: <https://www.elektrobeton.net/mikser/klasni-rat-drzava-protiv-zena/>

Kuhar Roman i Paternotte David, ur. (2017): *Anti-Gender Campaigns in Europe Mobilizing against Equality*. Rowman & Littlefield International.

Kuhar Roman i Čeplak Metka Mencin (2016). *Same-Sex Partnership Debate in Slovenia: Between Declarative Support and Lack of Political Will*. Objavljeno u: Sloomaeckers Koen, Heleen Touquet, Peter Vermeersch, ur. (2016). *The EU Enlargement and Gay Politics. The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice*. Palgrave Macmillan

Kuhar Metka (2009). *Da li su bivše jugoslovenske države druge demografske tranzicije?* U: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Keys J. Barbara (2014). *Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s*. Harvard University Press.

Klapper M. Christine (2017): *Queering Development in Homotransnationalist Times A Postcolonial Reading of LGBTIQ Inclusive Development Agendas*. Objavljeno u: *Lambda Nordica*, Vol. 22 No. 2-3 (2017): *Postcolonial Queer Europe*. Available at: <https://www.lambdanordica.org/index.php/lambdanordica/article/view/514>

Kovatzs Eszter (2018). *Questioning Consensuses: Right-Wing Populism, Anti-Populism, and the Threat of ‘Gender Ideology’*. *Sociological Research Online* 1–11.

Kováts Eszter i Peto Andrea (2017): *Anti-Gender Discourse in Hungary: A Discourse without a Movement?* Objavljeno u: Kuhar and Paternotte, ur. *Anti-Gender Campaigns in Europe Mobilizing against Equality*. Rowman & Littlefield International.

Kovats Eszter (2019): Limits of the Human Rights Vocabulary in Addressing Inequalities – Dilemmas of Justice in the Age of Culture Wars in Hungary. Objavljeno u: *Intersections, East European Journal of Society and Politics*.

Kuvalanka Katherine (2013). The “Second Generation”: LGBTQ Youth with LGBTQ Parents. Objavljeno u: Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). *LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice*. Springer.

Kristoffersson Mattias , Björn van Roozendaal i Lilit Poghosyan (2016). European Integration and LGBTI Activism: Partners in Realising Change? Objavljeno u: Slootmaeckers Koen, Heleen Touquet, Peter Vermeersch, ur. (2016). *The EU Enlargement and Gay Politics. The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice*. Palgrave Macmillan

Kulpa Robert and Mizielinska Joanna, eds. (2011). *De-Centring Western Sexualities Central and Eastern European Perspectives*. Routledge.

Kollman Kelly (2014). Deploying Europe: The Creation of Discursive Imperatives for Same-sex Unions. Objavljeno u: Ayoub M. Phillip i Paternotte David, ur. (2014): *LGBT Activism and the Making of Europe: A Rainbow Europe?* Palgrave Macmillan

Kajinić Sanja (2019): Cartographies of Fear and Freedom: Lesbian Activists in the First Belgrade Pride and Zagreb Pride Parades. Objavljeno u: Bilić Bojan i Radoman Marija, ur. : *Lesbian Activism in the (Post) Yugoslav Space*. Palgrave Macmillan.

Lazić Mladen i Cvejić Slobodan, ur. (2013). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Lazić Mladen (2005). *Promene i otpori*. Published by: Filip Višnjić, Beograd.

Lazić Mladen (2011): *Čekajući kapitalizam*. Službeni glasnik, Beograd.

Listhaug Ola, Ramet Sabrina P. and Dulić Dragana, ur. (2011): *Civic and Uncivic Values Serbia in the Post-Milošević Era*. Central European University Press

Lončarević Katarina (2014). “Who Said it was Simple”. Na šta mislimo kada govorimo o LGBTIQ aktivizmu? Objavljeno u: Blagojević Jelisaveta and Dimitrijević Olga, ur. (2014). *Među nama. Neispričane price gej i lezbejskih života*. Heartefakt fond, Belgrade.

Maljković Dušan (2014): “To radi u teoriji, ali ne u praksi” – Identitetski (LGBT) aktivizam protiv kvir aktivizma. Published in: Blagojević Jelisaveta and Dimitrijević Olga, eds. (2014): *Među nama. Neispričane price gej i lezbejskih života*. Heartefakt fond, 2014, Belgrade.

Maljković Dušan (2021). O istopolnim zajednicama. Peščanik. Available at: [HTTPS://PESCANIK.NET/O-ISTOPOLNIM-ZAJEDNICAMA/](https://pescanik.net/o-istopolnim-zajednicama/)

Maričić Antonija , Štambuk Marina, Tadić Maja, Tolić, Vujčić Sandra (2016). *Ja nisa gej mama, ja sam mama*. Roditeljstvo LGB osoba u Hrvatskoj. Jasenski i Turk, Zagreb.

Mark James, Iacob C. Bogdan, Rupprecht Tobias, Spaskovska Ljubica (2019): 1989: A Global History of Eastern Europe. Cambridge University Press.

Moyn Samuel (2010): The Last Utopia: Human Rights in History. The Belknap Press of Harvard University Press.

Mulholland Mark (2012). Bourgeois Liberty and the Politics of Fear: From Absolutism to Neo-Conservatism. New York: Oxford University Press.

Marcus Eric (2002). Making Gay History. Harper Collins.

Matković Gordana, ur. (1999). Sistem mera politike obnavljanja stanovništva u Srbiji. Ekonomski institut Beograd.

Murphy Julien S. (2001). Should Lesbians Count as Infertile Couples? Antilesbian Discrimination in Assisted Reproduction. Objavljeno u: Bernstein Mary i Reimann Renate (2001). Queer families, queer politics. Columbia University Press.

Milić Anđelka, ur. (1988): Rađanje moderne porodice: sociološka hrestomatija. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Milić Anđelka (2007): Sociologija porodice: kritika i izazovi. Čigoja štampa, Beograd.

Milić Anđelka, Tomanović Smiljka, Milana Ljubičić, Sekulić Nada, Bobić Mirjana, Miletić – Stepanović Vesna, Stanojević Dragan (2010): Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji. Čigoja štampa, Beograd.

Miškovska Kajevska Ana (2017). Feminist Activism at War. Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s. Routledge.

Miletić-Stepanović Vesna (2008): Regionalni razvoj i porodična retradicionalizacija u Srbiji početkom XXI veka. Objavljeno u : Vujović Sreten (ur.): Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji. Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Miletić Stepanović Vesna (2010). Traumatizacija odnosa u proširenoj porodici. U: Milić Anđelka, Tomanović Smiljka, Ljubičić Milana, Sekulić Nada, Bobić Mirjana, Miletić Stepanović Vesna, Stanojević Dragan (2010). Vreme porodica: Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji. Čigoja.

Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Milić Anđelka (2009). Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava u Institut za sociološka istraživanja u poslednjih dvadeset godina. U: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Milanović Aleksa, Jovanović Marija i Ulićević Jovan Džoli (2023). *Transfeministička kuvarica. Trans mreža Balkan.*

Mezey J. Nancy (2013). *How Lesbians and Gay Men Decide to Become Parents or Remain Childfree.* U: Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). *LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice.* Springer.

Mršević Zorica (2009): "Ka demokratskom društvu- istospolne porodice". Institut društvenih nauka, Beograd.

Mršević Zorica (2020). *Pravna analiza biomedicinski pomognute oplodnje.* Labris. Beograd.

Moss Kevin (2014). *Split Europe: Homonationalism and Homophobia in Croatia.* Objavljeno u: Ayoub M. Phillip i Paternotte David, ur. (2014): *LGBT Activism and the Making of Europe: A Rainbow Europe?* Palgrave Macmillan

Nedbáľková Kateřina (2011). *Rendering Gender in Lesbian Families: A Czech Case.* Objavljeno u: Kulpa Robert and Mizielińska Joanna, eds. (2011). *De-Centring Western Sexualities Central and Eastern European Perspectives.* Routledge.

Oliviero Katie (2013). *Yes on Proposition 8. The Conservative Opposition to Same-Sex Marriage.* Bernstein Mary i Taylor Verta (2013). *The Marrying Kind? Debating Same-Sex Marriage within the Lesbian and Gay Movement.* Regents of the University of Minnesota.

O' Brien Mary (1983). *The Politics of Reproduction.* Boston, Routledge.

O'Brien Jody, ur. (2009). *Encyclopedia of Gender and Society, vol. 1 and 2,* SAGE Publications.

Paternotte David i Trembaly Manon, ur. (2016). *The Ashgate Research Companion to Lesbian and Gay Activism.* Routledge.

Polikoff D. Nancy (2008): "Beyond (Straight and Gay) Marriage: Valuing all Families under the Law". Beacon Press, Boston.

Petričušić Antonija, Čehulić Mateja and Čepo Dario (2017). *Gaining Political Power by Utilizing Opportunity Structures: An Analysis of the Conservative Religious-Political Movement in Croatia.* *Croatian Political Science Review, Vol. 54, No. 4, 2017, pp. 61-84.*

Puar Jasbir (2017). *Terrorist Assemblages. Homonationalism in queer times.* Duke university press.

Pešić Jelena, Backović Vera and Mirkov Anđela, ur. (2018). *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije.* Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Petrović Mina (2009). *Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: između (pre)modernosti i (post) modernosti.* U: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi.* Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Pešić Jelena (2009). Patrijahalnost na Zapadnom Balkanu. Komparativna analiza vrednosnih orijentacija. U: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Plummer Ken (2005) Critical Humanism and Queer theory: Living with the Tensions”, u Denzin K. Norman i Lincoln S Yvonna, ed. „The Sage Handbook of Qualitative Research“, Sage Publications.

Popov Nebojša (1996). Srpska strana rata. Beograd: Republika.

Popov Nebojša (1993). Srpski populizam. Od marginalne do dominantne pojave. Dodatak vremena br.135, 24.05.1993. Available at: <https://www.vreme.com/projekat/srpski-populizam/>

Restoring the Natural Order: An Agenda for Europe. Objavljeno u maju, 2019. Dostupno na: <https://agendaeurope.wordpress.com/restoring-the-natural-order/>

Rexhepi Piro (2016). From Orientalism to Homonationalism: Queer Politics, Islamophobia, and Europeanisation in Kosovo. Objavljeno u: Bilić Bojan, ur. LGBT Activism and Europeanization in the Post-Yugoslav Space: On the Rainbow Way to Europe. London: Palgrave Macmillan.

Reljanović Mario (2018): Zašto se mora izmeniti zakon o finansijskog podršci porodici sa decom? Peščanik, 16.10.2018. Dostupno na: <https://pescanik.net/zasto-se-mora-izmeniti-zakon-o-finansijskoj-podrci-porodici-sa-decom/>

Reljanović Mario (2021). Diskriminacija preduzetnica se nastavlja. Peščanik. Available at: <https://pescanik.net/diskriminacija-preduzetnica-se-nastavlja/>

Radoman Marija (2016): LGBT perspektiva – izazov za savremenu sociologiju. Sociologija, br. 58. Sociološko društvo Srbije, Beograd.

Radoman Marija (2015). Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji. Objavljeno u: Jarić Isidora, ed. Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse. Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore. Institut za sociološka istraživanja. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Radoman Marija (2013): Analiza homofobije i diskursi o homoseksualnosti u Srbiji. Objavljeno u: Lazić Mladen i Cvejić Slobodan, ur. Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije. Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Radoman Marija (2018): Homoseksualne zajednice u Beogradu – komparativno istraživanje heteroseksualaca i homoseksualaca o fenomenu homoseksualnih zajednica. Doktorska disertacija, Odsek za Sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Radojević Bojana (2022). Antiratni pokreti i akcije protiv rata tokom raspada Jugoslavije. Inicijativa mladih za ljudska prava, Beograd.

Ryan – Flood Roisin (2009). *Lesbian Motherhood Gender, Families and Sexual Citizenship*. Palgrave.

Rener Tanja (2009). Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice. U: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Rašević Mirjana (2009). Populaciona politika u Srbiji: stanje i očekivanja. *Stanovništvo* 2/2009. UDK 314.152(497.11)

Roseneil Saha i Shelley Budgeon (2004). *Cultures of Intimacy and Care Beyond ‘the Family’: Personal Life and Social Change in the Early 21st Century*. *Current Sociology*, March 2004, Vol. 52(2): 135–159 SAGE Publications.

Roy M. Kevin (2014). *Fathers and Fatherhood*. Objavljeno u: Treas Judith, Scott Jacqueline, Richards Martin, ed. (2014) *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*.

Richardson Diane (2016). *Neoliberalism, Citizenship and Activism*. Objavljeno u: Paternotte David i Trembaly Manon, ur. (2016). *The Ashgate Research Companion to Lesbian and Gay Activism*. Routledge.

Sekulić Nada (2010). *Porodični kulturni kapital – kulturna potrošnja i ulaganje u kulturu*. Objavljeno u: Milić Anđelka, Tomanović Smiljka, Milana Ljubičić, Sekulić Nada, Bobić Mirjana, Miletić –Stepanović Vesna, Stanojević Dragan (2010): *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Čigoja štampa, Beograd.

Spahić Aida i Gavrić Saša, ur. (2012): *Čitanka LGBT ljudskih prava*. Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo.

Stein Arlene (2013). *What's the Matter with Newark? Race, Class, Marriage Politics and the Limits of Queer Liberalis*. Objavljeno u: Bernstein Mary i Taylor Verta (2013). *The Marrying Kind? Debating Same-Sex Marriage within the Lesbian and Gay Movement*. Regents of the University of Minnesota.

Stychin F. Carl (2010). *Sexual Citizenship in the European Union*. *Citizenship Studies*, 5:3, 285-301

Slootmaeckers Koen i Heleen Touquet (2016). *The Co-evolution of EU's Eastern Enlargement and LGBT Politics: An Ever Gayer Union?* Objavljeno u: Slootmaeckers Koen, Heleen Touquet, Peter Vermeersch, ur. *The EU Enlargement and Gay Politics The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice*. Palgrave Macmillan

Stojčić Marijana i Petrović Dragana (2016): *Homofobija i internalizovana homofobija u Srbiji*. Centar za kvir studije. Beograd, 2016.

Stubbs Paul (2007). *Civilno drustvo ili Ubleha?* U: 20 Poticaja za budjenje i promenu – o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije. 184 – 198. Beograd, Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju.

- Skolnick Arlene i Skolnick Jerome (2014). *Family in Transition*. Pearson.
- Somerville Jennifer (2006). The New Right and family politics. *Economy and Society*, 21:2, 93-128, DOI: 10.1080/03085149200000006
- Stryker Susan (2008). *Transgender History. The Roots of Today's Revolution*. Seal Press.
- Stacey Judith i Biblarz Timothy J. (2001). (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter? *American Sociological Review*, Vol. 66, No. 2. Published by: American Sociological Association.
- Stojanović Dragana i Milanović Aleksa (2023). Identifikacija mehanizama za razumevanje opstanka i razvoja antirodni politika u Republici Srbiji: slučaj uvođenja rodno osetljivog jezika (2018—2023) i slučaj cenzure udžbenika (2021—2022). Objavljeno u: *Antirodni narativi, studije slučaja Crna Gora, Hrvatska i Srbija*.
- Sumontha Jason, Rachel H. Farr i Charlotte J. Patterson (2016). Social Support and Coparenting Among Lesbian, Gay, and Heterosexual Adoptive Parents. *Journal of Family Psychology*. Vol. 30, No. 8, 987–996. American Psychological Association.
- Slootmaeckers Koen, Heleen Touquet, Peter Vermeersch, ur. (2016). *The EU Enlargement and Gay Politics. The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice*. Palgrave Macmillan
- Šuvaković V. Uroš (2021). Prilog raspravi o društvenom priznavanju brakolikih i porodicolikih društvenih pojava. *Učiteljski fakultet, Univerzitet u Beogradu*. DOI: 10.5937/socpreg55-34108
- Šljivić Dragan and Mlinarić Martin (2016). Sexual Othering and Democracy in post-Yugoslav Societies: A Comparison of Dveri and U ime obitelji. Published in: Goll Sebastian, Mlinarić Martin and Gold Johannes, eds. *Minorities under Attack: Othering and Right-Wing Extremism in Southeast European Societies*. Harrassowitz.
- Tasker Fiona (2013). *Lesbian and Gay Parenting Post-Heterosexual Divorce and Separation*. U: Goldberg Abbie E. i Allen Katherine R. (2013). *LGBT-Parent Families Innovations in Research and Implications for Practice*. Springer.
- Thoreson R. Ryan (2014). *Transnational LGBT Activism: Working for Sexual Rights Worldwide*. University of Minnesota Press.
- Therborn Goran (2014). Family Systems of the World: Are they converging? Published in: Treas Judith, Scott Jacqueline, Richards Martin, ed. (2014) *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*.
- Tomanović Smiljka (2010). Socijalni kapital porodica. Objavljeno u: Milić Anđelka, Tomanović Smiljka, Milana Ljubičić, Sekulić Nada, Bobić Mirjana, Miletić –Stepanović Vesna, Stanojević Dragan (2010): *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Čigoja štampa, Beograd.
- Tomanović Smiljka (2019): O čemu govorimo kad govorimo o porodici? Kontekstualizacija koncepta. *Sociologija*, Vol. LXI, No3. Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Tomanović Smiljka (2009). Promene u porodicama. Objavljeno u: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (2009). Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu.

Treas Judith, Scott Jacqueline, Richards Martin, ed. (2014) The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families.

van den Akker Olga B.A. (2017). Surrogate Motherhood Families, Palgrave Macmillan.

Yilmaz Zafer (2015). „Strengthening the Family“ Policies in Turkey: Managing the Social Question and Armoring Conservative Neo-liberal Populism. Turkish studies, 16:3, 371-390, DOI: 10.1080/14683849.2015.1067863

Yuval- Davis Nira (1997): Gender and Nation. SAGE Publications.

Vesić Darko, Miloš Baković Jadžić, Tanja Vukša, Vladimir Simović (2015). Restauracija kapitalizma u Srbiji. Centar za politike emancipacije.

Vučković Juroš Tanja, Dobrotić Ivana and Flego Sunčica (2020). The Rise of the Anti-Gender Movement in Croatia and the 2013 Marriage Referendum. EUROPE-ASIA STUDIES, 2020 <https://doi.org/10.1080/09668136.2020.1820956>

Višnjić Jelena i Lončarević Katarina (2011). Politike reprezentacije LGBTTIQ populacije u medijima Srbije. Labris, Beograd.

Vidić Jelena i Bilić Bojan (2022). Transgender and non-binary persons, mental health, and gender binarism in Serbia. Bilić Bojan, Nord Iwo i Milanović Aleksa, ur. TRANSGENDER IN THE POST-YUGOSLAV SPACE. Lives, Activisms, Culture. Policy Press.

Weston Kath (1991). Families we choose: Lesbians, gays, kinship. Columbia University Press.

Warner Michael (2000): The Trouble with Normal: Sex, Politics and the Ethics of Queer Life. Harvard University Press.

Widmer D. Eric (2014). Partnerships, Family, and Personal Configurations. Objavljeno u: Judith Treas, Jacqueline Scott i Martin Richard. The Wiley Blackwell Companion to The Sociology of Families. Wiley Blackwell.

Waldijk Kees (2020): What First, What Later? Patterns in the Legal Recognition of Same-Sex Partners in European Countries. Published in: Digoix Marie, ed. (2020): Same-Sex Families and Legal Recognition in Europe, Springer Open

Wielowiejski Patrick (2020): Identitarian Gays and Threatening Queers, ^[1]Or: How the Far Right Constructs New Chains of Equivalence. Objavljeno u: Dietze Gabriele and Roth Julia ur. Right-Wing Populism and Gender European Perspectives and Beyond. Transcript, Verlag, Bielefeld.

Whittier Nancy (2017). Identity Politics, Consciousness Raising, and Visibility Politics. The Oxford Handbook of U.S. Women's Social Movement Activism.

Živković Ljiljana (2015). Hronologija 20 godina Labrisa – organizacije za lezbejska ljudska prava, 1995-2015. Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd.

Medijski sadržaji

”Milićević: Dačić može da misli šta hoće o homoseksualnosti”. Naše novine, 26.09.2013. Strana: 5. Autor: Ljubinka Račić

”UN kampanjom pozivaju na usvajanje Zakona o istopolnim zajednicama u Srbiji”. Beta, 21.09.2021. Link: <https://n1info.rs/vesti/un-kampanjom-pozivaju-na-usvajanje-zakona-o-istopolnim-zajednicama-u-srbiji/>

”NVO: Zakon o istopolnim zajednicama nije političko već civilizacijsko pitanje”. Danas, 22.03.2021. Link : <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/nvo-zakon-o-istopolnim-zajednicama-nije-politicko-vec-civilizacijsko-pitanje/>

”Sara del Fabrio, IKEA: Zakon o istopolnim zajednicama je ispravna stvar”. Nedeljnik, 20.05.2021. Link: <https://www.nedeljnik.rs/sara-del-fabbro-ikea-zakon-o-istopolnim-zajednicama-je-ispravna-stvar/>

”Savez pravoslavnih žena : Protestno pismo kompaniji IKEA, podržite i porodice a ne samo LGBT”. Stanje stvari, 27.05.2021. Link : <https://stanjestvari.com/2021/05/27/savez-pravoslavnih-zena-protestno-pismo-ikei/>

”Kakva vlada, takva i parada”. Večernje Novosti, 03.10.2010 Strana: 23. Autor: Boško Ćirković Škabo.

„Podržati istopolne zajednice je patriotski: u čemu se ne slažu patrijarh i LGBT organizacije?“ B92.net, 4.03.2021.. Link : https://www.b92.net/o/info/vesti/index?yyyy=2021&mm=03&dd=04&nav_category=12&nav_id=1821253

„Poziv potpisnicima Apela 212 srpskih intelektualaca na razgovor“. Vlada Republike Srbije, 19.03.2021. Link : <https://www.srbija.gov.rs/vest/529312/poziv-potpisnicima-apela-212-srpskih-intelektualaca-na-dijalog.php>

„Zakon o istopolnim brakovima krši ustav ili znači bolji život za LGBT?“, N1, 22.03.2021. Link: <https://n1info.rs/vesti/gosti-n1-zakon-o-istopolnim-brakovima-krsi-ustav-ili-znaci-bolji-zivot-za-lgbt/>

”Boško Obradović objavio rat udžbenicima iz biologije i istorije”. Fonet, 6.09.2022. Link: <https://nova.rs/vesti/politika/dveri-objavile-rat-biologiji-traze-da-se-menjaju-udzbenici/>

”Kostić (Dveri) i Mihailović (Beograd Prajd): Treba li da se održi Europrajd u Srbiji?” Jutarnji program Nova S, 17.08.2022. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=MUpJbKLU4Xw>

Izjava Boška Obradovića, DVERI, povodom održavanja Euro Pride-a u Beogradu, 2022 :
<https://www.facebook.com/watch/?ref=saved&v=1061935827855771>

“Kvirija: zakon ne podrazumeva istopolne brakove”. Danas, 12.03.2009 Strana: 3 Autor: NN.

“Istopolna zajednica nije brak”. 24 sata, 29.05.2013 Strana: 5 Autor: L. Gedošević

“Patrijarh Porfirije o istopolnim zajednicama: Razumem da ljudi te seksualne orijentacije imaju administrativne probleme, izazove i pritiske”. Noizz Srbija, 03.03.2021. Link:
<https://noizz.rs/noizz-news/patrijarh-porfirije-govorilo-o-istopolnim-zajednicama/zl0t6ye>

“Za lezbejke majke nema mesta u sistemu”. Labris, 9.4.2019. Link: <http://www.labris.org.rs/sr/za-lezbejke-majke-nema-mesta-u-sistemu>

“Francuzi poludeli zbog gej brakova”. Kurir, 28.05.2013 Strana: 20 Autor: NN

“Omča starih vremena i novih obaveza”. NIN, 12.12.2013 Strana: 20 Autor: Zoran Preradović

“Hrvati prihvatili brakove gejeva”. Kurir, 13.12.2013 Strana: 17 Autor: NN

„MILICE, DA LI STE UDATI? Pripadnica LGBT zajednice šokirala Zavetnicu usred živog programa“. Kurir TV, 31.08.2022. Link:
<https://www.youtube.com/watch?v=J0LwpjDUerw&t=1417s>

„Zašto Srbija ima dva Prajda?“ NOIZZ, 20.06.2017. Link : <https://noizz.rs/big-stories/zasto-srbija-ima-dva-prajda/pmm1lgs>

“Vučić: Ne bih potpisao zakon o istopolnim zajednicama“. Radio Slobodna Evropa, 1.05.2021. Link: <https://www.slobodnaevropa.org/a/vu%C4%8Di%C4%87-ne-bih-potpisao-zakon-o-istopolnim-zajednicama/31233124.html>

“Antidiskriminacioni zakon treba da naglasi da je Srbija sekularna država”. Borba, 18.03.2009. Strana: 4 Autor: Ivana Bogojev

“Neka bude gej, al’ da me ne ugrožava”. Glas Javnosti, 16.03.2009 Strana: 3 Autor: D. M.

“Rasim Ljajić: postignut zdrav kompromis”. Danas, 14.03.2009 Strana: 1 Autor: J. T.

“Delimično prihvaćeni predlozi crkava i verskih zajednica”. Danas, 12.03.2009. Strana: 1. Autorski tim.

“Kvirija: zakon ne podrazumeva istopolne brakove”. Danas, 12.03.2009 Strana: 3 Autor: NN.

“Ljubav je zakon!”, promotivni spot. 8.02.2013. Link:
<https://www.youtube.com/watch?v=ZTSw9bt0dzs>

“Labris poručuje: Osuđujemo govor mržnje, prijetnje, lezbofobiju i mizoginiju!” LGBTI.ba, 22.02.2019. <https://lgbti.ba/labris-porucuje-osudjujemo-govor-mrznje-prijetnje-lezbofobiju-i-mizoginiju/>

“Odgovor Koalicije za prirodnu porodicu Gordani Čomić: “Ne može biti dijaloga o protivustavnim predlozima zakona”. Novosti.rs., mart 2021. Link: <https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/977496/odgovor-koalicije-prirodnu-porodicu-gordani-comic-moze-biti-dijaloga-protivustavnim-predlozima-zakona>

“Vučić: Nizak natalitet ključni problem Srbije”. Srpska napredna stranka, Youtube kanal. 17.03.2018. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=py5FyvU3dLs>

Konferencija za medije Koalicije za prirodnu porodicu, 29.04.2021. Dostupno na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=yDD1KuX-bbw&t=15s>

“Izdavači izmenili udžbenike : Šta će na kraju pisati o polu i rodu u biologiji za osmi razred ?,, Danas, 28.10.2022. Link: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/izdavaci-izmenili-udzbenike-sta-ce-na-kraju-pisati-o-polu-i-rodu-u-biologiji-za-osmi-razred/>

„Roditeljski dodatak za prvo dete 371.614 dinara“, Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju. Link: <https://www.minbpd.gov.rs/roditeljski-dodatak-za-prvo-dete-371-614-dinara/>

„Nastavak subvencija za kupovinu prve nekretnine i u 2024.“ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju. Link: <https://www.minbpd.gov.rs/nastavak-subvencija-za-kupovinu-prve-nekretnine-i-u-2024-godini/>

„Žensko preduzetništvo – projekti i inicijative za osnaživanje žena“. Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju. Link: <https://www.minbpd.gov.rs/zensko-preduzetnistvo-projekti-i-inicijative-za-osnazivanje-zena/>

”U nastojanjima da obezbedimo prava pojedinca izgubili smo iz vida prava porodice“. Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju. Link: <http://minbpd.gov.rs/u-nastojanjima-da-obezbedimo-prava-pojedinca-izgubili-smo-iz-vida-prava-porodice/>

„Donacija reproduktivnih ćelija o trošku RFZO“. Šansa za roditeljstvo, 8.12.2022. Link: <https://sansazaroditeljstvo.org.rs/donacija-reproduktivnih-celija-o-trosku-rfzo-a/>

”Reakcije na pokret Dveri: Da objasne šta je čisti srpski genom“. VREME, 28.11.2022. Link : <https://vreme.com/vesti/reakcije-o-pokretu-dveri-da-objasne-sta-je-cisti-srpski-genom/>

“Nastavljen rad na Građanskom zakoniku”. Politika, 30.05. 2022. Link : <https://www.politika.rs/scc/clanak/508416/Nastavljen-rad-na-Gradanskom-zakoniku>

”LGBT Soldiers in Ukraine: Fighting for their Homeland and Their Rights”. Voice of America. 11.08.2022. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=Wz5btuB2D8o>

„Šta jeste i šta nije sprovedeno? Godinu dana od Vašingtonskog sporazuma”. Radio Slobodna Evropa, septembar 2021. Link: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-kosovo-vasingtonski-sporazum-godisnjica/31441885.html>

„Crveni vez“, dokumentarni film pri inicijativi „Kvir arhiv“, 2017. Dostupno na: <http://www.okvir.org/crveni-vez/>

Istorija Parada ponosa u Beogradu. Belgrade Pride. Link : <https://prajd.rs/istorijat-2-2/>

Politička partija DVERI: “Predlog zakona o stavljanju van snage Zakon o rodnoj ravnopravnosti”. Link : <https://dveri.rs>

Izveštaji, strategije i druga dokumenta

“Moja dugina obitelj”. Udruženje “Dugine obitelji”, Republika Hrvatska. Link: <https://www.dugineobitelji.com/slikovnica/>

LGBTI Public Opinion Poll. NDI i USAID. Oktobar, 2015. Link: https://www.ndi.org/LGBTI_Balkans_poll

Civil Rights Defenders. Attitudes toward LGBTI+ Rights and Issues in Serbia, 2015 vs 2020. Link: <https://crd.org/wp-content/uploads/2021/04/ENGLESKA-VERZIJA-1.pdf>

ILGA. World Map on Sexual Orientation Laws. Link: https://ilga.org/downloads/ENG_ILGA_World_map_sexual_orientation_laws_dec2020.pdf

„Strategija podsticanja rađanja“. Vlada Republike Srbije, mart, 2018. Link: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2018/25/1/reg>

Ministarstvo za Evropske integracije. Faze u u toku pristupnih pregovora. Link: <https://www.mei.gov.rs/srl/obuka/e-obuke/vodic-kroz-pregovore-srbije-i-evropske-unije/uvod/faze-u-toku-pristupnih-pregovora/>

“Dugina senka nad Srbijom“, Labris, 2017. Link: <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/Dugina%20senka%20nad%20Srbijom%202.pdf>.

„Samo neka je šareno: istraživanje potreba i problema LGBT zajednice u Srbiji za 2018. godinu“, Labris, 2019. Link : <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/istrazivanje%20potreba%20SRB.pdf>

Republički zavod za statistiku, Zaključeni i razvedeni brakovi, 2021. Link: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/stanovnistvo/zakljuceni-i-razvedeni-brakovi/>

“Zakon o građanskom partnerstvu”. Labris, 2021. Link <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/Model%20zakona%20o%20gra%C4%91anskom%20partnerstvu.pdf>

A Comparative Analysis of the Socioeconomic Dimensions of LGBTI Exclusion in Serbia. World Bank, Washington, DC. Link: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/025d00bd-93b9-5473-a1d1-a649020256b3>.

‘‘Zakon o rodnom identitetu‘‘. Gejten. Link: https://transserbia.org/files/9sep19_MODEL_ZAKONA_RODNI_IDENTITET_I_INTERSEKS-1-3.pdf

„Countering the anti-gender movement in the region“. ERA konferencija, 2021. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=KX6h73j0D9g&t=9s>

Istraživanje javnog mnjenja, „Evropska orijentacija građana Srbije“. Ministarstvo za evropske integracije, 2022. Link: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf

Zakoni i drugi zakonski akti

Predlog Nacrta Zakona o istopolnim zajednicama. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava. Mart, 2021. Link: <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/080321/080321-vest18.html>

Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola. Republika Hrvatska, 2014. Link : <https://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola>

Zakon o biomedicinski pomognutoj oplodnji. Službeni Glasnik Republike Srbije, juli 2018. Link : https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_biomedicinski_potpomognutoj_oplodnji.html

Principi iz Jogjakarte. Link: <https://yogyakartaprinciples.org/>

Treaty of Amsterdam. European Parliament, 1997. Link: https://www.europarl.europa.eu/enlargement/positionep/resolutions/191197_en.htm

Kriteriji za pristupanje, “Kopenhaški kriteriji”. Eur-Lex. Link: <https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html>

Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems (Resolution 1906). Council of Europe. Link : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en>

Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije. Službeni Glasnik Republike Srbije, mart 2009. Link: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/22/1/reg/>

Krivični zakon Republike Srbije. Službeni Glasnik Republike Srbije, oktobar, 2005. Link: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2005/85/6/reg>

Zakon o matičnim knjigama Republike Srbije. Službeni Glasnik Republike Srbije, januar 2019. Link: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_maticnim_knjigama.html

Zakon o finansijskoj podršci porodicama sa decom. Službeni Glasnik Republike Srbije, avgust 2023. Link: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-finansijskoj-podrsci-porodici-sa-decom.html>

Porodični zakon Republike Srbije. Službeni Glasnik Republike Srbije, februar 2005. Link : <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Porodicni%20zakon.pdf>

Ustav Republike Srbije. Link: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html

Prilog 1

Osnova intervjua – dimenzije istraživanja i okvirna pitanja na osnovu kojih su vođeni razgovori sa istopolnim porodicama

1. **Opšte karakteristike uzorka:** demografski podaci (godina i mesto rođenja, obrazovanje, radni status, vrsta ugovora o radu, mesečna primanja na nivou domaćinstva); samopercepcija sopstvenog identiteta (rodnog/polnog, seksualne orijentacije).
2. **Percepcija sopstvene porodice:** upoznavanje sa partnerom/kom, svakodnevnica porodičnog života; iskustvo sa coming out-om (lično i porodično); shvatanje porodice
3. **Prihvatanje porodice od strane okoline:** uža i šira porodica; prihvatanje na poslu, u krugovima prijatelja i poznanika; roditeljstvo, stavovi i iskustva; postojeća mreža podrške.
4. **Stavovi ispitanika prema zakonskom priznanju istopolnih porodica:** shvatanje „LGBTQ zajednice“, percepcija rada lokalnih LGBTQ organizacija; stav prema predlozima zakonskog priznanja.

Prilog 2

Osnova intervjua – dimenzije istraživanja i pitanja na osnovu kojih su vođeni razgovori sa predstavnicima lokalnih LGBTQ organizacija

1. **Podaci o sagovorniku:** godište, status u organizaciji, obrazovanje, motivi za uključivanje u LGBTQ pokret.
2. **Odnos prema istoriji LGBTQ pokreta:** značenje nasleđa devedesetih, koliko su upoznati sa njima, koliko je to nasleđe značajno za njihov rad danas.
3. **Pogled na savremenu LGBTQ aktivističku scenu:** šta se podrazumeva pod pojmom „aktivizam“; na koji način (da li se) pravi jasna razlika između profesionalnog i aktivističkog angažmana? Kako bi definisao/la pojam „zajednica“? Da li se osećaš njenim delom, na koji način? Šta zajednica znači u radu organizacije, na koji način se komunicira sa zajednicom? Značaj zagovaranja – kada, kako i zbog čega ste se okrenuli zagovaranju? Kako definišete ovaj vid delovanja? Koja su iskustva? Koji su to glavni problemi sa kojima se LGBT organizacije suočavaju u svom radu danas? Na čemu se ne radi, a trebalo bi?
4. **Zakonsko priznanje istopolnih porodica:** koje inicijative/aktivnosti organizacija poduzima po ovom pitanju? Zbog ste uključeni/niste uključeni? Kako ti lično vidiš ova pitanja, njihovu relevantnost za LGBT egzistenciju?
5. **Izazovi u radu LGBTQ organizacija:** koji su to glavni problemi sa kojima se LGBT organizacije suočavaju u svom radu danas? Na čemu se ne radi, a trebalo bi? Kakav je vaš stav prema konzervativnim, desnim politikama? Na koji način one utiču na vaš rad?

Biografija

Slobodanka Dekić rođena je 1977. godine u Skoplju. Diplomirala je na odseku za etnologiju i antropologiju na Filozofskom fakultetu, Univerzitet u Beogradu. Magisterij je završila na programu „ERMA – Demokratija i ljudska prava u Jugoistočnoj Evropi“ na Univerzitetu u Sarajevu i Univerzitetu u Bolonji.

Od 2018 – 2022. radila je kao mlađa istraživačica na projektu „FATIGUE - Delayed Transformational Fatigue in Central & Eastern Europe: Responding to the Rise of Illiberalism/Populism“. U okviru ovog programa, objavila je nekoliko istraživačkih radova, te boravila u Budimpešti na Univerzitetu Corvinus i na praksi u organizaciji Amnesty International.

Od 2000. godine je aktivna u civilnom sektoru u Srbiji i Bosni i Hercegovini, sa fokusom na pitanja roda, LGBTQ prava, medija i mirovnog aktivizma.

Od 2024. godine radi kao istraživačica u IPSOS Strategic Marketingu.